

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ Βήμα

- **C. Bidegaray** : Η δημοκρατία στην Ανατολική Ευρώπη
- **M. Χλέτσος** : Κράτος και ελληνικός καπιταλισμός
- **B. Κοτζαμάνης** : Δημογραφική πολιτική στην Ελλάδα
- **B. Μακρίδης** : Fundamentalismus: Προβλήματα εννοιολόγησης
- **B. Βουϊδάσκης** : Η γυναίκα στην Ευρωβουλή
- **M. Ψαρρού** : Αγροτική μεταρρύθμιση στο Μεξικό
- **Σ. Θεοδωρόπουλος** : Θεωρία του αγροτικού πλεονάσματος και ελληνική πραγματικότητα
- **Βιβλιοκριτική**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Δ΄

Τεύχος 14

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Christian Bidegaray: Η δημοκρατία στην Ανατολική Ευρώπη	5
Μιχάλης Χλέτσος: Το Κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος	27
Βύρων Κοτζαμάνης: Δημογραφική πολιτική και πολιτικές παρεμβάσεις	49
Βασίλειος Μακρίδης: Fundamentalismus: Προβλήματα ελληνικής απόδοσης του όρου	83
Βασίλης Βουδάσκης: Η θέση της γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Πορεία στο λαβύρινθο;	105
Μάγδα Ψαρρού: Αγροτική μεταρρύθμιση και εθνική ολοκλήρωση στο Μεξικό	139
Σωτήρης Θεοδωρόπουλος: Το Αγροτικό πλεόνασμα	169
Βιβλιοκριτική	193

Η δημοκρατία στην Ανατολική Ευρώπη*

Christian Bidegaray**

Περίληψη

Η αντίληψη της γραμμικής μετάβασης των κρατών της ανατολικής Ευρώπης στη δημοκρατία είναι σαφώς αμφισβητήσιμη, τόσο θεωρητικά, όσο και πρακτικά. Θα ήταν προτιμότερο να μιλάμε για «ανατροπές» όταν αναφερόμαστε στην εξέλιξη των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, επειδή φαίνεται πως δεν θα επιτευχθεί εύκολα η πραγμάτωση του δημοκρατικού ιδανικού στις χώρες αυτές.

1993: Ο δυτικοευρωπαίος αναγνώστης δεν τολμά να ανοίξει την εφημερίδα του. Δεν βλέπει τίποτε άλλο από σφαγές μεταξύ εθνών, δεν διαβάζει παρά για τον πόλεμο στα Βαλκάνια, για στρατιωτικές ανταρσίες, για τη δυναμική επιστροφή των κομμουνιστών και το νέο δικαίωμα περί ανάμειξης της διεθνούς κοινότητας στα εσωτερικά μιας χώρας. Είναι να μην εντυπωσιάζεσαι κανείς όταν οι μεγάλες ελπίδες που γέννησε η πτώση του τείχους του Βερολίνου και της Σοβιετικής Ρωσίας έχουν εξαφανισθεί, για να δώσουν τη θέση τους στην επιστροφή του απωθημένου και στον φυλετικό και εθνικιστικό παροξυσμό; Σε τόσο λίγο χρονικό διάστημα διανύθηκε ένας τεράστιος δρόμος που οδήγησε από την ευφορία της, επιτέλους, αποκτηθείσας ελευθερίας, στις απογοητεύσεις της άλλης μέρας. Ο σοσιαλισμός αποδείχτηκε «ο πιο μακρύς δρόμος από τον καπιταλισμό στον καπιταλισμό», έτσι που το σημείο άφιξης καταλήγει να υπερασπιζόμαστε την άποψη

---

* Αναδημοσίευση από το περιοδικό *Pouvoirs*, No 65, Απρίλιος 1993, σελ. 129-144.

** Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Νίκαιας (Γαλλία).

ότι η Ανατολή πέρασε από τον ολοκληρωτισμό στη δημοκρατία; Δεν είμαστε μεθυσμένοι με λέξεις και ψευδαισθήσεις όταν χαρακτηρίζουμε τις αλλαγές στην Ανατολή ως «μετάβαση στη δημοκρατία»;

Στη δεκαετία του 1980 είχαμε την κατάρρευση των παλαιών δικτατοριών του αυταρχικού εκσυγχρονισμού και τη στερéωση του πλουραλισμού και του φιλελεύθερου συνταγματικού κράτους στην Ευρώπη (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), καθώς και στη Λατινική Αμερική (Χιλή, Αργεντινή, Βραζιλία). Μια ανάλογη εξέλιξη φάνηκε να διαγράφεται στην Αφρική (Γκάνα, Καμερούν, Κένυα κ.λπ.). Ως μαθητευόμενος μάγος που πάσχιζε να ελευθερωθεί από τα περιφερειακά προβλήματα για να ασχοληθεί καλύτερα με τα εσωτερικά, επιχειρώντας να αλλάξει τα πάντα για να μην αλλάξει τίποτε, ο Γκορμπατσώφ προκάλεσε μια αναπόδραστη δυναμική αποδιάρθρωσης του κομμουνιστικού κόσμου. Από τη στιγμή που κατέρρευσε η φυλακή των λαών, φάνηκε ότι το δυτικό δημοκρατικό μοντέλο μπορούσε να γενικευθεί.

Το 1989 ο κόσμος εκστασιάζονταν με την οικοδόμηση του σοσιαλιστικού κράτους δικαίου και με την ιδέα του «κοινού ευρωπαϊκού σπιτιού», ενώ ο τύπος εξυμνούσε διθυραμβικά τη δημοκρατία και τις νέες ελευθερίες. Μόλις τρία χρόνια μετά ο απολογισμός είναι τελείως διαφορετικός: αναταραχές, στερήσεις, κρίσεις, εμφύλιοι πόλεμοι σκοτεινιάζουν τον ορίζοντα... Η θεωρία του ντόμινο που επιστρατεύθηκε για να εξηγήσει τη διάδοση της δημοκρατικής ιδέας φαίνεται πως πρέπει να αναθεωρήσει ριζικά τις θέσεις της. Με τη χρονική απόσταση που μας χωρίζει σήμερα, είναι φανερό ότι δεν μπορούμε να αποδεχθούμε την ιδέα της μετάβασης στη δημοκρατία που υιοθέτησαν αβασάνιστα ο δυτικός κόσμος και οι πρώην κομμουνιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Μια βαθύτερη μελέτη αποδεικνύει ότι η αντίληψη αυτή είναι εννοιολογικά επικίνδυνη, διότι υπαινίσσεται την ιδέα μιας γραμμικής ιστορικής εξέλιξης, που είναι σαφώς αμφισβητήσιμη. Καταρχήν, η πρακτική της εφαρμογή είναι προφανώς αρκετά αβέβαιη, δεδομένου ότι τίποτε δεν εγγυάται πως οι κανόνες της δημοκρατικής διαπραγμάτευσης θα λειτουργήσουν σε κοινωνίες διηρημένες από τον παροξυσμό του εθνικισμού και τις άθλιες οικονομικές συνθήκες. Αντίθετα, η μετάβαση στη δημοκρατία, αντί να δημιουργήσει την πολυαρχική δημοκρατία των «εταίρων-αντιπάλων», αποδεικνύεται στην πράξη δυσεφάρμοστη, με κίνδυνο να μεταπέσει στο λαϊκισμό ή και στον αυταρχισμό των φυλών.

Η έννοια της μετάβασης είναι λοιπόν διφορούμενη και αναλυ-

τικά ακατάλληλη, συνεπώς θα ήταν προτιμότερο να μιλάμε με πιά ουδέτερο τρόπο για ανατροπές (1). Σε ό,τι αφορά την εξέλιξη των συγκεκριμένων εμπειριών των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, δεν φαίνεται να οδεύουμε προς την πραγμάτωση του δημοκρατικού ιδανικού αλλά, αντίθετα, προς μια νέα βαρβαρότητα (2).

1. Μια διφορούμενη έννοια: μετάβαση ή ανατροπές;

Με την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την επιτάχυνση των γεγονότων στην ανατολική Ευρώπη, ο κομμουνισμός έπαψε να υπάρχει και η ανθρωπότητα εισήλθε σε μια νέα εποχή, στην εποχή του «τέλους της ιστορίας»¹. Αν πιστέψουμε τον δυτικό τύπο, η κατάρρευση του τείχους του Βερολίνου καθιστά πλέον αβάσιμη τη δυνατότητα εναλλακτικής επιλογής ανάμεσα σε «δύο δημοκρατίες»². Η μοναδική δημοκρατία που φέρει άξια το όνομα αυτό, είναι η «πολυαρχία» του R. Dahl, ή η «πλουραλιστική συνταγματική δημοκρατία» του R. Aron³.

Θα περίμενε κανείς ότι τα επιτέλους διαφωτισθέντα και μέχρι πρότινος «σοσιαλιστικά» ή «κομμουνιστικά» ευρωπαϊκά καθεστώτα θα συντάσσονταν με τη δυτική αντίληψη της μετριοπαθούς διακυβέρνησης και θα βρίσκονταν, σε διαφορετικό βαθμό το καθένα, στη φάση της μετάβασης στη δημοκρατία. Τα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα θα μπορούσαν έτσι να κινηθούν προς ένα και μοναδικό ιδανικό, εντασσόμενα στο γραμμικό σχήμα της θεωρίας της ανάπτυξης (developmentalism) και καταλαμβάνοντας μια διαφορετική θέση στην κλίμακα των σταδίων της.

Αν και η έννοια της μετάβασης είναι γενικά αποδεκτή και χρησιμοποιείται ευρύτατα, στην πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από μια αμφισημία, διότι περικλείει υπό τον ίδιο όρο καταστάσεις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους και υποδηλώνει ότι ο δρόμος προς τη δημοκρατία είναι απαραίτητα δημοκρατικός. Το γεγονός αυτό θέτει, συνεπώς, δύο ερωτήματα: πρώτον, μπορούμε να μιλήσουμε για μετάβαση; και δεύτερον, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η διαδικασία αυτή είναι αναγκαία δημοκρατική;

α. Μπορούμε να μιλάμε για μετάβαση;

Η κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολή επαναδραστηριοποίησε τις σχετικές με τη «μετάβαση στη δημοκρατία» θεωρητικές επεξεργασίες που είδαν το φως στη δεκαετία του

1970. Την περίοδο αυτή, η Λατινική Αμερική υπήρξε θύμα διαφόρων μορφών αυταρχισμού («γραφειοκρατικών», «νεο-μπισμαρικών», «νεο-βοναπαρτικών», κ.λπ.), ενώ η νότια Ευρώπη μόλις είχε ελευθερωθεί από τις δικτατορίες της. Μετά από μια περίοδο αστάθειας και λίγο-πολύ βαθιών ανακατατάξεων, η Ισπανία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία επέλεξαν το πλουραλιστικό μοντέλο με πολυκομματισμό, ελεύθερες εκλογές και συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, υιοθετώντας τις αρχές και τις πρακτικές της δημοκρατικής κοινωνίας. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι μεταβολές στην ανατολική Ευρώπη εγγράφονται στο ίδιο σχήμα «μετάβασης στη δημοκρατία» με εκείνο των χωρών του Νότου; Είναι σαφές ότι, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, υπάρχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά, υπάρχουν όμως ταυτόχρονα και σημαντικές διαφορές.

Οι «λαϊκές» δημοκρατίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» έχουν, αναμφίβολα, κοινές καταβολές που ανάγονται στους «σοσιαλιστικούς» θεσμούς τους, στον μονοκομματισμό, τις σχέσεις εξάρτησης από τον «μεγάλο αδελφό», τη γεωπολιτική αλληλεγγύη κ.λπ. Εντούτοις, τα χαρακτηριστικά αυτά είναι σε μεγάλο βαθμό τεχνητά, με αποτέλεσμα να αποκρύβουν τις ιδιαιτερότητες της κάθε ξεχωριστής περίπτωσης και να καθιστούν δύσκολη τη χρήση της έννοιας της μετάβασης σε καταστάσεις που πολλές φορές είναι ριζικά ανόμοιες. Είναι λοιπόν αναγκαίο να αναλυθούν σε βάθος και να αποσαφινιστούν αυτές οι διαφοροποιήσεις.

Στηριζόμενοι στις εργασίες του Richard Merritt, μπορούμε να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στα φαινόμενα που απορρέουν από την «αλλαγή» και στα φαινόμενα που συνδέονται με το «ριζικό μετασχηματισμό», διερευνώντας ταυτόχρονα το ρόλο των ελίτ στις διαδικασίες αυτές⁴. Από αυτή τη σκοπιά, οι εργασίες του Gianfranco Pasquino και του Samuel Huntington είναι διαφωτιστικές σχετικά με το ρόλο που διαδραματίζουν οι άνθρωποι-κλειδιά (ο «εκσυγχρονιστής μονάρχης», ο «άνθρωπος της αλλαγής»), οι οποίοι σε μια δεδομένη στιγμή ενσαρκώνουν τη μεταβολή⁵. Χαρακτηριστικές προσωπικότητες όπως ο Lech Walesa ή ο Vaclav Havel ενισχύουν αυτή την υπόθεση. Άλλοι ερευνητές όπως ο Carlos Huneeus⁶ υπογράμμισαν τη σημασία των ιδρυτικών συμμαχιών που προωθούν την πτώση του παλαιού και την ανάδυση ενός νέου συστήματος. Έναν τέτοιο ρόλο έπαιξαν η «Αλληλεγγύη» στην Πολωνία, το «Πατριωτικό Forum», στην Τσεχοσλοβακία, το «Neues Forum» στην Ανατολική Γερμανία και το «Μέτωπο εθνικής σωτηρίας» στη Ρουμανία.

Η οικονομία αποτελεί εξίσου σημαντικό πεδίο έρευνας, προ-

κειμένου να διακριθώθει η συμβολή κάποιων οικονομικών διεργασιών στην έναρξη της μεταβατικής διαδικασίας. Όμως, αντίθετα με τις ντετερμινιστικές αντιλήψεις των θεωρητικών της ανάπτυξης, δεν φαίνεται να υπάρχει εδώ άμεση σχέση ανάμεσα στις οικονομικές εξελίξεις και στη μετάβαση στη δημοκρατία. Σχετικά με το ρόλο της οικονομίας, ο R. Dahl επισημαίνει ότι «τα γεγονότα δεν αποδεικνύουν ότι ένα υψηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης είναι αναγκαία και επαρκής προϋπόθεση για τη θεσμοποίηση μιας ανταγωνιστικής πολιτικής αντιπαράθεσης, ούτε η ύπαρξη πολιτικού ανταγωνισμού είναι αναγκαία και επαρκής προϋπόθεση για την επίτευξη μιας κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης»⁷. Οι περιπτώσεις της Ισπανίας, της Ελλάδας και της Πορτογαλίας, αποτελούν απόδειξη αυτής της διαπίστωσης. Σχετικά με την ανατολική Ευρώπη, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η οικοδόμηση της δημοκρατίας είναι ακόμα δυνατή, με την προϋπόθεση ότι η καλλιέργεια μιας πολιτικής κουλτούρας θα αποτελέσει ικανό αντίβαρο στις δυσχέρειες που προκαλεί η οικονομική δυσπραγία.

Το ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι αν είναι δυνατή η εξοικείωση με μια συμμετοχική κουλτούρα λαών, οι οποίοι δεν γνώρισαν σχεδόν καθόλου τη δημοκρατική πλουραστική ζωή. Η εμπειρία των χωρών του νότου αποδεικνύει πως κάτι τέτοιο δεν είναι αδύνατο, δεδομένου ότι ο αυταρχισμός και η αστάθεια στην Ιβηρική χερσόνησο ή οι εξωτερικές επεμβάσεις στην Ελλάδα, δεν υπήρξαν αποφασιστικά εμπόδια για την εκκόλαψη της πλουραλιστικής δημοκρατίας. Γιατί λοιπόν να μην ισχύσει το ίδιο, τουλάχιστον σε μερικές από τις χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης;

Είναι καταρχήν απαραίτητο να κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα στην Ευρώπη των Αψβούργων που γνώρισε για μια περίοδο κάποια πλουραλιστική κουλτούρα και στην Ευρώπη που, υπό το βάρος των οθωμανικών επιρροών, κυβερνήθηκε κατά κύριο λόγο με ένα συγκεντρωτικό σύστημα εξουσίας. Θα υπενθυμίσουμε επίσης ότι στο μεσοπόλεμο η Τσεχοσλοβακία συνδύασε εκβιομηχάνιση και κοινοβουλευτική δημοκρατία, αν και στράφηκε μαζί με τις υπόλοιπες χώρες της κεντρικής Ευρώπης προς έναν φασίζοντα αυταρχισμό. Οι Ανατολικοευρωπαίοι οφείλουν, όμως, να καταβάλουν μεγαλύτερη προσπάθεια από αυτή των χωρών του ευρωπαϊκού νότου και για έναν επιπλέον λόγο, που αφορά την οικοδόμηση της οικονομίας της αγοράς. Για παράδειγμα, ενώ στην Ισπανία ο φρανκισμός δεν είχε καταστρέψει την οικονομία της αγοράς, πράγμα που εξηγεί τη σχετική οικονομική ανάπτυξη

που παρατηρήθηκε στη δεκαετία πριν την πτώση της δικτατορίας, «το πρόβλημα της άλλης Ευρώπης είναι να ξαναδημιουργήσει την αγορά σε συνθήκες οικονομικής κατάρρευσης», σημειώνει ο Jacques Rupnik. Η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος είναι προφανής: αν «μετά τον πόλεμο οι κομμουνιστές επεχείρησαν να οικοδομήσουν τον σοσιαλισμό σε χώρες που δεν διέθεταν προλεταριάτο, σήμερα πρόκειται για μια προσπάθεια ανασύστασης του καπιταλισμού σε κοινωνίες χωρίς αστική τάξη»⁸. Επιπλέον, ο καπιταλισμός αυτός, μη διαθέτοντας ιδιαίτερα επιχειρηματικά πλεονεκτήματα, δυσκολεύεται να βρει τα κεφάλαιά του.

Η ανάλυση της μετάβασης εντάσσεται λοιπόν στην πολύ γενικότερη προβληματική του πολιτικού και του οικονομικού εκσυγχρονισμού. Ο Kircheimer έδειξε ότι οι κοινωνικές δομές καθορίζουν την πρωταρχική πολιτική επιλογή από την οποία εξαρτάται η μετάβαση, αλλά και ο ριζικός ή σταδιακός χαρακτήρας της εξέλιξης της⁹. Το πεδίο αυτό αξίζει να ερευνηθεί. Κάποιοι άλλοι αναλυτές προτείνουν τη διάκριση ανάμεσα σε μετάβαση και παγίωση. Η πρώτη αναφέρεται στην εξαφάνιση του παλαιού και στην εμφύτευση του νέου καθεστώτος και η δεύτερη στο ριζωμά του στην κοινωνία των πολιτών και στην προιούσα νομιμοποίησή του. Εντούτοις, η διάκριση αυτή δημιουργεί σημαντικά προβλήματα.

Για παράδειγμα, ποιά χρονική στιγμή θα θεωρήσουμε ότι αποτελεί το σημείο εκκίνησης της μετάβασης; Πρέπει να φτάσουμε μέχρι την έκθεση του Χρουτσώφ και την αποσταλινοποίηση, ή αξίζει μάλλον να ξεκινήσουμε με τις σοβιετικές επεμβάσεις (1956: Βουδαπέστη, 1968: Πράγα, 1980: Βαρσοβία); Να συνυπολογίσουμε τα φαινόμενα που συνδέονται με τη «γκλάσνοστ» και την «περεστρόϊκα», ή να αρχίσουμε αποκλειστικά με «την άνοιξη των πολιτών του 1989»¹⁰; Είναι προφανές ότι υπάρχει δυσκολία για τη χρονολόγηση αυτής της διαδικασίας.

Οι ίδιες δυσκολίες προκύπτουν αν επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τη στιγμή ολοκλήρωσης της μετάβασης και μετασχηματισμού της σε παγίωση. Μπορούμε βέβαια να επισημάνουμε κάποιες πιθανές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών, στηριζόμενοι κυρίως σε πολιτικά και οικονομικά δεδομένα, αλλά πρόκειται για εξίσου επισφαλή μέθοδο. Μετά την εξάλειψη της σύγκρουσης της Δύσης με την Ανατολή και την κατάρρευση των κρατικοποιημένων οικονομιών, η ανατολική Ευρώπη δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μιας ομάδας υπανάπτυκτων χωρών σε σύγκριση με τη Δύση. Ο μόνος πραγματικός άξονας ισχύος και πλούτου είναι στο εξής εκείνος που αντιπαραθέτει το Νότο και το Βορρά. Είναι

σαφές ότι η Ανατολή βρίσκεται πλέον στο Νότο, αν μας επιτρέπεται αυτό το λεκτικό παιχνίδι. Ακόμα και στους κόλπους των ίδιων των πρώην λαϊκών δημοκρατιών, εμφανίζεται μια νέα διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα βιώσιμα καθεστώτα και σε εκείνα που πάσχουν από την «καταστροφή»¹¹. Έτσι, οι περισσότεροι ερευνητές συνηθίζουν να αντιπαραθέτουν μια «επικεφαλής ομάδα» που αποτελείται από την Ουγγαρία, την Πολωνία, την πρώην Τσεχοσλοβακία, τις βαλτικές χώρες και τη Ρωσία, σε μια άλλη ομάδα περισσότερο ευάλωτων χωρών, τόσο από οικονομική, όσο και από πολιτική άποψη. Στη δεύτερη αυτή ομάδα όπου ανήκουν η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η πρώην Γιουγκοσλαβία, η Αλβανία και οι ασιατικές δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι οι πρώτες βρίσκονται στη φάση της παγίωσης και οι δεύτερες σε εκείνη της μετάβασης; Η απάντηση είναι βέβαια κάθε άλλο παρά προφανής.

Θα μπορούσαμε επίσης να επικαλεστούμε την παλαιά μέθοδο του Dankwart και να διακρίνουμε τρία στάδια: τη φάση των διεργασιών, τη φάση της ενεργοποίησης και τη φάση του εθισμού¹². Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, διαγράφεται κατ' αρχήν μια σύγκρουση κοινωνικών ομάδων η οποία, στη συνέχεια, γίνεται αποδεκτή από την ηγεσία με τη θεσμοθέτηση των βασικών δημοκρατικών διαδικασιών και, τέλος, υιοθετείται ο ανταγωνισμός ως κινητήρια δύναμη της δημοκρατικής ζωής με τον καθορισμό των κανόνων του παιχνιδιού. Ταυτόχρονα σταθεροποιείται μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των πραγματικά δημοκρατικών δυνάμεων και των στοιχείων που εκλαμβάνουν τον ανταγωνισμό ως μέσο ξεκαθαρίσματος λογαριασμών.

Αν δεχθούμε ότι σήμερα η φάση των διεργασιών έχει παρέλθει, τα περισσότερα καθεστώτα της ανατολικής Ευρώπης φαίνεται να βρίσκονται στο μεταίχμιο της ενεργοποίησης και του εθισμού. Η Ουγγαρία, η Πολωνία και η πρώην Τσεχοσλοβακία είναι αναμφίβολα πιο κοντά στη φάση του εθισμού απ' όσο η Ρουμανία, η Αλβανία ή ακόμα και η Βουλγαρία, αλλά οι εκλογικές ταραχές των Πολωνών, των Τσέχων και των Σλοβάκων δείχνουν ότι η κατάσταση εκεί δεν φαίνεται να σταθεροποιείται. Η ιδέα της διάκρισης διαφόρων φάσεων μετάβασης, παρά το ενδιαφέρον που έχει, πάσχει από τη γραμμική αντίληψη που ενέχει, καθιστώντας αδύνατη την πρόβλεψη ή την εξήγηση των οπισθοδρομήσεων και των παλινδρομήσεων (βλ. π.χ. την επανεκλογή του Ιλιέσκου στη Ρουμανία, τις λαϊκιστικές παρεκκλίσεις της Αλληλεγγύης στην Πολωνία ή ακόμα τα εντεινόμενα φαινόμενα ξενοφοβίας στην πρώην ΛΔΓ). Δεν μπορούμε κατά τη γνώμη μας να

υποστηρίζουμε ότι υπάρχει σαφές πέρασμα από την ολοκληρωτική δικτατορία στην πλουραλιστική δημοκρατία. Το αντίθετο μάλιστα. Μεταβολές και συνέχειες αναμειγνύονται σε μια βαθιά σύγχυση. Οι υποστηρικτές του παλαιού καθεστώτος κάθε άλλο παρά έχουν εξαφανιστεί, καθώς συχνά «η αυριανή μέρα δεν μπορεί να υποσχεθεί τίποτε». Η έννοια της μετάβασης δεν προσφέρεται λοιπόν για να αποδοθεί η πραγματική κατάσταση στις χώρες του πρώην σοβιετικού συνασπισμού, γι' αυτό η χρήση της πρέπει να γίνεται με σύνεση και επιφυλάξεις, κατά μείζονα λόγο όταν συνδυάζει τον προσδιορισμό «δημοκρατική».

β. Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη μετάβαση ως δημοκρατική;

Πολλές μεταβατικές καταστάσεις που χαρακτηρίζονται ως δημοκρατικές, απαιτούν μια ιδιαίτερα επισταμένη έρευνα, προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός ισχύος των νόμιμων κανόνων του παιχνιδιού που οργανώνουν τον ειρηνικό ανταγωνισμό μεταξύ των ομάδων για την κατάληψη και την άσκηση της εξουσίας. Η ανάγκη αυτή προκύπτει χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Αλβανίας και της Ρουμανίας, αλλά αφορά επίσης, σε μικρότερο ίσως βαθμό, τη Βουλγαρία και την Πολωνία. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου η πορεία προς τον πλουραλισμό πραγματοποιείται με μέσα τα οποία δεν είναι αναγκαία πλουραλιστικά, όπως συνέβη για παράδειγμα στις περιπτώσεις της Βραζιλίας, της Ισπανίας ή της Χιλής. Οι νόμοι του Φράνκο (νόμος περί της διαδοχής του 1947, θεμελιακός νόμος τους 1967, νόμος της 23ης Ιουλίου 1969) και οι νόμοι του Πινοσέτ (Σύνταγμα που θέλησε ο στρατηγός και επικυρώθηκε με δημοψήφισμα από το 80% των ψηφισάντων), στήριξαν πραγματικά τη μετάβαση και επέτρεψαν τις διαπραγματεύσεις μεταξύ των αντιπάλων δυνάμεων χωρίς το ισχύον καθεστώς να ανατραπεί¹³.

Το ίδιο ισχύει σήμερα για τις διαδικασίες μετάβασης που παρατηρούνται στην Αφρική. Στην αρχή το Μπεζίν, μετά η Νιγηρία, η Γκαμπόν, το Μαλί, το Τογκό, το Κονγκό και το Ζαΐρ επινόησαν το σύστημα των «εθνικών συνδιασκέψεων» για να μπορούν διαπραγματεύονται την έξοδο από τον μονοκομματισμό και τον αυταρχισμό¹⁴. Μια προσεκτική μελέτη αυτών των συνδιασκέψεων δείχνει ότι πρόκειται για καλυμμένα πραξικοπήματα που επιτρέπουν όλων των ειδών τις λύσεις: παραίτηση από την εξουσία και συνδιαλλαγή αποδυναμωμένων ηγετών (όπως ο Moussa Traore

στο Μαλί), χειραγώγηση των αντιπάλων ελίτ και αυταρχική διατήρηση της εξουσίας (Γκαμπόν, Τογκό, Νιγηρία, κ.λπ.). Εδώ ο όρος «μετάβαση» δεν πρέπει να δημιουργεί ψευδαισθήσεις: οι προεδρικές εκλογές στο Καμερούν, στην Κένυα και τη Νιγηρία, ή οι βουλευτικές στο Τογκό, δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μια καρικατούρα εκλογών.

Στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη οργανώθηκαν συζητήσεις που έδωσαν την ευκαιρία στην εξουσία να διαπραγματευθεί με τους εκπροσώπους της κινητοποιημένης κοινωνίας και των αντιφρονούντων με διαφοροποιημένα αποτελέσματα: κάποιες από τις παλαιές ηγεσίες αναγκάστηκαν να παραιτηθούν μπροστά στη δημιουργία νέων θεσμών (βαλτικές χώρες, Πολωνία, ΛΔΓ, Τσεχοσλοβακία, κ.λπ.). Και στις περιπτώσεις αυτές δεν είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι οι εξελίξεις συνδέονται με διαδικασίες δημοκρατικού μετασχηματισμού, δεδομένου ότι τα όρια των ελεγχόμενων μεταρρυθμίσεων και της επανάστασης είναι συγκεκριμένα. Αναμφίβολα, η ανατολική Ευρώπη γνώρισε αυθεντικές λαϊκές επαναστάσεις, όπως της Βουδαπέστης το 1956, της Πράγας το 1968 και της Βαρσοβίας το 1980. Αλλά όλες δαμάστηκαν από τα εθνικά κομμουνιστικά κόμματα υπό την καθοδήγηση της Μόσχας με τον συνδυασμό μέτρων καταστολής και διευθετήσεων.

Στην Ουγγαρία, η εξουσία απάντησε στην εξέγερση της Βουδαπέστης με μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να απαλύνει τις ισχυρές αντικομμουνιστικές και αντιολοκληρωτικές διαθέσεις του λαού. Για να μειωθεί η ασκούμενη πίεση, ο Janos Kadar και το κομμουνιστικό κόμμα έκαναν υποχωρήσεις στον οικονομικό τομέα επιχειρώντας μεταρρυθμίσεις που οδήγησαν σε μια σχετική οικονομική ανάπτυξη, η οποία διατηρήθηκε και μάλιστα με κάποια βελτίωση, υπό τη διεύθυνση του Kis.

Στην Τσεχοσλοβακία, έχοντας ενισχυθεί από την ουγγρική εμπειρία, οι πρωταγωνιστές της Άνοιξης της Πράγας επιχείρησαν έναν σοσιαλισμό με «ανθρώπινο πρόσωπο», με σκοπό να τροποποιήσουν το ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος χωρίς ταυτόχρονα να προκαλέσουν τη Μόσχα. Οδυνηρή ψευδαίσθηση που οδήγησε στην πτώση του Ντούπτσεκ. Τον διαδέχεται ο Χούζακ, παλαιό θύμα του σταλινισμού, ο οποίος ανατρέπει όλες τις μεταρρυθμίσεις ασκώντας επί είκοσι χρόνια μια διαρκή καταπίεση, χωρίς όμως να καταφέρει να έχει τα οικονομικά αποτελέσματα που θα μπορούσαν να μετριάσουν τη λαϊκή δυσaréσκεια.

Στην Πολωνία, τα γεγονότα του Γκντάνσκ ώθησαν την εργατική τάξη να εναντιωθεί σε μια υποτιθέμενη εργατική κυβέρνηση-

ση, αποδεικνύοντας ότι είναι δυνατόν μια μη βίαιη επανάσταση να επιτύχει και να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για να κυβερνήσει. Ο στρατηγός Γιαρουζέλσκι απάντησε με τον στρατιωτικό νόμο και κατόρθωσε να αποσταθεροποιήσει σχετικά την «Αλληλεγγύη», χωρίς όμως να επιτύχει την προώθηση μιας άλλης εναλλακτικής λύσης πέρα από το να διαπραγματευθεί μαζί της, αν και είχε εντωμεταξύ αποδυναμωθεί.

Μπροστά στις επαναστάσεις της κοινωνίας των πολιτών, τα κομμουνιστικά καθεστώτα δεν μπόρεσαν, λοιπόν, να απαντήσουν παρά με μεταρρυθμίσεις «εκ των άνω». Αντί να εγκαταλείψουν το μονοπώλιο του κόμματος, άφησαν κατά μέρος κάποιες από τις απωθητικές όψεις της ηγεμονίας τους, ώστε να διασφαλίσουν με τους καλύτερους δυνατούς όρους την επιβίωσή τους. Στη λογική αυτή, η τσεχοσλοβακική μεταρρύθμιση αποτέλεσε, λόγω της έκτασης και των φιλοδοξιών της, το ανώτατο στάδιο της δυνατής εξέλιξης του σοβιετικού μπλόκ (J. Ruznik). Σε ό,τι αφορά τις μεταρρυθμίσεις του προέδρου Γκορμπατσόφ στην ΕΣΣΔ, χωρίς να συνιστούν απάντηση σε κάποια αιτήματα της βάσης, απετέλεσαν μια σύλληψη που είχε αποκλειστικό σκοπό τη διάσωση ενός σκάφους που βυθιζόταν.

«Πολωνία: 10 χρόνια, Ουγγαρία: 10 μήνες, ΛΔΓ: 10 εβδομάδες, Τσεχοσλοβακία: 10 ημέρες, Ρουμανία: 10 ώρες». Σύμφωνα με τη θεωρία του ντόμινο, ο κόσμος της Ανατολής καταρρέει με έναν επιταχυνόμενο ρυθμό. Οι πολωνικές εκλογές φέρνουν στην εξουσία για πρώτη φορά έναν μη κομμουνιστή ηγέτη, ενώ στην Ουγγαρία το σιδηρούν παραπέτασμα αποδιαρθρώνεται και το κομμουνιστικό κόμμα σχεδόν αυτοκτονεί. Η μαζική έξοδος των πολιτών της ΛΔΓ προς την Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία που είχαν ανοίξει τα σύνορά τους, σημαδεύει την αρχή του τέλους, ενώ στο Βερολίνο το τείχος γκρεμίζεται. Στην Πράγα, η «βελοϋδινη επανάσταση» φέρνει το ανώτατο αξίωμα τον ήρωα που συμβόλιζε το κίνημα των διαφωνούντων. Στη Σόφια, ο Ζίφκοφ τελικά αποσύρεται, ενώ η Τιμισοάρα και το Βουκουρέστι συγκλονίζονται από την πτώση των Τσαουσέσκου. Παντού το σοβιετικό μπλοκ παρουσιάζει ρωγμές, ενώ την ίδια στιγμή η αυτοκρατορία των σοβιετών διαλύεται. Παρόλα αυτά, οι κομμουνιστές δεν εξαφανίστηκαν και θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι η αναγγελόμενη δημοκρατία υπήρξε το προϊόν της αυθόρμητης βούλησης μιας αναγεννημένης κοινωνίας των πολιτών. Στην πραγματικότητα, όλες αυτές οι χώρες προσανατολίστηκαν προς παράδοξα υβρίδια που συνέθεταν στοιχεία των παλαιών και των νέων καθεστώτων, των μεταρρυθμίσεων που εξασφάλιζαν τη συνέχεια και των επα-

ναστάσεων που εξέφραζαν τη βούληση της κοινωνίας των πολιτών. Στο συγκεκριμένο αυτό πεδίο είναι αρκετά δύσκολο να διακρίνει κανείς το μερίδιο που καταλαμβάνει το παλαιό και το νέο. Τι μπορεί να υποθέσει κανείς για ανθρώπους που μέχρι χθες ήταν ακόμα μέλη της νομενκλατούρας, όπως ο Γέλτσιν, ο Σεβάρνάντζε, ο Ιλιέσκου και Μλαντένοφ; Πώς μπορούμε να διακρίνουμε τους όψιμους δημοκράτες από τους χθεσινούς κομμουνιστές; Υπ' αυτή την έννοια δεν είναι τυχαίο το σύνθημα πολλών διανοουμένων της ανατολικής Ευρώπης: «εκδημοκρατισμός, όχι! δημοκρατία ναι!»¹⁵. Ο Timothy Garton-Ash, έχοντας κατά νου τις dictablandas και τις democraduras του «περιορισμένου πλουραλισμού»¹⁶, προβαίνει στη διάγνωση: «δημοκρατορίες και μεταρρυθμάσταση»¹⁷.

Δεν υπάρχουν λοιπόν στοιχεία που να βεβαιώνουν ότι τα γεγονότα στην ανατολική Ευρώπη μπορούν να αντιστοιχούν σε διαδικασίες μετάβασης στη δημοκρατία ή ότι αυτές οι αλλαγές έχουν κάποιο δημοκρατικό περιεχόμενο. Παρά την προσχώρηση πολλών δυνάμεων στο μύθο του κράτους δικαίου, τίποτε το ουσιαστικό δεν στηρίζει την προσδοκία δημιουργίας πλουραλιστικών-συνταγματικών δημοκρατιών. Εξάλλου, ενώ οι χώρες αυτές έχουν αποδοθεί στην επιδίωξη μιας φαντασικά ανυπέβλητης δυτικής δημοκρατίας, υπάρχει κίνδυνος απρόβλεπτων στρεβλώσεων των προσπαθειών τους. Αντί για δημοκρατία είναι πιθανόν να εμφανισθούν εκτρώματα. «Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα;», λέγαμε χθες. Ίσως σήμερα πρέπει να ξαναθέσουμε το ερώτημα με διαφορετικούς όρους: δημοκρατία η βαρβαρότητα; Αυτό είναι το πραγματικό διακύβευμα των σημερινών γεγονότων.

2. Κίνδυνοι εκτροπών: δημοκρατία ή βαρβαρότητα;

Οι εξελίξεις στη Ρουμανία, η δυναμική επιστροφή των πρώην κομμουνιστών στη Λιθουανία και τη Βουλγαρία, οι τελευταίοι σπασμοί της πρώην Γιουγκοσλαβίας αρκούν για να δώσουν το μέτρο των δυσχερειών που ανακύπτουν στο δρόμο προς τη δημοκρατία. Η θεσμοθέτηση του πλουραλισμού και η συνταγματική ρύθμισή του φαινόταν στην αρχή ως κάτι το προφανές. Με το χρόνο αναφύεται ένας διπλός κίνδυνος. Η δημοκρατία προκύπτει περισσότερο από τις συγκεκριμένες πρακτικές του κράτους δικαίου και λιγότερο από τα συνταγματικά μαγειρέματα, προκύπτει περισσότερο από την αληθινή «συνταγματική συγκρότηση» και

λιγότερο από τους ευσεβείς πόθους. Ανάμεσα στις δύο αυτές δυνατότητες, τα περιθώρια ελιγμών είναι περιορισμένα και υπάρχει κίνδυνος ενός ναυαγίου στο πέλαγος της βαρβαρότητας, των εθνικών εκκαθαρίσεων και της έκρηξης του μίσους μεταξύ ομάδων.

α. Ο δημοκρατικός ονειρισμός

Η δημοκρατία δεν είναι παρά μια απλή ελπίδα ή μπορεί να γίνει πραγματικότητα; Εκπρόσωποι της θεωρίας της ανάπτυξης όπως ο Samuel Huntington, ο Tatu Vanhannen και ο Charles Huma-na, εκτιμούν ότι για να ενισχυθούν οι δυνατότητες εξέλιξης ενός καθεστώτος σε δημοκρατικό, πρέπει να υπάρξουν κάποιες προαπαιτούμενες συνθήκες: οικονομική ανάπτυξη, ισχυροποίηση των μεσαίων τάξεων, συμμετοχική και αμφισβητησιακή πολιτική κουλτούρα¹⁸. Είναι τα στοιχεία αυτά ορατά στις παραπάνω χώρες;

Οι πλουραλιστικές δημοκρατίες φαίνεται πράγματι να συγκεντρώνουν πολλά πλεονεκτήματα: καταρχήν διαθέτουν μια σχετική οικονομική ανάπτυξη, ενδιάμεσα στρώματα και μικρή και μεσαία αστική τάξη που εξασφαλίζουν πολιτική σταθερότητα. Ως εταίροι-αντίπαλοι, τα στρώματα αυτά αντιπαρατίθενται διαμέσου των εκλογών στα πλαίσια ανταγωνιστικών συστημάτων, που επιτρέπουν τον πολιτικό συμβιβασμό, παρέχοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα της αμφισβήτησης στις εκλογές που ακολουθούν. Το σύστημα αυτό δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς μια «πολιτική κουλτούρα» θεμελιωμένη στην ανοχή και την επιείκεια, στην αρχή του πλειοψηφικού κανόνα και στην αναγνώριση της αντιπολίτευσης. Συνεπώς, οι οικονομικές, οι πολιτικές και οι πολιτισμικές προϋποθέσεις φαίνεται να συμβάλουν εξίσου στο όλο οικοδόμημα της δυτικής δημοκρατίας, πράγμα που δεν ισχύει στις περιπτώσεις των νέων καθεστώτων της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Εδώ, οικονομική ανάπτυξη, φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο και δημοκρατική πολιτική κουλτούρα έχουν άλλους ρυθμούς. Όπως επεσήμανε ο Slobodan Milacic, «οι ρυθμοί αυτοί της μακράς πορείας του democratic building process μπορούν να αποβούν μοιραίοι για τη δημοκρατία»¹⁹.

1. Η οικονομική όψη

Η οικονομική φιλελευθεροποίηση φαίνεται να καθορίζει την απαραίτητη αναβάθμιση του πολιτικού το οποίο πάσχει, εντού-

τοια, από την ανυποληψία που κληροδότησε ο κομμουνισμός. Όμως, η οικονομική ανάπτυξη δεν εξαρτάται από τον ενθουσιασμό για τη δημοκρατία, τη στιγμή μάλιστα που οι δυσχέρειες για την οικοδόμηση της οικονομίας της αγοράς είναι τεράστιες.

Σε όλη την ανατολική Ευρώπη, η οικονομική καταστροφή γέννησε την απελπισμένη προσδοκία ότι η θεσμοθέτηση της δημοκρατίας θα οδηγούσε στην αφθονία που συμβόλιζε η γερμανική χίμαιρα. Έτσι εξηγείται και η έλξη για τους οικονομικούς μεταρρυθμιστές και τους μαθητευόμενους μάγους του νεο-φιλελευθερισμού. Όμως, το κοινωνικό κόστος του ρηγκανισμού και του θάτσερισμού έπρεπε να οδηγήσει στη σύνεση, πράγμα που δεν φαίνεται να έγινε. Ας μην μας εντυπωσιάζει λοιπόν η απελπισία των λαών από τις αγωγές που εφαρμόζονται απερίσκεπτα στις ανέτοιμες οικονομίες τους. Πώς να γίνουν, εξάλλου, οι αναγκαίες προσαρμογές, όταν ενισχύονται οι εθνικιστικοί παροξυσμοί, όταν οι μοναδικές αναφορές για ενεργοποίηση της αλληλεγγύης είναι η ταυτότητα και η θρησκεία και όταν οι λίγο-πολύ μεταμορφωμένοι πρώην κομμουνιστές προβάλλουν σημαντική αντίσταση στις αλλαγές;

Παρά το νέο φιλελεύθερο credo, η αγορά αδυνατεί λοιπόν να ενσωματώσει τους κανόνες της κοινωνίας των ιδιωτών, ενώ η ιδέα της ιδιωτικοποίησης μοιάζει εξωτική σε κοινωνίες που επί πολλές δεκαετίες δεν γνώρισαν την ατομική ιδιοκτησία. Πώς θα ήταν δυνατόν εξάλλου να γίνουν ιδιωτικοποιήσεις, όταν πρέπει να εφευρεθεί το ιδιωτικό και το εμπορικό δίκαιο και να δραστηριοποιηθούν τομείς της οικονομίας που απαιτούν συχνά συνταγματικές προσαρμογές; Αυτή η δήλωση πίστης στην αγορά είναι τόσο περισσότερο ανησυχητική, που οι τεχνικές γνώσεις εκείνων που αποφασίζουν είναι τουλάχιστον στοιχειώδεις, αν όχι υποθετικές. Τα στελέχη που διαθέτουν κάποια εμπειρία της φιλελεύθερης οικονομίας είναι ελάχιστα. Αν αυτό συμβαίνει ως ένα βαθμό στα υψηλότερα κλιμάκια, η μεγάλη πλειοψηφία των μεσαίων και κατώτερων στελεχών προέρχονται από μια σχεδιασμένη οικονομία και, συνεπώς, δεν διαθέτουν τις απαραίτητες γνώσεις που απαιτεί η νέα συγκυρία. Γίνεται έτσι κατανοητό γιατί πολλοί από εκείνους που βρίσκονται στα κέντρα των πολιτικών και των οικονομικών αποφάσεων, διστάζουν μπροστά στην ανάγκη να επιλέξουν ανάμεσα σε απλές βελτιώσεις και σε ριζικές αλλαγές πλεύσης. Συνεπώς, η οικονομία της αγοράς, αν και στην αρχή θεωρήθηκε ως το ιδανικό αντι-μοντέλο της διοικούμενης οικονομίας, αποδεικνύεται λιγότερο ελκυστική όταν έρχεται η στιγμή να εφαρμοσθεί στην πράξη, με αποτέλεσμα η οικοδόμησή της να

συνοδεύεται από σημαντικές δυσλειτουργίες: μαύρη αγορά, μαφία, νεοπλουτισμός, αυξανόμενη φτώχεια, ανεξέλεγκτος πληθωρισμός, «νομενκλατουριστές» που ξεπουλούν τον δημόσιο πλούτο και χρησιμοποιούν τα παλαιά δίκτυα της κομματικής διοίκησης για να μεταβληθούν από τη μια μέρα στην άλλη σε υπερφιλελεύθερους επιχειρηματίες. Όλα αυτά τα φαινόμενα επανενεργοποιούν το τόσο σύνηθες στον ολοκληρωτισμό σύνδρομο του φόβου. Τα άγνωστα κακά της φιλελευθεροποίησης φαίνονται χειρότερα από τα πραγματικά, πλην όμως γνωστά κακά του κομμουνισμού. Στις συνθήκες αυτές, η πολιτική δράση δεν έχει πολλά περιθώρια κανονικής ανάπτυξης.

2. Η πολιτική όψη

Η φιλελευθεροποίηση των κοινωνιών αυτών προχωρεί μάλλον με ρυθμούς ταχύτερους από τον εκδημοκρατισμό τους. Η ανατροπή των προηγούμενων ειδώλων, ο παραμερισμός των κενών συνθημάτων και η ανακάλυψη των παλαιών σημείων δεν απαιτήσαν ιδιαίτερη προσπάθεια. Η ιδεολογική απόρριψη του κομμουνισμού ήταν μια εύκολη υπόθεση, αλλά οι νοοτροπίες και οι συνήθειες του παρελθόντος έμειναν ζωντανές.

Έτσι εξηγείται πιθανόν η ανθεκτικότητα και η αναδίπλωση των πρώην κομμουνιστικών κομμάτων. Η δημοκρατία κατανοήθηκε κυρίως ως το αντι-μοντέλο, ως το άνοιγμα της φυλακής των λαών. Πέραν τούτου, η έννοια της δημοκρατίας παραμένει συγκεχυμένη. Αν η πολυαρχία προϋποθέτει την ανταγωνιστική πολλαπλότητα, η εφαρμογή της από τα νέα καθεστώτα προσκρούει σε ανυπέβλητες παρανοήσεις. Η έννοια του πολιτικού κόμματος είναι διαστρεβλωμένη, εφόσον για πολλούς σημαίνει κυρίως το μοναδικό, δηλαδή ουσιαστικά το κομμουνιστικό κόμμα. Άλλοι, αντίθετα, πιστεύουν ότι η ελευθερία οδηγεί στην κοινωνική αναρχία και σε έναν ακατανόητο πολυκομματισμό. Η παρουσία ετερόκλητων ή και προσωποπαγών μορφωμάτων, όπως είναι τα εθνικιστικά, τα πελατειακά, τα τοπικιστικά ή ακόμα και τα γραφικά κομματικά σχήματα, καθιστούν δύσκολη κάθε σύγκριση με τα δυτικά πολιτικά συστήματα.

Χωρίς δυνατότητα εναλλακτικής ηγεσίας και χωρίς την κοινωνική και πολιτική σταθερότητα που προσφέρει η ύπαρξη μεσαίων στρωμάτων, τα νέα καθεστώτα πάσχουν από τον υπερκορεσμό του προσωπικού της πρώην νομενκλατούρας και της αστυνομίας. Παρά το κύρος που απέκτησαν ως διαφωνούντες, πολλοί διανοούμενοι που ανέλαβαν την εξουσία αποδείχτηκαν σύντομα

ανεπαρκείς και αναποτελεσματικοί. Μπροστά στις παγίδες της καθημερινής διαχείρισης, αυτοί οι φιλόσοφοι, δραματουργοί και καθηγητές –συμβολικές μορφές της αντίστασης στον ολοκληρωτισμό– αποδεικνύονται ανίκανοι ως «πολιτικάντηδες», με αποτέλεσμα να αμφισβητούνται ή και να ανακαλούνται (για παράδειγμα, ο Havel). Άλλοι, όπως ο Lech Walesa ή ο Ion Iliescu, κόβουν τους δεσμούς με τους πρώην συνεργάτες τους και στρέφονται σε λαϊκιστικές πρακτικές. Όσον αφορά τα μεσαία και ανώτερα στελέχη που διαπαιδαγωγήθηκαν στο κομμουνιστικό καθεστώς, δεν ήταν δυνατόν ή δεν υπήρχε η βούληση να εκδιωχθούν από τις θέσεις τους. Από ποιούς λοιπόν θα θεσπισθούν οι κανόνες της «συγκρατημένης αντιπαράθεσης» μεταξύ «εταίρων-αντιπάλων» όπως ασκείται στις πλουραλιστικές συνταγματικές δημοκρατίες; Πώς είναι δυνατή η διαπραγμάτευση και οι συμβιβασμοί σε χώρες όπου ο χθεσινός δογματισμός παραχώρησε τη θέση του σε έναν πρωτόγονο αντικομμουνισμό; Ένα πρώην μέλος της νομενκλατούρας που έχει αποφασιστικές αρμοδιότητες και διαλέγεται με έναν πρώην διαφωνούντα, είναι ένας μεταλλαγμένος δημοκράτης που διαπραγματεύεται με μια νομιμοποιημένη αντιπολίτευση ή ένας Μακιαβέλι που «καλοπιάνει» τους χθεσινούς εχθρούς του για να ασκήσει τον αυταρχισμό του καλύτερα την επομένη; Η απάντηση είναι προφανής και εξηγεί την ιδεολογική σύγχυση ενός πολιτικού λόγου που μοναδική του λειτουργία είναι να καλύπτει τις στρατηγικές υστεροβουλίες.

3. Η πολιτισμική όψη

Οι κοινές πολιτισμικές καταβολές και η παλαιά εμπειρία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αποτελούν, αναμφίβολα, θετικά στοιχεία στην παρούσα διαδικασία της πολιτικής οικοδόμησης²⁰. Εντούτοις, παντού εκδηλώνονται τάσεις επιστροφής στον ιδεολογικό μονισμό. Ο αντικομμουνισμός έχει συχνά ισχύ δημοκρατικού αποδεικτικού, το οποίο χρησιμοποιούν πολλοί πρώην κομμουνιστές προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη θέση τους. Η ανάγκη κατασκευής αποδιοπομπαίου τράγου και το πνεύμα εκδίκησης, οδηγούν σε μια διαβολοποίηση του αντιπάλου, που δεν συμβιβάζεται με τα δημοκρατικά ήθη (όπως π.χ. η αντιμετώπιση του Zviad Gamsakhourdia από τους αντιπάλους του λίγο πριν εκδιωχθεί από τον μεταλλαχθέντα M. Chevernadze).

Οι μονισμοί αυτοί συναντώνται επίσης στις πολιτικές επιλογές. Η πτώση των παλαιών καθεστώτων ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των μεγάλων ανατρεπτικών συμπαρατάξεων, όπως η

«Αλληλεγγύη», το «Πατριωτικό forum» και το «Μέτωπο εθνικής σωτηρίας». Με την απελευθέρωση, οι εκλογικές διαδικασίες δεν απέκτησαν ουσιαστικό περιεχόμενο και μοιάζουν περισσότερο με εκ των υστέρων επικυρώσεις, παρά με ελεύθερες επιλογές. Οι αποτελεσματικότερες υποψηφιότητες είναι συνήθως εκείνες του ενός υποψηφίου, ενώ οι δημοφιλείς ηγέτες γνωρίζουν σύντομα την αποδοκιμασία «του δρόμου» (Havel, Jelenc, κ.λπ.).

Ο φόβος, ως βασικό στοιχείο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του προηγούμενου καθεστώτος, συνεχίζει να καθορίζει την τύχη του μπολιάσματος των δημοκρατικών θεσμών. Στις σημερινές συνθήκες παρουσιάζεται μάλιστα με πολλαπλά πρόσωπα: φόβοι λαϊκοί, φόβοι εθνικοί και εθνοτικοί, φόβος της αλλαγής ή της επιστροφής της ράβδου, φόβοι κυβερνητικοί απέναντι στον καπιταλιστικό κόσμο, φόβοι των όψιμων επενδυτών σε μια αθέβαιη και σαστισμένη αγορά. Πανταχού παρών, ο φόβος οδηγεί ακόμα και στην αυτολογοκρισία και την αυτοκαταγγελία. Η κατάχρηση της ελευθερίας και ο πολλαπλασιασμός μιας αληθινής δημοκρατικής αντιπολίτευσης, δημιουργεί ένα κλίμα έντονης αβεβαιότητας και φόβους μιας γενικευμένης «λιθανοποίησης». Υπ' αυτές τις συνθήκες, είναι φυσικό πολλοί να αναπολούν τις παλαιές μορφές αλληλεγγύης, γεγονός που εξηγεί την εκλογική ενίσχυση των σχημάτων που επικαλούνται το παρελθόν. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η εισαγωγή του κράτους δικαίου και η υιοθέτηση των δυτικών συνταγματικών θεσμών, μπορούν να αναπληρώσουν την απουσία μιας δημοκρατικής κουλτούρας ή αν, αντίθετα, υπάρχει κίνδυνος να οδηγήσουν στην πλήρη αποδιάρθρωση του κοινωνικού ιστού.

6. Τα συνταγματικά μαγειρέματα

Η ανατολική Ευρώπη είναι ένα τεράστιο συνταγματικό εργοτάξιο. Σε αντίθεση με την ευκολία με την οποία καταργήθηκαν τα παλαιά σύμβολα, οι σημαίες και τα αγάλματα, η αλλαγή των νοοτροπιών αποδεικνύεται πραγματικά δύσκολη. Η παντελής απουσία δημοκρατικής κουλτούρας από τις κοινωνικές πρακτικές, ελαχιστοποιεί το ενδεχόμενο εκμάθησης και θεσμοποίησης του ειρηνικού ανταγωνισμού μέσω των δημοκρατικών κανόνων δικαίου. Αυτή είναι η σημαντικότερη αιτία της παθολογίας που διακρίνει τη σχέση των ανατολικών χωρών με το κράτος δικαίου. Ωστόσο, οι ελίτ των χωρών αυτών επωφελούνται από τη σύγχυση μεταξύ του κράτους δικαίου και της σοσιαλιστικής εκδοχής του,

ελπίζοντας να μετασχηματίσουν τον σοσιαλισμό χωρίς να απωλέσουν την εξουσία.

Ασφαλώς, η δημιουργία του κράτους δικαίου δεν είναι καθόλου αυτονόητη. Η πραγματοποίησή του προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κράτους και ενός δικαίου, πράγμα που δεν συμβαίνει. Στα περισσότερα από αυτά τα καθεστώτα, το κράτος υποβαθμίστηκε για δογματικούς λόγους (ήταν απλός ιμάντας μεταβίβασης ανάμεσα στο Πολιτικό Γραφείο και την κοινωνία) και πρακτικά ταυτίστηκε με το μοναδικό κόμμα. Πέρα από την καταλυτική επίδραση που είχε στις συνειδήσεις η καταδίκη του κομματικού κράτους, η αποκομμουνιστικοποίηση και η αμφισβήτησή του από τις εθνότητες, οδήγησε σε μια γενικότερη απόρριψη του κράτους. Όσον αφορά το δίκαιο, τα σημάδια της υποβάθμισής του από το προηγούμενο καθεστώς είναι εμφανή. Το κανονιστικό σύστημα δεν λειτούργησε, βέβαια, ως οχυρό των ελευθεριών και ως μέσο ρύθμισης των εξουσιών, αλλά ως ένα απλό όργανο στην υπηρεσία του κράτους-κόμματος. Αν και στην εποχή του Brezniev και του Gorbatchov υπήρξε κάποια ελαστικότητα στην ερμηνεία των αρχικών ιδεοκρατικών δογμάτων και της σοσιαλιστικής νομιμότητας, το δίκαιο παρέμεινε πολύ διαφορετικό από εκείνο των δυτικών δημοκρατιών.

Κάθε μεταβατική εποχή χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, από αναρχία και σύγχυση. Η επιτακτική ανάγκη για προσαρμογές αποτελεί συχνά πρόσχημα για να δικαιολογηθούν οι στρεβλώσεις των στοιχειωδών κανόνων της νομιμότητας. «Οικοδομούμε το κράτος δικαίου με έναν επαναστατικό τρόπο. Όταν οι προσπάθειες επικεντρώνονται στο δίκαιο, τότε η προσαρμογή γίνεται δύσκολη, ενώ μερικές φορές το πνεύμα της αλλαγής οδηγεί σε αδιαφορία για το δίκαιο. Δυστυχώς δεν μπορούμε να κάνουμε διαφορετικά», λέει ο V. Havel. Όταν ο Lech Walesa καταγγέλλεται ότι παραβιάζει εσκεμμένα κάποιους νόμους, αρκείται να υποστηρίξει ότι είναι «σε αχρηστία και στερούνται νομιμοποίησης». Έτσι, μεταξύ νέων και παλαιών νόμων αναπτύσσεται ένας ιδιότυπος «πόλεμος των νόμων» με συνέπεια οι δικαιοκές καταστάσεις να γίνονται περίπλοκες και συγχεχυμένες. Για παράδειγμα, η αλλαγή των σχετικών με την κοινωνική ιδιοκτησία νόμων απαίτησε μερικές φορές την εθνικοποίηση κάποιων τομέων για να γίνει στη συνέχεια δυνατή η ιδιωτικοποίησή τους.

Οι δυσκολίες αυτές συναντώνται ιδιαίτερα στον τομέα του συνταγματικού δικαίου όπου, συχνά, οι νέες ηγεσίες δεν διαθέτουν την κατάλληλη κατάρτιση. Ο ένας είναι διανοούμενος (Havel), ο άλλος γιατρός (Berisha), ενώ ο Walesa αυτοεγκωμιάζεται

επειδή δεν βασάνισε το μυαλό του με τα βιβλία. Είναι λοιπόν καταννητό γιατί ο Havel εκφράζεται με τα εξής λόγια: «Δεν καταλαβαίνω γιατί το Κοινοβούλιο δεν συνέρχεται σε μόνιμη βάση ώστε να ολοκληρώσει ταχύτερα το νομοθετικό του έργο. Λέγεται ότι η αιτία είναι το ότι οι βουλευτές εργάζονται. Θα μπορούσαμε να συνεισφέρουμε όλοι, ώστε να τους δώσουμε τη δυνατότητα να ασκήσουν ευπρεπώς το λειτούργημά τους»²¹. Υπάρχουν επίσης και κραυγαλέα παραδείγματα όπως η περίπτωση (1991) του προέδρου της επιτροπής ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων της ΕΣΣΔ, ο οποίος αναγκάζεται να υπενθυμίσει στις αρχές του Τατζικιστάν, ότι η επιβολή της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης σε περιπτώσεις που δεν προβλέπονται από τον νόμο και για λόγους που σχετίζονται αποκλειστικά με την πολιτική δραστηριότητα, είναι αντισυνταγματική και αντίθετη με τις διεθνείς συμβάσεις, ότι δεν είναι επιτρεπτή η υιοθέτηση και κατάργηση νόμων σε ανάλογες περιστάσεις και ότι η απόφαση εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας με ανάταση της χειρός και όχι με μυστική ψηφοφορία είναι αντίθετη με το άρθρο 10 του Συντάγματος της Δημοκρατίας αυτής! Επίσης, είναι αποκαλυπτικό το γεγονός ότι στις αρχές του 1992 ο M. Hasmbulatov, οπαδός της θεσμοθέτησης του προεδρικού καθεστώτος στη Ρωσία, δεν μπορεί να κατανοήσει την έννοια της διάκρισης των εξουσιών²²! Κάποιοι δυτικοί ειδικοί έμειναν έκπληκτοι όταν χρειάστηκε να εξηγήσουν στους Ρώσους συνομιλητές τους, ότι ένα συνταγματικό δικαστήριο δεν μπορούσε να έχει τη δυνατότητα της νομοθετικής πρωτοβουλίας, διότι υπήρχε κίνδυνος να συγκεντρώσει ταυτόχρονα τις ιδιότητες του κριτή και του διαδίκου²³.

Οι αδυναμίες αυτές έχουν σημαντική επίδραση στην επεξεργασία των νέων συνταγμάτων, τα οποία είναι φτιαγμένα από κομμάτια και κουρέλια, όπως τα ρούχα του αρλεκίνου. Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις οι συντάκτες τους επιδιώκουν να διασφαλίσουν τις εθνικές παραδόσεις και έθιμα, υιοθετώντας ταυτόχρονα ξένες συνταγματικές ρυθμίσεις με τη βοήθεια δυτικών. Το γεγονός αυτό προσδίδει στη συνταγματική κατασκευή έναν αρκετά ετερόκλητο χαρακτήρα, ο οποίος την καθιστά ανεφάρμοστη, ή ακόμα και επικίνδυνη, κυρίως όταν οι ειδικοί σύμβουλοι ανταγωνίζονται για την επιβολή των συνταγματικών χαρακτηριστικών των χωρών από τις οποίες προέρχονται.

Πολλοί από τους «συνταγματικούς οδοιπόρους»²⁴ επισημαίνουν ακόμα, ότι οι προσκαλούσες χώρες δεν είναι έτοιμες να κατανοήσουν τις προτάσεις τους. Τα σχετικά με τις συνταγματικές τεχνικές επιχειρήματα, είναι αδύναμα μπροστά στις προσωπικές

προτιμήσεις των παραγγελιοδοτών και στα συμφέροντα που πρέπει με κάθε τρόπο να ικανοποιηθούν. Η παρακάτω σκέψη ενός ειδικού είναι αποκαλυπτική: «Στη Ρωσία προβάλαμε όλα τα αρνητικά για το αμερικανικό προεδρικό καθεστώς επιχειρήματα. Οι συνομιλητές μας, αφού μας άκουσαν με προσοχή, μας δήλωσαν ότι καταλάβαιναν πολύ καλά αυτό που τους λέγαμε, ότι μας ευχαριστούσαν για την ειλικρίνειά μας, αλλά είχαν ήδη κάνει την επιλογή τους, η οποία στηριζόταν σε πολιτικά κριτήρια».

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε ιδιάζουσες συνταγματικές συνθέσεις. Η επιλογή του κοινοβουλευτισμού στην Τσεχοσλοβακία και την Ουγγαρία και ενός καθεστώτος αλά γαλλικά με ισχυρή την προεδρική συνισταμένη στη Βουλγαρία, την Πολωνία και τη Ρουμανία, δεν αντιστοιχεί σε κάποια φιλοσοφική παράδοση ή σε ιστορικές επιρροές, αλλά συναρτάται με συγκεκριμένα προβλήματα κατανομής ή ελέγχου της εξουσίας από τους πρώην κομμουνιστές ή τους πρώην αντικαθεστωτικούς²⁵. Μερικές φορές οι εκλογές εκλαμβάνονται από τους κομμουνιστές ως μέσον διατήρησης της εξουσίας και, αντίστροφα, η κοινοβουλευτική λογική δημιουργεί την ελπίδα ανατροπής του παλαιού κομματικού μονοπωλίου προς όφελος των νέων δυνάμεων που αντιπροσωπεύονται στο Κοινοβούλιο. Επιπλέον, η διάλυση των συμμαχιών που είχαν διαμορφωθεί προκειμένου να υπηρετήσουν αρχικές προσδοκίες, όπως για παράδειγμα ο κατακερματισμός του πολωνικού Κοινοβουλίου οδηγεί σε έναν πολυκομματισμό που ελαχιστοποιεί τις δυνατότητες σχηματισμού σταθερής κυβέρνησης.

Η ίδια σύγχυση συναντάται επίσης κατά την επιλογή ενός εκλογικού συστήματος²⁶. Έχοντας υποφέρει από τον μονοκομματισμό, οι πολίτες των χωρών της ανατολικής Ευρώπης αρνούνται τη συμμετοχή τους σε κόμματα, συνεταιρισμούς και συνδικάτα, που θα μπορούσαν να φέρουν στη μνήμη τους την παλαιά υποχρεωτική ένταξή τους στις ελεγχόμενες από το κόμμα οργανώσεις, πράγμα που εξηγεί ως ένα βαθμό και την πανσπερμία των κομμάτων στις χώρες αυτές. Για να ασκήσουν αποτελεσματικές οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές, οι κυβερνήσεις έχουν ανάγκη σταθερότητας και, παρόλα αυτά, είναι αναγκασμένες να συνεργασθούν με αδύναμα, κατακερματισμένα και εφήμερα κοινοβούλια. Συναντώντας τεράστιες δυσκολίες να κυβερνήσουν ελλείψει μιας συμπαγούς κοινοβουλευτικής υποστήριξης, οι κυβερνήσεις οδηγούνται σε αντικοινοβουλευτικές πρακτικές, ενισχύοντας ταυτόχρονα τον ρόλο του «ισχυρού άνδρα» και ευνοώντας την προσωποποίηση της εξουσίας. Η υιοθέτηση αναλο-

γικού εκλογικού συστήματος με λίστα από χώρες όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία, προκάλεσε σοβαρές πολιτικές διασπάσεις (29 κόμματα στο πολωνικό κοινοβούλιο), παρά τον καθορισμό ποσοστού για την είσοδο στα κοινοβούλια τους. Άλλες χώρες, όπως η Αλβανία, επέλεξαν μικτά συστήματα (πλειοψηφικό-αναλογικό με δύο γύρους) τα οποία μειώνουν τις δυνατότητες πολυδιασπάσεων, χωρίς όμως να εξασφαλίζουν μια σταθερή πλειοψηφία που είναι αναγκαία για την προσπάθεια ανοικοδόμησης των κοινωνιών αυτών.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η κατάσταση των καθεστώτων της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης φαίνεται ιδιαίτερα πολύπλοκη. Για να εξέλθουν από τον μονοκομματισμό και τις αποσυνθετικές συνέπειες της «καταστροφικά», οφείλουν να εφεύρουν τον τρόπο και τα μέσα για την αποτελεσματική ανοικοδόμηση των κοινωνιών τους. Εντούτοις, η υπέρβαση του μονοκομματισμού οδήγησε σε μια διασπορά των πολιτικών δυνάμεων, τη στιγμή που οι αναγκαιότητες της οικοδόμησης επιβάλλουν την ενότητα και τη συνοχή. Εξαιτίας αυτής της αδυναμίας, είναι πιθανόν οι εξελίξεις να προκαλέσουν την επιθυμία μιας επιστροφής προς το παλαιό καθεστώς και να ενισχύσουν τις τάσεις για προσωποπαγή εξουσία, γεγονός που καθιστά προβληματική την προοπτική για σταθεροποίηση της δημοκρατίας.

Σημειώσεις

1. Francis Fukuyama, *La fin de l'histoire et le dernier homme*, Paris, Flammarion, 1992.
2. Georges Vedel, «Υπάρχουν δύο συλλήψεις της δημοκρατίας», στο *Pages de doctrine*, Paris, LGDJ, 1980, τ. 1, σελ. 191 κ.ε.
3. Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Paris, Gallimard, «Idées», 1965.
4. Richard Merritt, «On the Formation of Systems», στο *International Political Science Review*, τ. 1, 1980, σελ. 13-22.
5. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Society*, New Haven, Yale University Press, 1968, Gianfranco Pasquino, «L'instaurazione di regimi democratici in Grecia e Portogallo», στο *Il Mulino*, Μάρτιος-Απρίλης 1975, σελ. 218 κ.ά.
6. Carlos Huneeus, «La transición a la democracia en España: dimensiones de una política consociacional», στο J. Santamaría, εκδ. *Transición a la democracia en el Sur de Europa y América latina*, Madrid, Centro de investigaciones sociológicas, 1982.
7. Robert Dahl, *Modern Political Analysis*, Englewood Cliff, New Jersey, Pren-

tice Hall, 1983, Robert Dalh, *Polyarchy, Participation and Opposition*, New Haven, Yale University Press, 1971.

8. Jacques Rupnik, *L'autre Europe: crise et fin du communisme*, Paris, Odile Jacob, 1990.

9. Otto Kirchheimer, «Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs», στο *American Political Science Review* (1965), σελ. 964-974.

10. Timothy Garton-Ash, «Revolution the Springtime of Two Nations», *The New York Review of Books*, 17 Αυγούστου 1989.

11. Etienne Balibar, *Les frontières de la démocratie*, Paris, La Découverte, 1992.

12. Dankwart Rustow, «Transitions to Democracy: towards a dynamic model», στο *Comparative Politics*, Απρίλιος, 1970, σελ. 347 κ.ε.

13. Pierre Letamendia, *Transitions démocratiques et changement constitutionnel en Amérique latine*, μαθήματα της διεθνούς Ακαδημίας συνταγματικού δικαίου, Τύνιδα, 1991. ανάλ. Του ιδίου, *La transition démocratique: une comparaison des cas chiliens et espagnols. Mélanges offerts au doyen Jean-Marie Auby*, Bordeaux, 1992.

14. Daniel Bourmaud, Patrick Quantin, *Sur mesure et prêt à porter: les conférences nationales en Afrique noire*, 4ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας πολιτικής επιστήμης, Paris, 23-26 Σεπτεμβρίου 1992.

15. Marie Mendras, «Démocratisation, non! Démocratie oui! Réflexions en URSS sur l'état de droit», στο *La Vie intellectuelle*, Paris, Fondation Sain-Simon, Juillet, 1989.

16. Juan Linz, «An Authoritarian Regime: Spain», στο E. Allardt, Y. Littunen, εκδ. *Cleavages, Ideologies and Party Systems*, Helsinki, The Academic Bookstore, 1964, σελ. 291-341.

17. Pierre Gremion, Pierre Hassner, *Vents d'est: vers l'Europe des Etats de droit?*, Paris, PUF, 1990.

18. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Society*, New Haven, Yale University Press, 1968, Charles Humana, *The World Guide to Human Rights*, New York, Facts on File, 1985. Tatu Vanhannen, *The Process of Democratization: a comparative study of 147 States, 1980-1988*, London, Grane Russack, 1991.

19. Slobodan Milacic, *La démocratie constitutionnelle à l'Est: essai sur la transition démocratique*, Bordeaux, Librairie Mouton, 1992.

20. Christiane Gouaud, «Recherches sur le phénomène de transition démocratique», *Revue du droit public et de la science politique*, τ. 1, Paris, LGDJ, 1991, σελ. 81 κ.ε., Της ίδιας, «Europe de l'Est et libération de peuples», *Revue du droit et de la science politique*, τ. 2, Paris, LGDJ, 1992, σελ. 318 κ. ε.

21. Λόγος στη Vieille-Ville, 2 Μαΐου 1990.

22. Patrice Gelard, Chronique «Droit constitutionnel étranger», στο *Revue française de droit constitutionnel*, κυρίως τ. 5, 6, 7, 8 (1991), 9 και 10 (1992).

23. Renaud Dorandeu, *Les pèlerins constitutionnels, Eléments pour une sociologie des influences juridiques*, 4ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας πολιτικής επιστήμης, Paris, 23-26 Σεπτεμβρίου 1992.

24. Olivier Duhamel, στο *Belvédère*, τ. 2, Ιούνιος-Ιούλιος 1991.

25. Catherine Castano, *La construction de l'institution présidentielle dans les*

pays de l'Est (Bulgarie, Hongrie, Pologne, Roumanie, Tchécoslovaquie), 4ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας πολιτικής επιστήμης, Paris, 23-26 Σεπτεμβρίου 1992.

26. Bernard Owen, *Les modes de scrutin de l'Europe du Centre et de l'Est*, 4ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας πολιτικής επιστήμης, Paris, 23-26 Σεπτεμβρίου 1992.

Μετάφραση: Στάθης Μπάλιας

Το κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος

Μιχάλης Χλέτσος*

Περίληψη

Η περιοδολόγηση του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος χρησιμοποιώντας, σε αντίθεση με άλλες περιοδολογήσεις, ως εργαλείο ανάλυσης τον παράγοντα κράτος είναι και εφικτή και χρήσιμη. Θεωρώντας ότι το κράτος είναι ενδογενές υποκείμενο ως προς την κοινωνία και ότι δεν είναι απόλυτα υποταγμένο στο «οικονομικό», εμφανίζεται να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, άρα και την μορφή ανάπτυξης μιας κοινωνίας.

1. Εισαγωγή

Η περιοδολόγηση ενός κοινωνικού σχηματισμού είναι ιδιαίτερης σημασίας. Πρώτον, καθορίζεται η μορφή ανάπτυξης που ακολουθεί η χώρα την συγκεκριμένη περίοδο. Δεύτερον, αναδεικνύονται οι παράγοντες εκείνοι οι οποίοι επηρεάζουν και διαμορφώνουν την αναπτυξιακή διαδικασία μιας χώρας. Η ανάλυση και η ερμηνεία της μορφής ανάπτυξης μιας χώρας αποτελούν τις προϋποθέσεις για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων της και για την περαιτέρω οικονομική μεγένθυση της κοινωνίας.

Η περιοδολόγηση, άρα και η αναζήτηση των συντελεστών διαμόρφωσης της μορφής ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, είναι απολύτως αναγκαία. Η Ελλάδα, μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, παρουσιάζει έντονα οικονομικά και ανα-

---

* Ειδικός Επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

πτυξιακά προβλήματα, τα οποία είναι παράγωγα του συγκεκριμένου μοντέλου ανάπτυξης αυτής της χώρας.

Πληθώρα αναλύσεων σχετικά με την ερμηνεία της μορφής ανάπτυξης της Ελλάδας, εμφανίζεται την περίοδο μετά την πτώση της δικτατορίας, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '80. Οι περισσότεροι μιλούν για «υπανάπτυξη» (Βεργόπουλος Κ. 1981, σελ. 157-187), «μέση ανάπτυξη» (Σαμαράς Γ. 1978, σελ. 53), «περιφερειακή ανάπτυξη» (Μουζέλης Ν. 1979 και Τσουκαλάς Κ. 1985, σελ. 15) ή «εξαρτημένη ανάπτυξη» (Φωτόπουλος Τ. 1985).

Η δεκαετία του '80 και του '90 είναι η περίοδος, όπου η μορφή της ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, δεν αποτελεί αντικείμενο θεωρητικών συζητήσεων. Το πρωτεύον κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου είναι η προσπάθεια που καταβάλλεται να επιλυθούν τα μακροχρόνια οικονομικά και δημοσιονομικά προβλήματα και η Ελλάδα να καταστεί εξίσου ανταγωνιστική με τις υπόλοιπες χώρες της Κοινότητας. Η επιτυχία όμως αυτής της προσπάθειας είναι συνάρτηση των παραγόντων εκείνων, οι οποίοι συντέλεσαν στο να λάβει η ανάπτυξη στην Ελλάδα την μορφή που έλαβε.

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να αναζητήσει, μέσα από την περιοδολόγηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τους παράγοντες εκείνους που καθόρισαν, αλλά και επηρέασαν άμεσα την αναπτυξιακή διαδικασία της χώρας μας. Συγκεκριμένα, η ανάλυσή μου επικεντρώνεται πάνω στον παράγοντα κράτος. Μ' ενδιαφέρει να αποδείξω ότι το κράτος, ως ενδογενής παράγοντας της καπιταλιστικής διαμόρφωσης, επιδρά και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την μορφή ανάπτυξης της χώρας.

Η κατανόηση της αναγκαιότητας χρήσης του κράτους ως εννοιολογικού εργαλείου ανάλυσης της καπιταλιστικής διαδικασίας, υποθέτει ότι το κράτος είναι ενδογενής και όχι εξωγενής παράγοντας στην καπιταλιστική διαδικασία, όπως υποστηρίζει η νεοκλασική και η κεύνσιανή θεωρία.

Το άρθρο αυτό κυρίως αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος αναλύονται οι περιοδολογήσεις του ελληνικού καπιταλισμού, οι οποίες έχουν διατυπωθεί από τους θεωρητικούς της ανάπτυξης. Σκοπός μου είναι να αναλύσω τους παράγοντες εκείνους που χρησιμεύουν ως θεωρητικό εργαλείο για τον διαχωρισμό μιας ολόκληρης περιόδου σε υποπεριόδους. Το κοινό σημείο όλων αυτών των περιοδολογήσεων, είναι η έλλειψη του παράγοντα κράτους ως βασικού εργαλείου ανάλυσης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο ρόλος του κράτους σε κάθε περίοδο δεν αποτελεί εννοιολογικό υποκείμενο των περιοδολογήσεων. Ακόμη

και αν ο ρόλος του κράτους αναφέρεται από ορισμένους συγγραφείς (Vergoroulos K. 1983, 1979 και Τσουκαλάς K. 1986α και 1986β), δεν χρησιμοποιείται στο να ερμηνευθεί και να αναλυθεί μία ολόκληρη καπιταλιστική περίοδος.

α. Περιοδολογήσεις της ελληνικής καπιταλιστικής ανάπτυξης

Οι κυριότερες περιοδολογήσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, στις οποίες θα αναφερθώ στα πλαίσια αυτού του άρθρου, έχουν γίνει από τον Νίκο Μουζέλη (1979), από τον Γιάννη Μηλιό (1988) και από τον Ανδρέα Μοσχονά (1986). Χρονικό σημείο εκκίνησης όλων των περιοδολογήσεων είναι το 1829-1830, που είναι και το έτος ίδρυσης του ελληνικού κράτους.

Ο Νίκος Μουζέλης διακρίνει τέσσερις φάσεις του ελληνικού καπιταλισμού. Η πρώτη φάση είναι από το 1830 μέχρι το 1880, την οποία και ονομάζει υπανάπτυξη σε προκαπιταλιστικό πλαίσιο. Οι μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής (απλή εμπορευματική παραγωγή), παρέμειναν βασικοί τρόποι παραγωγής. Το οικονομικά κυρίαρχο εμπορικό και χρηματιστικό κεφάλαιο, απέφυγε τη σφαίρα της παραγωγής και προτίμησε να αποσπάσει υπερεργασία μέσα από ένα σύστημα μηχανισμών της αγοράς και κρατικής πολιτικής (σελ. 36).

Η δεύτερη περίοδος είναι από το 1880 έως το 1922. Είναι η φάση της μεταβατικής περιόδου προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου, ο υπερδιπλασιασμός της έκτασης και του πληθυσμού, η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων και ο ραγδαίος εκχρηματισμός της οικονομίας, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας και του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της Ελλάδας. Η τρίτη περίοδος καλύπτει το χρονικό διάστημα 1922 μέχρι το 1960 και είναι η περίοδος της καπιταλιστικής κυριαρχίας και υπανάπτυξης. Την περίοδο αυτή δεν υπάρχει σοβαρή βιομηχανική ανάπτυξη, γιατί στον βιομηχανικό τομέα κυριαρχεί κυρίως το μικρό μέγεθος επιχείρησης. Το εμπορικό κεφάλαιο παρά τα υψηλά κέρδη του, δεν επενδύει στον τομέα της εργοστασιακής παραγωγής. Σύμφωνα με τον Νίκο Μουζέλη κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, καθόσον υπάρχει σημαντική μεταφορά πόρων από τον απλό εμπορευματικό τρόπο παραγωγής (που επικρατούσε στην γεωργία και την βιοτεχνία), στον «σύγχρονο» καπιταλιστικό βιομηχανικό τομέα (Μουζέλης Ν. 1979, σελ. 49). Η

τελευταία περίοδος είναι από το 1960 μέχρι σήμερα. Είναι η περίοδος της γρήγορης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, της επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά διατηρεί και τα κλασσικά χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης που παρουσιάζουν οι περισσότεροι κοινωνικοί σχηματισμοί, όπως είναι η χαμηλή γεωργική παραγωγικότητα, ο διογκωμένος και παρασιτικός τομέας υπηρεσιών και ένας βιομηχανικός τομέας ανίκανος να απορροφήσει τις εργατικές δυνάμεις που περίσσευαν από την γεωργία και να επεκταθεί στην παραγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών (Μουζέλης Ν. 1979, σελ. 54).

Η περιοδολόγηση του Νίκου Μουζέλη δεν αφορά μόνο την καπιταλιστική περίοδο, αλλά αφορά και την μετάβαση από τον μη καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (απλή εμπορευματική παραγωγή), στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Θεωρεί ότι ο μοχλός μετάβασης από την απλή εμπορευματική παραγωγή στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι ο εξωτερικός παράγοντας (εξωγενής μεταβλητή). Η ώθηση δόθηκε από το εξωτερικό και εξυπηρέτούσε τα συμφέροντα των ξένων και των Ελλήνων της διασποράς. Αυτές οι προϋποθέσεις για την μετάβαση καθόρισαν και την μορφή υπανάπτυξης που ακολούθησε η Ελλάδα.

Το πρώτο σημείο που θα ήθελα να επισημάνω, είναι ότι ο Νίκος Μουζέλης χαρακτηρίζει μία μεγάλη περίοδο (από το 1830 έως το 1922) ως μη καπιταλιστική, παρόλο που υπάρχουν στοιχεία για την ύπαρξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Βέβαια ο Νίκος Μουζέλης υιοθετεί την στενή έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή εκτεταμένη χρήση μισθωτής εργασίας και ύπαρξη σημαντικού βιομηχανικού και αγροτικού τομέα. Όμως, τόσο το εμπόριο, όσο και το εφοπλιστικό κεφάλαιο, αποτελούν κλάδους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ένα δεύτερο σημείο κριτικής στην προαναφερθείσα περιοδολόγηση αφορά την αντίληψη που καλλιεργείται για την σχέση ανάμεσα στον τρόπο μετάβασης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την μορφή ανάπτυξης της χώρας. Υποστηρίζεται ότι οι προϋποθέσεις για την μετάβαση καθορίζουν και την υπανάπτυξη της Ελλάδας. Η θέση αυτή, κατ' εμένα, είναι μάλλον εσφαλμένη, γιατί η διαδικασία της ίδιας της συσσώρευσης του κεφαλαίου καθορίζει τις όποιες προϋποθέσεις για το πέρασμα από το ένα στάδιο ανάπτυξης στο άλλο. Συνεπώς το ότι η Ελλάδα στήριξε την ανάπτυξη της σε συγκεκριμένους κλάδους και στον ελληνισμό της διασποράς (Καραμπελιάς Γ. 1982, σελ. 117), δεν είναι τυχαίο αλλά είναι συνάρτηση διαφόρων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων.

Το θεωρητικό κριτήριο σύμφωνα με το οποίο ο Μουζέλης προτείνει την περιοδολόγησή του, είναι οι μεταβαλλόμενες σχέσεις παραγωγής. Υπόθεσή του είναι η ύπαρξη ή όχι καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με την στενή έννοια του όρου. Δηλαδή, η επέκταση της μισθωτής εργασίας και η ανάπτυξη του αγροτικού, αλλά και κυρίως του βιομηχανικού τομέα. Σε ό,τι δε αφορά τις περιόδους όπου κυριαρχεί καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, το κριτήριό του είναι ο βαθμός και η μορφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Η υπανάπτυξη ως μορφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης η οποία χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, εγείρει ορισμένα ερωτήματα. Καταρχήν ο όρος υπανάπτυξη προϋποθέτει ότι ορίζεται σε αντιδιαστολή με τον όρο ανάπτυξη, ο οποίος σημαίνει ανάπτυξη της βιομηχανίας, υψηλή παραγωγικότητα στον γεωργικό τομέα, απορρόφηση του εργατικού δυναμικού κ.ά. Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί η ύπαρξη ισχυρού αγροτικού τομέα και αδύναμου βιομηχανικού τομέα να ταυτίζεται με την υπανάπτυξη και να μην θεωρείται ότι αποτελούν μία συγκεκριμένη μορφή ανάπτυξης, όπως αυτή καθορίστηκε μέσα από τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες.

Η απουσία ενδογενούς παράγοντα προς όφελος του εξωγενούς (Μουζέλης Ν. 1979, σελ. 556-56) στην μετάβαση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αντανακλά ίσως, κατά ένα τρόπο, την υποβάθμιση του ρόλου του κράτους ως ενεργού στοιχείου της καπιταλιστικής διαδικασίας και όχι ως αντανάκλαση της πραγματικότητας. Βέβαια, ο Μουζέλης αναφέρει σε αρκετές περιπτώσεις, ότι ο ρόλος του κράτους ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι το κράτος καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την μορφή ανάπτυξης και δεν καθορίζεται από αυτήν.

Μία άλλη περιοδολόγηση έχει προταθεί από τον Γιάννη Μηλιό, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι περιοδολογήσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία κάποιων ιδιαίτερων οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και διεθνοπολιτικών διαδικασιών (Μηλιός Γ. 1988, σελ. 208). Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, προτείνει τέσσερις περιόδους του ελληνικού καπιταλισμού. Η πρώτη περίοδος είναι από το 1830 έως το 1870 και η οποία χαρακτηρίζεται από την σταθεροποίηση των αστικών κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της Ελλάδας, ενώ παράλληλα η οικονομική κυριαρχία βρίσκεται στα χέρια των εμπόρων και των εφοπλιστών. Στο ιδεολογικό επίπεδο, η διαδικασία διάλυσης των ασιατικών κοινοτικών σχέσεων και μορφών, εισάγει ακόμη και στην ύπαιθρο τον αστικό εθνικισμό. Η δεύτερη περίο-

δος από το 1870 έως το 1909, χαρακτηρίζεται από το πέρασμα στον βιομηχανικό καπιταλισμό. Η τρίτη περίοδος, από το 1909 έως το 1922, είναι η περίοδος αναδιοργάνωσης των μηχανισμών και λειτουργιών της κεντρικής διοίκησης και επέκτασης του ελληνικού κράτους. Τέλος, η τελευταία περίοδος από το 1923 έως το 1940, είναι η περίοδος της ταχύτατης καπιταλιστικής ανάπτυξης και της πολιτικής κρίσης. Βέβαια, υπάρχει και η περίοδος από το 1940 μέχρι σήμερα, η οποία όμως «από οικονομική άποψη μοιάζει να αποτελεί συνέχεια της περιόδου "κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος" ως προς τις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Βέβαια, μία τέτοια διατύπωση εξυπηρετεί μόνο τις ανάγκες μιας χοντρικής περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλισμού» (Μηλιός Γ. 1988, σελ. 315).

Το πρόβλημα που προκύπτει από την περιοδολόγηση που προτείνει ο Γιάννης Μηλιός, είναι ότι από άποψη μεθοδολογίας δεν υπάρχει ενιαίο κριτήριο βάσει του οποίου πραγματοποιούμε τον χωρισμό σε περιόδους. Ο όρος «ιδιαίτερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές διαδικασίες», δεν μας λέει γιατί να διαλέξουμε την τάδε ή τάδε χρονιά ως σημείο αρχής ή τέλους μιας περιόδου. Βέβαια, σκοπός του είναι να δείξει ότι η ανάπτυξη μιας χώρας δεν είναι μόνο μία οικονομική διαδικασία, αλλά μία διαδικασία η οποία επεκτείνεται σ' όλα τα επίπεδα (κοινωνικό, πολιτικό, ιδεολογικό). Το θετικό στοιχείο στην προτεινόμενη από τον Γ. Μηλιό περιοδολόγηση, είναι ότι ο καπιταλισμός δεν αναλύεται μόνο ως μία οικονομική διαδικασία.

Το κοινωνικό, πολιτικό και το οικονομικό επίπεδο, δεν είναι αυτόνομα. Το ένα αλληλοεπηρεάζει το άλλο, το ένα καθορίζει το άλλο. Η περιγραφή των γεγονότων (κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών) στις διάφορες χρονικές περιόδους δεν μπορεί από μόνη της να τις καθορίσει. Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει. Οι χρονικές περίοδοι έχουν καθοριστεί βάσει άλλων κριτηρίων και μετά έχει διερευνηθεί και αναλυθεί η οικονομική, πολιτική και κοινωνική διαδικασία κάθε περιόδου.

Ένα άλλο σημείο το οποίο θα πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι δεν είναι διακριτέο μέσα από την ανάλυση του Μηλιού, παρόλο που αναφέρεται στα κυριότερα πολιτικά γεγονότα, πως το κράτος εμπλέκεται στην ανάπτυξη και πως οι συγκεκριμένες δραστηριότητες του καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την μορφή της ανάπτυξης.

Η περιοδολόγηση η οποία έχει υποστηριχτεί από τον Ανδρέα Μοσχονά (1986) είναι από μεθοδολογικής πλευράς πιο αυστηρή.

Αυτό που ενδιαφέρει τον Μοσχονά, είναι οι κοινωνικές σχέσεις που υπάρχουν στην παραγωγική διαδικασία, σε συνάρτηση πάντα με το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Οι παράγοντες οι οποίοι σκιαγραφούν την πορεία μιας κοινωνίας με διακεκριμένες φάσεις του ιστορικού χρόνου είναι η διαδικασία συσσώρευσης και η ανάγκη πολιτικής νομιμοποίησης.

Διαχωρίζεται η όλη χρονική περίοδος σε δύο κύριες περιόδους. Η πρώτη είναι από το 1830 έως το 1922 και είναι η περίοδος όπου η διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής συνυπήρχε από θέση συμπληρωματική με εκείνη της απλής αναπαραγωγής, που στηριζόταν στο σύστημα της μικροεμπορευματικής παραγωγής. Αντίθετα, η δεύτερη περίοδος είναι αυτή η οποία ξεκινά από το 1922 και φτάνει έως σήμερα και είναι η περίοδος όπου η διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής αποκτά σταδιακά κυρίαρχη θέση, μετατρέποντας την απλή αναπαραγωγή σε συμπληρωματική διαδικασία.

Είναι σαφές ότι κάθε κοινωνία θα περάσει, τόσο από το στάδιο της απόλυτης υπεραξίας, όσο και από το στάδιο της σχετικής υπεραξίας. Τόσο στο στάδιο της απόλυτης, αλλά ιδιαίτερα στο στάδιο της σχετικής υπεραξίας, μπορούμε να διακρίνουμε περισσότερες από μία φάσεις ανάπτυξης. Ίσως είναι ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο να θεωρήσουμε όλη την περίοδο από το 1922 μέχρι σήμερα σαν ένα ενιαίο στάδιο ανάπτυξης. Η ανάπτυξη της Ελλάδας πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η ανάπτυξή της τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά το τέλος του πολέμου και η ανάπτυξή της σήμερα, παρουσιάζει κάποια διαφορετικά χαρακτηριστικά. Όταν δε, μιλάμε για διαφορές στον τρόπο ανάπτυξης, δεν εννοούμε κάποιες ποσοτικές διαφορές ή διαφορές στην διάρθρωση της βιομηχανικής δομής της χώρας. Εννοούμε κυρίως ποιοτικές διαφοροποιήσεις στην ανάπτυξή της.

Ο Ανδρέας Μοσχονάς χρησιμοποιεί ως κριτήριο χωρισμού σε περιόδους την έννοια της υπεραξίας (απόλυτη και σχετική) και την συνύπαρξη ή όχι της απλής εμπορευματικής παραγωγής με την διευρυμένη αναπαραγωγή. Στηριζόμενος σε ένα Μαρξικό σχήμα συσσώρευσης του κεφαλαίου, επιχειρεί την περιοδολόγηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Παρόλο που στην θεωρία του ο Ανδρέας Μοσχονάς ομιλεί για τον ρόλο του κράτους στην διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου και την ενίσχυση της πολιτικής νομιμοποίησης του πλέγματος της εξουσίας (Μοσχονάς Α. 1986, κεφ. 3), εντούτοις δεν θεωρεί τον ρόλο αυτόν του κράτους ως εννοιολογικό εργαλείο περιοδολόγησης του καπιταλιστικού μετασχηματισμού.

Κοινό σημείο όλων των προαναφερομένων περιοδολογήσεων, είναι η απουσία του παράγοντα κράτος από την θεωρία για την διαμόρφωση των διαφόρων χρονικών περιόδων. Θα μπορούσα να υποστηρίξω, ότι οι παραπάνω συγγραφείς στηρίζονται κυρίως στην έννοια της συσσώρευσης του κεφαλαίου, την οποία και θεωρούν ως καθοριστικό παράγοντα της ανάπτυξης μιας χώρας. Αυτό πρόκειται από την θεώρηση της καπιταλιστικής κοινωνίας ως μίας γενικευμένης εμπορευματικής κοινωνίας. Η κυριότερη εμπορευματική σχέση, είναι η μισθωτή. Συνεπώς, οι παραπάνω συγγραφείς καθορίζουν την κοινωνία μέσα από το «οικονομικό». Το «μη οικονομικό» (ιδιαίτερα το «πολιτικό»), υποτάσσεται στο «οικονομικό». Το κράτος ως κύρια συνιστώσα του «μη οικονομικού», υποτάσσεται και αυτό στο κεφάλαιο, που είναι η κύρια συνιστώσα του «οικονομικού». Βέβαια το κεφάλαιο δεν είναι άθροισμα προστιθέμενων αξιών, αλλά μία κοινωνική σχέση.

Η παραπάνω ανάλυση δεν ξεφεύγει από τα καθιερωμένα παραδοσιακά πλαίσια της θεωρίας. Οι περιοδολογήσεις που προτείνονται, στηρίζονται ακριβώς στο ότι το «μη οικονομικό» (το κράτος) είναι πάντοτε υποταγμένο στο «οικονομικό». Για τον λόγο αυτό αναφέρονται στις διάφορες δραστηριότητες του κράτους, θεωρώντάς τις ως παράγωγα μιας συγκεκριμένης οικονομικής κατάστασης.

Παρόμοιες θέσεις για την σχέση «οικονομικού» και «μη οικονομικού» σε ό,τι αφορά την περιοδολόγηση του καπιταλιστικού συστήματος, υποστηρίζει και η σχολή της «ρύθμισης»¹. Η περιοδολόγηση που προτείνουν, χρησιμοποιεί ως εννοιολογικά εργαλεία το καθεστώς συσσώρευσης και τον τρόπο ρύθμισης. Η συσσώρευση του κεφαλαίου θεωρείται ως ο σημαντικότερος παράγοντας σε ένα καθεστώς συσσώρευσης. Άρα η περιοδολόγηση την οποία οι θεωρητικοί της «ρύθμισης» προτείνουν, δηλαδή η ανταγωνιστική φάση του καπιταλισμού, η τεϋλοριστική, η φορντική και η μετα-φορντική, στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην συσσώρευση του κεφαλαίου και στον τρόπο ρύθμισης που αντιστοιχεί στο καθεστώς συσσώρευσης. Οι εργασιακές σχέσεις (δηλαδή η σχέση κεφαλαίου-εργασίας), καθορίζονται κατά κύριο λόγο από τις ανάγκες της συσσώρευσης του κεφαλαίου (Boyer R. 1986a, Boyer R. 1986b και Delorme R. et Andre C. 1983).

Όμως η χρήση του παράγοντα κράτος ως εννοιολογικού εργαλείου ανάλυσης για την περιοδολόγηση του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά και για την ερμηνεία της αναπτυξιακής διαδικασίας, είναι ιδιαίτερα σημαντική. Το κράτος εκφράζει το «μη οικονομικό» και εξετάζεται υπό νέο πρίσμα η σχέση «οικονομικού»

και «μη οικονομικό». Το «πολιτικό» δεν είναι υποταγμένο στο «οικονομικό». Γι' αυτό τον λόγο το κράτος ως κύριος εκφραστής του «πολιτικού», βρίσκεται δίπλα στο κεφάλαιο και διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο στη μορφή ανάπτυξης της χώρας. Το κεφάλαιο και το κράτος αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος (Drugman B. 1979).

2. Το κράτος ως εννοιολογικό εργαλείο ανάλυσης της καπιταλιστικής διαδικασίας ανάπτυξης

Η νεοκλασική και η κεϋνσιανή θεωρία, υποστηρίζοντας ότι το κράτος είναι εξωτερικό υποκείμενο ως προς την κοινωνία, δεν μπορούν να αντιληφθούν τον ρόλο του κράτους στην διαμόρφωση και ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος. Αντιθέτως, η μαρξιστική θεωρία διαφοροποιείται ουσιαστικά από την παραπάνω νεοκλασική και κεϋνσιανή αντίληψη. Αναλύει το κράτος ως εσωτερικό στοιχείο της ανάπτυξης της καπιταλιστικής διαδικασίας και όχι ως εξωτερικό υποκείμενο ως προς την κοινωνία. Η θεώρηση αυτή της εσωτερικότητας του κράτους, μας επιτρέπει να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε, τόσο την καπιταλιστική εκμετάλλευση, όσο και τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραματίζει το κράτος στην συσσώρευση του κεφαλαίου και στην αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας.

α. Παραδοσιακή μαρξιστική θεώρηση για το κράτος

Η μαρξιστική θεώρηση για το κράτος συνίσταται σε δύο κύρια ρεύματα. Στην «παραδοσιακή» μαρξιστική θεώρηση (συμπεριλαμβανομένης και της Μαρξικής προσέγγισης) και στη σύγχρονη μαρξιστική προσέγγιση όπως αυτή ουσιαστικά θεμελιώνεται με τον Νίκο Πουλαντζά. Οι δύο αυτές μαρξιστικές προσεγγίσεις διαφέρουν ως προς την ανάλυση της σχέσης οικονομίας – κράτους και της σχέσης κράτους και κοινωνίας γενικότερα.

Ο Marx δεν είχε διατυπώσει μία ολοκληρωμένη θεωρία περί κράτους. Βέβαια, θεωρεί ότι το κράτος δεν είναι εξωτερικό υποκείμενο ως προς την οικονομία. Βρίσκεται εντός της κοινωνίας. Ανάμεσα στο κράτος και την οικονομία αναπτύσσεται μία πολύ στενή σχέση. Η οικονομία αποτελεί την βάση και το κράτος το εποικοδόμημα (Marx K. 1956, σελ. 7). Όταν μεταβάλλεται η οικο-

νομική βάση, ανατρέπεται ολιγότερο ή περισσότερο, γρήγορα ή αργά όλο το εποικοδόμημα.

Παράλληλα με την σκέψη του Marx, ο Engels θεωρεί ότι το κράτος είναι ένας ιστορικός θεσμός, που καθιερώνεται από την στιγμή που στις κοινωνίες εμφανίζεται η οικονομική εκμετάλλευση μιας τάξης από την άλλη. Το κράτος έχει ως σκοπό να εγκαθιδρύσει το γενικό συμφέρον, είτε χρησιμοποιώντας τους ιδεολογικούς, είτε τους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Το κράτος δρα ως συλλογικός ιδεατός καπιταλιστής (Engels 1945). Η θεώρηση του κράτους ως συλλογικού ιδεατού καπιταλιστή, έρχεται σε αντίθεση με την θεωρία που ανέπτυξε ο Lenin. Σύμφωνα με αυτή την θεωρία το κράτος, ως σύνολο θεσμών από τους οποίους πηγάζει η εξουσία, έχει ως κύριο σκοπό να διακανονίζει την ταξική πάλη ανάμεσα στις ανταγωνιστικές ομάδες, χωρίς να υπονομεύεται η κυριαρχία της άρχουσας τάξης και οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (Lenin 1979).

Η σκέψη του Lenin, η οποία σηματοδεύτηκε από την επικράτηση της ρωσικής επανάστασης του 1917 και την ανοικοδόμηση του «σοσιαλισμού» σε μία μόνο χώρα, ήταν η θεωρητική πηγή έμπνευσης των ανά τη γη κομμουνιστικών κομμάτων και του θεωρητικού ρεύματος του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού. Η θεωρία αυτή επισκίασε επί δεκαετίες το σύνολο των μαρξιστικών αντιλήψεων περί κράτους.

Η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού (Boccard P.), υποστηρίζοντας ότι το κράτος είναι ένα εργαλείο στα χέρια του μονοπωλιακού κεφαλαίου και ότι σκοπός του είναι να δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για τη συνεχή συσσώρευση προς όφελος της μονοπωλιακής αστικής τάξης, καταλήγει να είναι μία μηχανιστική και εργαλειακή αντίληψη (Negri A. 1977). Υπάρχει ταύτιση του κράτους με το μονοπωλιακό κεφάλαιο και πιο συγκεκριμένα, υποταγή του κράτους στο μονοπωλιακό κεφάλαιο. Συγχέεται επίσης το κράτος με τον κρατικό μηχανισμό και ειδικά με την ομάδα της αστικής τάξης, η οποία ελέγχει τον κρατικό μηχανισμό. Το κράτος δεν διαθέτει καμιά αυτονομία απέναντι στο κεφάλαιο. Έχει ως σκοπό να δημιουργεί τις συνθήκες για την αναπαραγωγή της τάξης την οποία εκπροσωπεί.

Η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού οδήγησε το εργατικό κίνημα στην διαμόρφωση μιας «ρεφορμιστικής» πολιτικής, σύμφωνα με την οποία ο στόχος του κινήματος θα έπρεπε να είναι η άμεση ανατροπή του αστικού κράτους (πολιτική εξουσία). Η αντίληψη αυτή διαμορφώθηκε την περίοδο δημιουργίας των «σοσιαλιστικών» χωρών της Ανατολικής Ευρώπης,

θεωρείται ότι μόνο με την αλλαγή της πολιτικής εξουσίας θα μπορούσε να οικοδομηθεί το «σοσιαλιστικό» σύστημα.

Ένα άλλο αρνητικό σημείο της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, είναι ότι αδυνατεί να συλλάβει και να ερμηνεύσει τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία, το κράτος και το κεφάλαιο. Η σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο διαφεύγει εντελώς από αυτή την θεωρία, μια και θεωρεί ότι η μόνη λειτουργία του κράτους, είναι η δημιουργία των συνθηκών για την αναπαραγωγή της μονοπωλιακής μερίδας της αστικής τάξης.

Την πραγματική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο, στο κράτος και τις κοινωνικές ομάδες καθώς και τον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους στην διαδικασία αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας, αντιλαμβάνεται πρώτος ο Νίκος Πουланτζάς.

6. Νεότερη μαρξιστική προσέγγιση για το κράτος

Ο Νίκος Πουλαντζάς έφερε με την θεωρία του περί κράτους μία διαφορετική αντίληψη στην μαρξιστική θεωρία. Το καινούργιο στοιχείο που εισήγαγε ήταν η σχετική αυτονομία που διαθέτει το κράτος, απέναντι στις διάφορες μερίδες της αστικής τάξης. Η σχέση του κράτους με τις παραγωγικές σχέσεις, είναι μία σχέση με τις κοινωνικές τάξεις και την πάλη των τάξεων (Poulantzas N. 1978, σελ. 28). «Το καπιταλιστικό κράτος δεν πρέπει να θεωρείται ως ενύπαρκτη οντότητα, αλλά όπως συμβαίνει και με το κεφάλαιο σα μία σχέση, μία υλική συμπύκνωση ακριβέστερα (το κράτος-μηχανισμοί) ενός συσχετισμού δυνάμεων, ανάμεσα σε τάξεις και ταξικές μερίδες, με τον ιδιαίτερο τρόπο που αυτές εκφράζονται (σχετικός διαχωρισμός κράτους και οικονομίας που γεννά τους θεσμούς του καπιταλιστικού κράτους) μέσα στους κόλπους του κράτους» (Πουλαντζάς N., σελ. 37). Η μορφή που λαμβάνει το κράτος και το ποιες λειτουργίες επιτελεί κάθε φορά, εξαρτώνται από τα δομικά χαρακτηριστικά του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδα στα οποία φτάνει.

Η θεωρία του Πουλαντζά, παρόλες τις αδυναμίες της και τις κριτικές που μπορεί κανείς να της προσάψει, αποτελεί το πρώτο σημαντικό βήμα της μαρξιστικής θεωρίας στην εξέταση της σχέσης ανάμεσα στο κράτος, το κεφάλαιο και τις πολιτικές τάξεις εν γένει. Το κράτος δεν θεωρείται πλέον ως όργανο στα χέρια της άρχουσας μονοπωλιακής τάξης, αλλά διαθέτει μία σχετική αυτο-

νομία απέναντι στις τάξεις. Η σχετική αυτονομία του κράτους είναι απαραίτητη επειδή μόνο μία δύναμη «έξω» από την καπιταλιστική τάξη, η οποία είναι διαιρεμένη σε ανταγωνιστικές ομάδες, μπορεί να εξασφαλίσει τα μακροχρόνια συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης.

Η αντίληψη περί σχετικής αυτονομίας του κράτους από το κεφάλαιο, αποτέλεσε τη βάση στην οποία στηρίχτηκαν οι ερευνητές της σχολής της επαγωγής (*école de la derivation*)². Στόχος τους ήταν να διερευνήσουν την σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος και γενικότερα ενδιαφέρονται να δουν από πού απορρέει η μορφή του κράτους. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι το μονοπάτι που ακολούθησαν αυτοί οι ερευνητές δεν ήταν παρθένο. Είχε ήδη ανοιχτεί ο δρόμος από τον Πασουκάνις με το αξιοσημείωτο βιβλίο του *Η γενική θεωρία του Δικαίου και ο μαρξισμός*. Η κυρίαρχη ερώτηση που απασχολεί τον Πασουκάνις είναι η μορφή του κράτους. Θεωρεί ότι τρεις παράγοντες καθορίζουν την μορφή του κράτους:

α. ο ανταγωνισμός ο οποίος αναγκάζει το κράτος να συμπεριφέρεται ως φύλακας των κανόνων ανταλλαγής,

β. η σχέση των τάξεων όπου η κυριαρχία και η καταπίεση καλύπτονται κάτω από το κράτος, και

γ. η ανάπτυξη της πάλης των τάξεων όπου το κράτος εμφανίζεται σαν το άμεσο όργανο της κυρίαρχης τάξης για να οργανώσει την κυριαρχία της μέσω της βίας.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια κινήθηκαν και οι ερευνητές της σχολής της «επαγωγής». Οι αναλύσεις τους ήσαν αρκετά πρωτοποριακές. Θεωρούν ότι το κεφάλαιο από μόνο του δεν μπορεί ούτε να αναπαραχθεί, ούτε να αναπαράγει την εργατική δύναμη. Η ανικανότητα αυτή του κεφαλαίου, αιτιολογεί την ανάγκη ύπαρξης του κράτους (Muller and Nousus).

Παρόμοια αντίληψη αναπτύσσει και ο Altaver, ο οποίος θεωρεί ότι το κεφάλαιο είναι ανίκανο να αναπαράγει την κοινωνική του φύση και την ίδια του την ύπαρξη. Γι' αυτό χρειάζεται το κράτος, το οποίο δεν θα ταυτίζεται με τα ατομικά κεφάλαια και θα είναι ικανό να δημιουργήσει τις συνθήκες για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου στο σύνολό του.

Η ανάγκη ρύθμισης των σχέσεων ανάμεσα στους παραγωγούς των εμπορευμάτων μέσω του νόμου και του χρήματος, αιτιολογεί την ύπαρξη μιας δύναμης, δηλαδή του κράτους, που θα είναι ανεξάρτητη από τους παραγωγούς εμπορευμάτων σύμφωνα με τους Blanke, Jurgens και Kastandiek.

Η τελευταία διαφορετική προσέγγιση της σχέσης κράτος-κοι-

ωνίας και κράτους-κεφαλαίου από την σχολή της επαγωγής υποστηρίχτηκε από τον Hirsch. Σύμφωνα με αυτόν, σκοπός του κράτους δεν είναι η εγκαθίδρυση του γενικού συμφέροντος στην καπιταλιστική κοινωνία, αλλά η εγκαθίδρυση και αναπαραγωγή της καπιταλιστικής σχέσης (σχέσης εργασίας-κεφαλαίου), που είναι σχέση εκμετάλλευσης και καταπίεσης.

Η ανάλυση που πρόσφερε στην μαρξιστική σκέψη η σχολή της επαγωγής, ήταν μία σοβαρή προσπάθεια ερμηνείας και αιτιολόγησης της ύπαρξης του κράτους και της σχέσης του με το κεφάλαιο και γενικότερα την κοινωνία έξω από τα παραδοσιακά πλαίσια της μαρξιστικής σκέψης. Βέβαια, το σημαντικότερο μειονέκτημα αυτών των προσεγγίσεων, είναι ότι σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό καταλήγουν να είναι λειτουργιστικές. Δηλαδή προσπαθούν να αιτιολογήσουν την ύπαρξη του κράτους από τις ίδιες του τις λειτουργίες. Αυτό όμως οδηγεί την σχολή της επαγωγής, εκτός από τον Hirsch, στο να μην μπορεί να κατανοήσει την πραγματική αντίθεση που υπάρχει στο καπιταλιστικό σύστημα και που είναι η αντίθεση ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο.

Στην κατεύθυνση αποφυγής του λειτουργισμού και ανάλυσης της έννοιας του κράτους, στηριζόμενοι στην σχέση εργασίας-κεφαλαίου, συναντάμε την Suzanne de Brunhoff (1976), η οποία υποστηρίζει την επέμβαση του κράτους επειδή, τόσο η εργατική δύναμη, όσο και η διαχείριση του νομίσματος, μπορούν να γίνουν μόνο από μία άλλη δύναμη που είναι το κράτος. Συναντάμε επίσης τους Lautier B. και Tortajada R. (1978), οι οποίοι θεωρούν ότι το κράτος επεμβαίνει για να ελέγξει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, η οποία συντελείται έξω από τον χώρο του κεφαλαίου. Συναντάμε τέλος την Cartelier L. (1982), η οποία θεωρεί ότι το κράτος επεμβαίνει στην οικονομία για να εγκαθιδρύσει και να αναπαράγει το καθεστώς της εργατικής δύναμης (να αναπαράγει δηλαδή, τόσο τους εργαζόμενους και εργοδότες, όσο και την αναμεταξύ τους σχέση) και τον Drugman B. (1979), ο οποίος θεωρεί ότι το κράτος υπάρχει για να ελέγχει και να εξαναγκάζει το άτομο, αφού αναπαραχθεί και είναι έτοιμο προς εργασία, να εισέλθει στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας.

Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί και σε άλλους σύγχρονους μαρξιστές, όπως ο Foucault M., ο Clark S., ο Holloway και άλλοι, οι οποίοι εμπλούτισαν την θεωρία περί κράτους. Προσπαθώντας να αιτιολογήσω γιατί το κράτος είναι εσωτερικό υποκείμενο της κοινωνίας και πώς η θεωρία περί κράτους μας βοηθά να καταλάβουμε και να αναλύσουμε την κοινωνική πραγματικό-

τητα, θα ήταν παράλειψή μου να μην σταθώ στην θεωρία του κράτους ως πραγματική αφαίρεση (Salama P. 1979, Mathias G. 1983).

Το σημαντικό στοιχείο στην θεωρία περί κράτους του Salama είναι, ότι θεωρώντας ότι το κράτος είναι μία πραγματική αφαίρεση, κάνει διαχωρισμό ανάμεσα στο κράτος και στην μορφή ύπαρξής του που είναι το πολιτικό καθεστώς, καθώς και στο ότι ο ρόλος του κράτους είναι διαφορετικός στις ανεπτυγμένες απ' ό,τι στις υποανάπτυκτες χώρες του τρίτου κόσμου.

Η θεωρία της αυτονομίας του πολιτικού καθεστώτος απέναντι στις διάφορες κοινωνικές ομάδες και απέναντι στα πολιτικά καθεστώτα των άλλων χωρών, ερμηνεύει την αναπτυξιακή διαδικασία των χωρών του τρίτου κόσμου στη βάση των ενδογενών κυρίως παραγόντων και των άλλων εξωγενών παραγόντων. Η αντίληψη ότι το πολιτικό καθεστώς στις χώρες του τρίτου κόσμου επηρεάζεται από τα πολιτικά καθεστώτα των χωρών της Δύσης, αλλά δεν είναι «εργαλείο στα χέρια τους», μας επιτρέπει να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε την συσσώρευση του κεφαλαίου στο εσωτερικό της χώρας ως συνάρτηση εξωγενών, αλλά και ενδογενών παραγόντων.

Το αρνητικό σημείο στην θεωρία του Salama είναι κατά πόσο το κράτος προκύπτει από το κεφάλαιο, όταν στις χώρες του τρίτου κόσμου έπρεπε να συγκροτήσει την τάξη των καπιταλιστών και να δημιουργήσει την πρώτη συσσώρευση κεφαλαίου (Lautier B., 1984). Όμως η παραπάνω θεωρία προσέφερε μία ικανοποιητική ερμηνεία του ρόλου του κράτους στην καπιταλιστική διαδικασία των χωρών του τρίτου κόσμου, ξεφεύγοντας από τεχνοκρατικές και εργαλειακές αντιλήψεις.

3. Περιοδολόγηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού

Η θεώρηση του κράτους ως ενδογενούς υποκειμένου στην διαμόρφωση της καπιταλιστικής κοινωνίας και ως παράγοντα που δεν ταυτίζεται με το «οικονομικό», μας επιτρέπει να προβούμε σε περιοδολόγηση του ελληνικού καπιταλισμού, στηριζόμενοι στον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους σε κάθε χρονική περίοδο. Η αναπαραγωγή των σχέσεων του «οικονομικού» και του «μη οικονομικού» στηρίζεται στην ύπαρξη του κράτους. Ή για να το διατυπώσω καλύτερα, η μορφή του κράτους εκφράζει και τον συγ-

κεκριμένο τρόπο αναπαραγωγής της σχέσης ανάμεσα στο «οικονομικό» και στο «μη οικονομικό».

Το κράτος-πρόνοιας ήταν η συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης του «κοινωνικού» (δηλαδή αναπαραγωγή της σχέσης ανάμεσα στο «οικονομικό» και στο «μη οικονομικό»), όπως αυτή διαμορφώθηκε στις αρχές του αιώνα (Ewald F. 1986). Υπήρχε μία ρύθμιση, τόσο της παραγωγής, όσο και της αναπαραγωγής σε μακρο επίπεδο. Το κράτος συμμετείχε άμεσα στην δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για την συνέχιση της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της αναπαραγωγής των ατόμων και των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η άμεσος ενεργός συμμετοχή του κράτους στην ενεργό καπιταλιστική διαδικασία ήταν το αποτέλεσμα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών της εποχής.

Το κράτος-πρόνοιας άρχισε να αναπτύσσεται στην Ελλάδα πολύ αργότερα απ' ό,τι στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Συγκεκριμένα, το κράτος-πρόνοιας αρχίζει να αναπτύσσεται στην Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του '70 και προτού αναπτυχθεί πέρασε (από την φάση της υπανάπτυξής του), στην φάση της κρίσης του (Χλέτσος Μ. 1991). Η αιτία της καθυστέρησης εμφάνισης του κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα, ήταν η απουσία των στοιχείων εκείνων που αποτελούσαν τον νέο τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού (Χλέτσος Μ. 1991).

Η περιοδολόγηση που προτείνω συνίσταται σε τρεις μεγάλες περιόδους: 1830-1992, 1922-1960 και 1960 μέχρι σήμερα. Κύριο κριτήριό μου στον διαχωρισμό αυτό ήταν ο ρόλος του κράτους, ο οποίος γίνεται αντιληπτός μέσα από την μορφή ύπαρξής του, που είναι το πολιτικό καθεστώς. Κάθε χρονική περίοδος εκφράζει μία συγκεκριμένη μορφή ανάπτυξης. Η αναζήτηση από την πλευρά του πολιτικού καθεστώτος της νομιμοποίησής του, έχει καθορίσει σ' ένα μεγάλο βαθμό την μορφή ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας.

Η τρίτη περίοδος χαρακτηρίζεται από την «δειλή» εμφάνιση των στοιχείων εκείνων που συγκροτούν το κράτος-πρόνοιας. Τα στοιχεία αυτά είναι η σχέση ανάμεσα στο κράτος και την μισθωτή εργασία, η σχέση ανάμεσα στον πολίτη και στην κοινωνία και η σχέση ανάμεσα στο πολιτικό καθεστώς και στα άτομα (Χλέτσος Μ. 1991, σελ. 123, 124). Βέβαια η διαδικασία συγκρότησης του κράτους-πρόνοιας διακόπτεται από την εμφάνιση της δικτατορίας και επανεμφανίζεται έντονα πλέον στην διάρκεια της μεταπολίτευσης. Αυτό που χαρακτηρίζει το κράτος-πρόνοιας από ένα «μη κράτος-πρόνοιας», είναι η αυξημένη του επέμβαση στον

χώρο αναπαραγωγής (μη οικονομικό) και λιγότερο στον χώρο της παραγωγής (οικονομικό).

1830-1922

Το ελληνικό κράτος υπάρχει ήδη από το 1830. Οι αιτίες που δημιούργησαν τις βάσεις του ελληνικού κράτους δεν βρίσκονται στην «επιτυχία» της επανάστασης του 1821, αλλά θα πρέπει να αναζητηθούν στην θέληση των μεγάλων δυνάμεων της εποχής εκείνης, να υποστηρίξουν το ελληνικό κράτος. Συνεπώς οι μεγάλες δυνάμεις καθόρισαν ως ένα βαθμό τα σύνορα του ελληνικού κράτους, το πολιτικό του καθεστώς κ.λπ. Άρα η πρώτη ιδιομορφία του ελληνικού κράτους ήταν ότι η γέννησή του δεν ήταν προϊόν μιας εσωτερικής δυναμικής. Το ελληνικό κράτος λειτουργούσε –σ' ένα μεγάλο βαθμό– σε σχέση με τις μεγάλες δυνάμεις. Αυτή η σχέση του καθόρισε σημαντικά την μορφή της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Μία άλλη ιδιομορφία του, ήταν η σχέση του με το ελληνικό έδαφος. Το ελληνικό έθνος δεν ταυτιζόταν με το ελληνικό κράτος. Ένα πολύ μεγάλο μέρος του ελληνισμού ζούσε έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους. Το πολιτικό καθεστώς, ως μορφή ύπαρξης του κράτους, ήταν υποχρεωμένο να αναζητήσει κατά κύριο λόγο την νομιμοποίησή του έξω από την Ελλάδα. Όμως τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα που υπήρχαν στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, προσπαθούσαν να διατηρήσουν τις επιρροές που διέθεταν μέσα στην ελληνική κοινωνία, εξασφαλίζοντας μία θέση στον κρατικό μηχανισμό. Συνεπώς ο δημόσιος τομέας γνώρισε μία τεράστια ανάπτυξη την εποχή εκείνη, λόγω των ειδικών συνθηκών που προαναφέρθηκαν. Όμως για να μπορεί ο δημόσιος τομέας να λειτουργεί με αυτόν τον τρόπο, είχε ανάγκη από μία πηγή χρηματοδότησης των λειτουργιών του. Οι δύο βασικές πηγές χρηματοδότησης ήταν το πλεόνασμα του αγροτικού τομέα και τα χρήματα που προέρχονταν από τον ελλληνισμό του εξωτερικού. Οι δραστηριότητες του κράτους αποβλέπουν στο να διατηρήσουν την μικρή ιδιοκτησία στον αγροτικό τομέα και να διευκολύνουν το ναυτιλιακό και εμπορικό κεφάλαιο, που ήταν οι κύριες δραστηριότητες του ελληνισμού της διασποράς.

Γύρω στα 1860, περίοδο κρίσης της ιδεολογίας της «Μεγάλης Ιδέας», ανόδου του εθνικισμού στα Βαλκάνια και ανάπτυξης του ρωσικού και ρουμανικού καπιταλισμού, αρκετοί Έλληνες της δια-

σποράς αρχίζουν να επιστρέφουν στην Ελλάδα. Αυτό σηματοδοτεί αλλαγή στην διαδικασία αναζήτησης της νομιμοποίησης του ελληνικού πολιτικού καθεστώτος. Η διαδικασία αναζήτησης της νομιμοποίησης επικεντρώνεται κυρίως στο εσωτερικό της χώρας. Η αναγκαστική συσπείρωση του Ελληνισμού μέσα στα όρια του κράτους, άνοιξε το δρόμο για τη σύγχρονη δόμηση και ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας (Βεργόπουλος Κ. 1978, σελ. 18). Αυτό συνεπάγεται την εφαρμογή, από τα 1880 περίπου, ενός προγράμματος διοικητικού εκσυγχρονισμού και κατασκευής έργων υποδομής. Δημιουργούνται έτσι οι προϋποθέσεις για μία ανάπτυξη, η οποία θα στηρίζεται κατά κύριο λόγο στις δυνάμεις που βρίσκονται στο εσωτερικό της χώρας.

1922-1960

Η αυξημένη εισροή ξένου κεφαλαίου, ο υπερδιπλασιασμός της έκτασης και του πληθυσμού στην Ελλάδα, η ανάπτυξη ενός ευρύτατου συστήματος μεταφορών και η δημιουργία μιας ενιαίας εσωτερικής αγοράς που παρατηρούνται στα τέλη της προηγούμενης περιόδου, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την βιομηχανική ανάπτυξη. Το κράτος προσπαθεί πλέον να αποκτήσει την νομιμοποίησή του από τα κοινωνικά στρώματα που βρίσκονται εντός της χώρας. Στόχος του είναι να στηριχθεί η διαδικασία νομιμοποίησής του σε μία εσωτερική συσσώρευση κεφαλαίου. Έτσι αποκτά έναν εθνικιστικό χαρακτήρα. Η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία, εκφράζει τον νέο ρόλο που το κράτος διαδραματίζει στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας. Όμως οι συνέπειες της μικρασιατικής καταστροφής το 1922 και η μαζική επιστροφή εργατικού δυναμικού και κεφαλαίου από την Μ. Ασία, επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό την μορφή συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η εγκατάσταση μέρους των προσφύγων στην ύπαιθρο, προκάλεσε την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, στη βάση διατήρησης της μικρής ιδιοκτησίας στη γη. Το κράτος αναζητάει την νομιμοποίησή του και μέσα από τους χωρικούς και τους πρόσφυγες. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις μεγάλες πόλεις. Το γεγονός ότι οι πρόσφυγες ήταν κυρίως τεχνίτες, έμποροι και ειδικευμένοι εργάτες, συνέτεινε στην διατήρηση και επέκταση της μικρής παραγωγής, αλλά και στην δημιουργία των προϋποθέσεων για την εκβιομηχάνιση της χώρας.

Τα πολιτικά γεγονότα, τόσο πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (δικτατορία του Μεταξά), όσο και αμέσως μετά τον εμ-

φύλιο, χαρακτηρίζουν το πολιτικό καθεστώς, ως καθεστώς περιορισμένης νομιμοποίησης³. Οι κατασταλτικές λειτουργίες του κράτους ενδυναμώνονται και ένα μέρος του πληθυσμού, είτε καταφεύγει στην εξορία, είτε βρίσκεται στις φυλακές. Το κράτος, στην προσπάθειά του να αποκτήσει την νομιμοποίησή του, αναγκάζεται να στηριχτεί στην μικροαστική κυρίως τάξη⁴. Για το λόγο αυτό το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων του σχεδίου Marsall ξοδεύεται για να στηρίξει την μικροαστική τάξη και ορισμένα τμήματα του μεγάλου κεφαλαίου (ειδικά το ναυτιλιακό κεφάλαιο). Ο ρόλος της μικροαστικής τάξης ήταν λοιπόν ιδιαίτερα σημαντικό στην διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου αυτή την περίοδο.

1960-έως σήμερα

Προτού αναφερθώ σε αυτή την περίοδο αναλυτικότερα, θα ήθελα να επισημάνω ότι υπάρχει ένα μεθοδολογικό ζήτημα. Εάν την εξετάσουμε ως ενιαία περίοδο, τότε ίσως υπάρχει ένα πρόβλημα το οποίο αναφέρεται στην περίοδο 1967-1974 (στρατιωτική δικτατορία), όπου υπάρχει ένα πισωγύρισμα σε αρκετές πολιτικο-κοινωνικές διαδικασίες, οι οποίες πρωτοεμφανίζονται στα τέλη της προηγούμενης περιόδου. Αναλύω την περίοδο από 1960 και έπειτα ως ενιαία, επειδή η χρονική διάρκεια της δικτατορίας ήταν μικρή και επειδή οι παλαιές πολιτικο-κοινωνικές διαδικασίες ξαναεμφανίζονται.

Την περίοδο αυτή, το κράτος προσπαθεί να αποκτήσει την νομιμοποίησή του από το σύνολο του πληθυσμού, προσπαθώντας να ενσωματώσει την εργατική τάξη μέσα στο σύστημα. Επιπλέον, προσπαθεί να ικανοποιήσει τα συμφέροντα των δύο αντιτιθέμενων τμημάτων της αστικής τάξης. Το ένα τμήμα της αστικής τάξης έβλεπε την Ελλάδα ως μία χώρα που θα προμηθεύει εργάτες για τα καράβια και όχι ως χώρο όπου θα συντελείται μία σημαντική συσσώρευση του κεφαλαίου. Το άλλο τμήμα, θεωρούσε ότι η θέση της Ελλάδας στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας βρισκόταν σε αντίθεση με τις αυταρχικές δομές του κράτους, με μία εργατική τάξη υπό διωγμό και όχι πλήρως ενταγμένη στο σύστημα και ότι δεν υπήρχε σημαντική συσσώρευση κεφαλαίου. Το κράτος, πέρα από τις προσπάθειες εκδημοκρατισμού του, για να πετύχει ευρεία νομιμοποίηση, επεμβαίνει κατά τρόπο συστηματικό στην οικονομία και δημιουργεί τις βάσεις για την εκβιομηχάνιση της χώρας. Μέσα από την ψήφιση μιας σειράς νόμων,

προσελκύει ξένα κεφάλαια. Η βιομηχανία αρχίζει να αναπτύσσεται με γρήγορο ρυθμό. Η χώρα αποκτά κάποιο εξαγωγικό προσανατολισμό. Βέβαια, την ίδια στιγμή, η οικονομική ανάπτυξη στηρίζεται κυρίως στον τουρισμό, στην ναυτιλία και στις κατασκευές. Η δύναμη που η μικροαστική τάξη απέκτησε στις προηγούμενες περιόδους, αποτελεί περιοριστικό παράγοντα σε οποιαδήποτε αλλαγή της οικονομικής πολιτικής.

Παράλληλα σε πολιτικό επίπεδο, το κράτος μετατρέπεται αργά αλλά σταθερά σε κράτος δικαίου, χωρίς ποτέ να κατορθώσει να γίνει κράτος-πρόνοιας όπως αυτό εμφανίστηκε στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης.

Ένα από τα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι ο ρόλος της μικροαστικής τάξης στην διαδικασία ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας. Τα μικροαστικά στρώματα αντιλαμβάνονται με τρόπο, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70, ότι λόγω των οικονομικών και διεθνών συνθηκών, ο ρόλος τους στην συσσώρευση του κεφαλαίου δεν εξασφαλίζεται όπως στις άλλες περιόδους. Η μικροαστική τάξη προσπαθεί να αυτονομηθεί απέναντι στην αστική τάξη, ενώ εκδηλώνεται μία σοβαρή κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού καθεστώτος και αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Η δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του πολιτικού καθεστώτος να νομιμοποιηθεί, τόσο απέναντι στην μικροαστική τάξη, όσο και απέναντι στην εργατική, προσπαθώντας να ενσωματώσει αυτά τα στρώματα σε μία ενιαία κατηγορία των «μη προνομοιούχων». Το κράτος προσπαθεί, προσφέροντας κοινωνικές υπηρεσίες, περισσότερη δικαιοσύνη και ελευθερίες, τόσο να ανακτήσει την νομιμοποίησή του, όσο και να «ξεμπλοκάρει» την συσσώρευση κεφαλαίου μέσα από την άμεσο ή έμμεσο παρέμβασή του στον χώρο της οικονομίας.

Τα τελευταία χρόνια, οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούν, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στον υπόλοιπο κόσμο, οδηγούν αναγκαστικά σε νέα κρίση νομιμοποίησης των ενεργειών του πολιτικού καθεστώτος, μέσα από την υποχώρηση του «υποανάπτυκτου» κράτους-πρόνοιας (Χλέτσος Μ. 1991) και την ενδυνάμωση των κατασταλτικών μηχανισμών.

Συμπέρασμα

Η περιοδολόγηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αποσκοπεί στην ανάδειξη των παραγόντων εκείνων, οι οποίοι

διαμόρφωσαν την μορφή ανάπτυξης της Ελλάδας. Το άρθρο αυτό, φιλοδοξεί να αποδείξει ότι ο παράγοντας κράτος είναι ιδιαίτερα σημαντικός στην κατανόηση μιας αναπτυξιακής διαδικασίας, χωρίς να υποβαθμίζεται ο ρόλος του κεφαλαίου. Αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι το κράτος είναι ενδογενές υποκείμενο ως προς την κοινωνία και δεν ταυτίζεται ούτε με το κεφάλαιο, αλλά ούτε και με τους εργαζομένους. Η χρήση του κράτους ως εννοιολογικό εργαλείο ανάλυσης επαναπροσδιορίζει την σχέση ανάμεσα στο «οικονομικό» και στο «μη οικονομικό».

Σήμερα, ο ρόλος του κράτους στην καπιταλιστική ανάπτυξη παραμένει ο ίδιος, ενώ έχει αλλάξει η μορφή επέμβασής του. Ο συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης της σχέσης ανάμεσα στην παραγωγή και στην αναπαραγωγή που επικρατεί σήμερα, είναι διαφορετικός από αυτόν που επικρατούσε τις προηγούμενες δεκαετίες. Η νέα μορφή επέμβασής του κράτους, είναι η συγκρότηση και η «ρύθμιση» της νέας σχέσης, ανάμεσα στον χώρο της παραγωγής και της αναπαραγωγής.

Αυτό που είναι ιδιαίτερα σημαντικό στην κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας και του ρόλου του κράτους, δεν είναι η τάση απόσυρσής του από την οικονομία και η ενίσχυση της αγοράς, αλλά το πώς το κράτος επεμβαίνει στην διαδικασία αλλαγής και στην διαμόρφωση μιας νέας αντίληψης περί οργάνωσης του κοινωνικού. Συνεπώς ο τρόπος επέμβασής του καθορίζει σε σημαντικό βαθμό την ανάπτυξη της χώρας.

Σημειώσεις

1. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι της σχολής της «Ρύθμισης» είναι οι: Boyer, Lipietz, De Bernis, Coriat, Delorme.

2. Περισσότερα σχετικά με την σχολή της επαγωγής δεσ Holloway and Piccioto (1980).

3. Ο όρος περιορισμένη νομιμοποίηση έχει χρησιμοποιηθεί από τον Pierre Salama (1983), ο οποίος χαρακτηρίζει έτσι την διαδικασία νομιμοποίησης των πολιτικών καθεστώτων της Λατινικής Αμερικής.

4. Κοινωνική τάξη θεωρείται μία ομάδα μέσα σε μία κοινότητα, η οποία αποτελείται από άτομα, τα οποία αναγνωρίζονται από την θέση τους στην παραγωγική διαδικασία. Η ταξική πάλη είναι η βασική σχέση ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, σχέση που περιλαμβάνει εκμετάλλευση και αντίσταση στην εκμετάλλευση (Μοσχονάς Α. 1985, σελ. 24).

Κοινωνικό στρώμα θεωρείται μία ομάδα μέσα σε μία κοινότητα, η οποία αποτελείται από άτομα, τα οποία είναι «πολυσθενείς» φορείς και όχι παρα-

δοσιακά «μονοσθενή» υποκείμενα (ο όρος «πολυσθενείς» φορείς έχει προταθεί από τον Τσουκαλά Κ. 1986, σελ. 174-179).

Βιβλιογραφία

- Vergopoulos K., «L' Etat dans le capitalisme peripherique», *Revue Tiers-Monde*, No 93, 1985.
- Βεργόπουλος Κ., «Ο περιφερειακός καπιταλισμός στην Ελλάδα», στο: *Μετάβαση στο Σοσιαλισμό*, Πρακτικά σεμιναρίου του Κέντρου Μεσογειακών Μελετών, 1981.
- Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, 1978.
- Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, Εξάντας, 1978.
- Boccaro P., *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, Sociales, Paris.
- Boyer R., *La theorie de regulation. Une analyse critique*, Agalma/decouverte, 1986a.
- Boyer R., *Flexibilite du travail en Europe*, La Decouverte, 1986b.
- Brunhoff S. de, *Etat et capital*, Maspero, Paris, 1976.
- Cartelier L., «The state and the wage labour», *Capital and Class*, 18, Winter, 1982.
- Delorme R., Andre C., *L' etat et l' economie*, Seuil, 1983.
- Drugman B., *Etat, capital et salariat*, These pour le Doctorat d' Etat, Université de Grenoble, 1979.
- Engels, *L' origine de la famille de la propriete privee et de l' Etat*, Sociales, Paris, 1983, 1945.
- Ewald F., *L' Etat-Providence*, Grasset, Paris, 1986.
- Holloway and Piccioto, *Le debat allemand sur l' Etat*, CEP, 10, 1980.
- Καραμπελιάς Γ., *Μικρομεσαία Δημοκρατία*, Κομμούνια, 1982.
- Lautier B., Tortajada R., *La force du travail comme une marchandise particuliere*, *Revue la Contradiction*, 1976.
- Lautier B., «L' entonnoir inverse», *Carnets des Ateliers de recherche*, 3, 1984.
- Λένιν Β., *Κράτος και επανάσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1975.
- ✓ Μηλιός Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, 1988.
- Μοσχονάς Α., *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα*, IMM, 1986.
- Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, 1979.
- Negri A., *Sur quelques tendances de la theorie communiste de l' Etat la plus recente*, *Revue Contradiction*, 1977.
- Poulantzas N., *L' etat, le pouvoir et le socialisme*, PUF, Paris, 1978.
- Πουланτζάς Ν., «Οι σημερινοί μετασχηματισμοί του κράτους, η πολιτική κρίση και η κρίση του κράτους», στο: *Η κρίση του Κράτους*, υπό την διεύθυνση του Νίκου Πουλαντζά, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Salama P., Mathias G., *L' Etat surdeveloppe. Des metropoles au Tiers-Monde*, La Decouverte, 1983.

- Σαμαράς Γ., *Κράτος και Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, 1978.
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, 1985.
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Θεμέλιο, 1986α.
- Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, 1986β.
- Φωτόπουλος Τ., *Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η ελληνική περίπτωση*, Εξάντας, 1985.
- Χλέτσος Μ., «Σκέψεις γύρω από την ύπαρξη του κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, 10.

Δημογραφική πολιτική και πολιτικές παρεμβάσεις

Βύρων Κοτζαμάνης*

Περίληψη

Η πορεία της εξέλιξης των βασικών δημογραφικών συνιστωσών στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας και ιδιαίτερα των γεννήσεων, δημιούργησε έντονους φόβους για τη συρρίκνωση και πρόωπη γήρανση του ελληνικού πληθυσμού. Παρουσιάζουμε τις δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική περίοδο και επιχειρούμε μια πρώτη προσέγγιση, με αφορμή τις προτάσεις μέτρων για την αύξηση της γεννητικότητας και της γονιμότητας στη χώρα μας.

1. Εισαγωγή

Η πορεία εξέλιξης των βασικών δημογραφικών συνιστωσών στη χώρα μας στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας, ιδιαίτερα δε των γεννήσεων (και κατ' επέκταση των ποσοστών γεννητικότητας και των ετησίων δεικτών γονιμότητας), δημιούργησε έντονες ανησυχίες: πολιτικά κόμματα, κοινωνικοί, επαγγελματικοί και επιστημονικοί φορείς, αλλά και η κοινή γνώμη, προβληματίζονται για τη μελλοντική δημογραφική πορεία της χώρας μας, στο βαθμό που οι πρωτογενείς και οι δευτερογενείς επιπτώσεις των εξελίξεων αυτών, θεωρείται ότι προσλαμβάνουν πλέον ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι ανησυχίες αυτές επιτείνονται ακόμη περισσότερο από την παρουσίαση των δεδομένων του «προβλήματος» από τα ΜΜΕ, που αναπαραγάγουν, συνήθως «εκκλαϊκεύοντας», τις θέσεις φορέων και επιστημόνων, οι οποίοι πα-

---

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

ρουσιάζουν μια καταστροφολογική εικόνα των σύγχρονων δημογραφικών μας εξελίξεων: η εικόνα αυτή εδράζεται στην επιλεκτική παρουσίαση στοιχείων και δεικτών που οδηγούν «αβίαστα» στο συμπέρασμα, ότι η Ελλάδα μαστίζεται από την μεγαλύτερη δημογραφική κρίση της ιστορίας της, με άμεσο αποτέλεσμα την ταχύτατη συρρίκνωση του ελληνικού πληθυσμού και την πρόωμη γήρανσή του και απώτερο, την απώλεια του δυναμισμού του και την αμφισβήτηση της ύπαρξής του στον γεωγραφικό χώρο που κατέχει, με απροσδόκητες επομένως συνέπειες (οικονομικές, κοινωνικές και εθνικές)¹.

Η προβολή των πλέον «ανησυχητικών» δεικτών, η επίκληση ιδιοτήτων που δεν έχουν, η αποσιώπηση άλλων λιγότερο «ανησυχητικών», η επικέντρωση της ανάλυσης στον συγκυριακό «μικρό» χρόνο με άμεση συνέπεια την έλλειψη αναφοράς στην ιστορία, το μονομερές ενδιαφέρον για μια από τις συνιστώσες του προβλήματος (γονιμότητα), η επιλεκτική επιλογή των συγκρίσεων και η συναγωγή «ασφαλών» συμπερασμάτων, περιόδων αναφοράς, στοιχείων, δεικτών ή χωρών, αποτελούν την κοινή βάση των επιχειρημάτων της πλειοψηφίας των ενασχολούμενων με το δημογραφικό «πρόβλημα» επιστημόνων, οι θέσεις των οποίων συχνότατα συμπλέουν με αυτές φορέων που εκφράζουν ιδιαίτερες ανησυχίες για τους κινδύνους «αφελληνισμού», της απώλειας «δυναμισμού» του έθνους και της κατάκτησής μας (όπως και στο παρελθόν) από τους πολυπληθέστερους, νεώτερους (και δυναμικότερους) «βαρβάρους», τους οποίους μόλις δυνάμεθα να κρατήσουμε «εκτός των τειχών»².

2. Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική περίοδο: μια συνοπτική παρουσίαση

Ας υπενθυμίσουμε εν συντομία τα κύρια χαρακτηριστικά των μεταπολεμικών μας δημογραφικών εξελίξεων (Β. Κοτζαμάνης, 1994):

– Η βρεφική θνησιμότητα συρρικνώνεται σημαντικά (40‰ το 1960, 9,7‰ το 1990) και ο μέσος όρος ζωής ανέρχεται ελαφρώς ταχύτερα από τον μέσο κοινοτικό. Η Ελλάδα διατηρεί πάραυτα σχετικά υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα, οι οποίες αν περιορισθούν, θα επιτρέψουν ακόμη μεγαλύτερα κέρδη στον μέσο όρο ζωής των Ελλήνων.

– Η γονιμότητα των γενεών (μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα) ακολουθεί και στη χώρα μας φθίνουσα πορεία, αν και με ρυθμούς συγκριτικά βραδύτερους. Οι Ελληνίδες δεν αναπαράγονται πλήρως: αυτό όμως δεν αφορά μόνον τις γυναίκες που γεννήθηκαν μεταπολεμικά, αλλά και αυτές του μεσοπολέμου. Επομένως, το φαινόμενο έχει ένα ιστορικό βάθος που οι συγκυριακοί δείκτες συγκαλύπτουν (Β. Κοτζαμάνης, 1993β). Παράλληλα, η χώρα μας διαφοροποιείται σε δύο σημεία ως προς το σύνολο σχεδόν των βόρειων και δυτικών χωρών της ηπείρου μας: α) δεν γνώρισε το baby-boom της περιόδου 1945-1965, ενώ η αναστροφή των πτωτικών τάσεων της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία εμφανίστηκε με μεγάλη υστέρηση (> 1980) και β) η αναπαραγωγή των γενεών 1920 και εντεύθεν, κατάτι μόνον υπολείπεται του ορίου αναπαραγωγής (2,1 παιδιά/γυναίκα σήμερα). Η χώρα μας έχει από τις υψηλότερες γονιμότητες (Eurostat, 1993 και Conseil de l'Europe, 1991) ανάμεσα στις χώρες μέλη της Κοινότητας και του βορείου τμήματος της Ευρώπης (της Ιρλανδίας εξαιρουμένης).

– Η γήρανση και η πρώιμη ωρίμανση του πληθυσμού έχει και στην χώρα μας εκδηλωθεί, αν και με μικρότερη ένταση, στην περίοδο 1961-1991. Η Ελλάδα όμως δεν αναμένεται να βρεθεί το δεύτερο πέμπτο του επόμενου αιώνα σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση, στο βαθμό που, μη έχοντας γνωρίσει το baby-boom, δεν θα έχει, όπως οι περισσότερες χώρες της ηπείρου μας, μαζική είσοδο στις ηλικιακές ομάδες 65 ετών και άνω των πολυπληθέστατων γενεών της πρώτης μεταπολεμικής εικοσαετίας.

– Τέλος, όσον αφορά την σύσταση και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων, που καθοριστικά επηρεάζουν την γονιμότητα των γενεών (στο βαθμό που οι εκτός γάμου γεννήσεις είναι ασήμαντες στην χώρα μας: 2,2% έναντι 46,5% στην Δανία και 30% στην Γαλλία), η Ελλάδα διαφοροποιείται προς το παρόν σημαντικά: τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την έκφραση ιδιαίτερων «ανησυχιών» για τον θεσμό του γάμου, αν και δεχόμαστε τους μακρινούς απόηχους της γενικευμένης «κρίσης» στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όπου, οι έγγαμες συμβιώσεις, όλο και λιγότερες και ολοένα τελούμενες από πιό «ηλικιωμένα» άτομα, αποδεικνύονται όλο και πιο εύθραυστες. Εάν υπάρχει σύγκλιση στον τομέα αυτό, αφορά μόνον τους ρυθμούς σύστασης της οικογένειας: όπως και στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, έτσι και στην Ελλάδα, τα νέα ζευγάρια συνάπτουν κάθε χρόνο κατάτι πιο ηλικιωμένα γάμο, ενώ οι ομάδες που διαφοροποιούνται σημαντικά από τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (άγαμοί/εκτός γάμου συμβιούν-

τες χωρίς να νομιμοποιούν τελικά την σχέση τους, άτομα που διαλύουν τον γάμο τους χωρίς να συνάψουν νέο), παραμένουν «περιθωριακές», αν και προοδευτικά διευρυνόμενες, ιδιαίτερα στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη.

Εκ των προαναφερθέντων συνάγεται ότι η χώρα μας δεν βρίσκεται σε τραγική δημογραφική θέση: προφανώς τείνουμε σε μια νέα δημογραφική «ισορροπία», όχι αναγκαστικά δυσμενέστερη αυτής των αρχών του αιώνα μας, που θα χαρακτηρίζεται κυρίως από: πιο «ώριμο» πληθυσμό με υψηλούς μέσους όρους ζωής, λιγότερο πρώιμη και έντονη γαμηλιότητα και γονιμότητα (γονιμότητα που θα υπολείπεται μερικώς του ορίου αναπαραγωγής) και έγγαμες συμβιώσεις κατάτι λιγότερο σταθερές απ' ό,τι στο παρελθόν. Οφείλουμε ταυτόχρονα να υπενθυμίσουμε ότι εάν για τα προαναφερθέντα είμαστε σε θέση να προβλέψουμε χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο, το άμεσο μέλλον, υπάρχει μια σημαντική παράμετρος, που επηρεάζει σημαντικότερα τις δημογραφικές εξελίξεις, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η οποία συνήθως αποσιωπάται και υποτιμάται: η μετανάστευση είναι ο αστάθμητος παράγοντας των επόμενων δεκαετιών και μπορεί να ανατρέψει άρδην το προαναφερθέν σενάριο.

3. Παρεμβάσεις και μέτρα πολιτικής: εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η κυρίαρχη όμως προβολή των πλέον ανησυχητικών δεικτών και η εικόνα που παρουσιάζεται στη κοινή γνώμη στη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας, δημιούργησαν συνθήκες έντονης ανησυχίας και προβληματισμού. Επόμενο είναι, κάτω από αυτές τις συνθήκες, να πληθαίνουν και οι παρεμβάσεις φορέων και επιστημόνων που θέτουν επιτακτικά την αναγκαιότητα της χάραξης μιας ενεργούς δημογραφικής πολιτικής³ και της λήψης επείγοντων μέτρων (μιας πολιτικής που θα στοχεύει ιδιαίτερα στην ανατροπή των πτωτικών τάσεων της γονιμότητας): Τίθεται όμως το ερώτημα: *ποια η εμβέλεια-αποτελεσματικότητα μιας τέτοιας δημογραφικής πολιτικής ιδιαίτερα στον τομέα της γονιμότητας* (αν θεωρηθεί φυσικά δεδομένη η συναίνεση στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο για την ανάγκη διασφάλισης πλήρους αντικατάστασης των γενεών, ήτοι της απόκτησης το λιγότερο 2,1 έναντι των 1,9 παιδιών ανά γυναίκα των γενεών 1950-1960);

Θα υπενθυμίσουμε ότι για τη χάραξη και υλοποίηση μιας δημογραφικής πολιτικής απαιτούνται: α) η σύλληψη και ο προσδιο-

ρισμός των προβλημάτων, β) η διατύπωση σαφών στόχων και μέσων της πολιτικής, γ) η υλοποίησή τους και τέλος δ) η αξιολόγησή τους (G. Bravo-Casas, 1988). Απ' ό,τι έχουμε ήδη αναπτύξει (B. Κοτζαμάνης 1993α/β/γ), καθίσταται κατά τη γνώμη μας προφανές ότι στη χώρα μας δεν συντρέχουν οι προαναφερθέντες παράγοντες –ιδιαίτερα οι δύο πρώτοι– οι οποίοι θεωρούνται και ως η αναγκαία συνθήκη για την υλοποίηση και αξιολόγηση μιας τέτοιας πολιτικής⁴.

Επομένως, με βάση τις επιφυλάξεις που έχουμε ήδη διατυπώσει και αποδεχόμενοι ότι το κύριο ή, για άλλους, μοναδικό δημογραφικό πρόβλημα στη χώρα μας είναι η αναπαραγωγή (*παραδοχή η οποία, κατά τη γνώμη μας, δεν τεκμηριώνεται*), θα εκθέσουμε μερικές σκέψεις μας για τις πιθανότητες διαμόρφωσης και επιτυχίας ενός τέτοιου εγχειρήματος.

α) Η πολιτική που στοχεύει στην ανακοπή των αργών ρυθμών πτώσης της διαγενεακής γονιμότητας (και ακόμη περισσότερο στην αναστροφή μεσοπρόθεσμα της τάσης αυτής), οφείλει να είναι ενσωματωμένη και να αποτελεί οργανικό τμήμα μιάς γενικότερης πολιτικής που θα θέτει σαφείς στόχους για την υλοποίηση ενός συλλογικού κοινωνικού οράματος-σχεδίου επί του οποίου θα έχει ήδη επιτευχθεί ευρύτερη συναίνεση στην ελληνική κοινωνία (στο πλαίσιο π.χ. ενός συνολικού προγραμματισμού για μια δεδομένη, σαφώς προσανατολισμένη και οριοθετημένη, κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη). Η ενσωμάτωση μιας πολιτικής γονιμότητας, στα πλαίσια ενός γενικότερου συλλογικού «σχεδιασμού», προϋποθέτει τη σαφή διατύπωση στόχων και μέτρων για την επίδραση των τάσεων αναπαραγωγής καθώς και μέτρων που θα απορρέουν από τις ανάγκες της επίτευξης των γενικότερων στόχων και θα βρίσκονται σε αντιστοιχία με αυτούς. Κατ' επέκταση, με βασικό κριτήριο την επίτευξη των γενικότερων αυτών στόχων και τη συμβολή τους στην γονιμότητα, θα πρέπει να αξιολογηθούν και τα σχετικά προγράμματα-μέσα της πολιτικής. Ταυτόχρονα δε –και παράλληλα– θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη ορισμένες πιθανόν ιδιαιτερότητες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και *ιδιαίτερα ορισμένων υποσυνόλων της*. Κατ' επέκταση, δεν μπορούμε να φανταστούμε την ύπαρξη «προκατασκευασμένων» πολιτικών («έτοιμων πακέτων»), οι οποίες μπορούν να εφαρμοσθούν «ελαφρώς» προσαρμοζόμενες σε όλες τις κοινωνίες που έχουν τον ίδιο στόχο (π.χ. ανόρθωση της γονιμότητας). Στα πλαίσια των προαναφερθέντων, από μεθοδολογική σκοπιά, οφείλουμε, όχι μόνον να σχεδιάσουμε μια πολιτική για τη γονιμότητα σε συνάρτηση με τους συνολικότε-

ρους διατυπωμένους στόχους της κοινωνίας μας και τις επάγωγες τομεακές πολιτικές, αλλά ακόμη, να αναρωτηθούμε και να προβληματισθούμε παράλληλα και πρώτιστα για την εγκυρότητα της και κατόπιν για τις συγκεκριμένες δράσεις που θα προταθούν.

β) Για τη διαμόρφωση μιας οιασδήποτε πολιτικής που θα στόχευε την αναπαραγωγή, η βοήθεια των εξειδικευμένων επιστημόνων θα εδύνατο να είναι σημαντική. Θα επανέλθουμε αργότερα στις σχέσεις του πολιτικού με τον επιστημονικό λόγο και στους ρόλους των αντίστοιχων φορέων. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να εκθέσουμε τα κατά τη γνώμη μας προαπαιτούμενα όσον αφορά τη συμβολή του επιστήμονα σε ένα τέτοιο εγχείρημα: αφενός θα πρέπει να διαθέτει μια κρίσιμη μάζα στατιστικών δεδομένων⁵ που θα του επιτρέπουν, με τη βοήθεια των μεθόδων και τεχνικών του κλάδου του (της δημογραφίας), την ασφαλή περιγραφή και ανάλυση του φαινομένου, καθώς και την ένταση και την έκταση που έχει προσλάβει το «πρόβλημα»⁶. Αφετέρου, απαραίτητη κρίνεται και η διάθεση στοιχείων εμπειρικών ερευνών που διεξήχθησαν στα πλαίσια μιας αναλυτικής προσέγγισης, στο βαθμό που η διάθεση των πορισμάτων διαδοχικών ερευνών αυτού του τύπου, χωρίς να είναι πανάκεια, μπορεί να προσφέρει σημαντικά στοιχεία για τη γνωστική προσέγγιση του αντικειμένου. Οφείλουμε όμως, υπενθυμίζοντας την ένδεια τέτοιων ερευνών στη χώρα μας, να επισημάνουμε και τα όριά τους: όπου και όπως έχουν διεξαχθεί, θεωρώντας τη γονιμότητα ως εξαρτημένη μεταβλητή και τις σφαίρες της κοινωνίας, οικονομίας, πολιτικής κ.λπ. ως ανεξάρτητες μεταβλητές, περιορίζονται στη μελέτη των αποκαλούμενων «ενδιάμεσων μεταβλητών»⁷, διαμέσου των οποίων οι ανεξάρτητες μεταβλητές επιδρούν στην εξαρτημένη. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στο άτομο ή το ζευγάρι και στις ενδιάμεσες μεταβλητές, ξεκινούν βασικά από παραδοχές μερικώς αμφισβητούμενες (όπως π.χ. ότι: α) η αναπαραγωγή είναι απόρροια μιάς απόλυτα ορθολογικής –ή δυνάμενης να εκλογικευθεί– συμπεριφοράς και β) η κοινωνικο-οικονομική-πολιτισμική ετεροπροσδιοριστία της δύναται και οφείλει να εκλογικευθεί από το άτομο). Επόμενο είναι, βάσει των παραδοχών αυτών, να θεωρείται ότι για να μεταβληθεί η γονιμότητα, επαρκούν επεμβάσεις (τύπος, πληροφόρηση, παιδεία, κ.λπ.) στους μηχανισμούς εξορθολογισμού, επεμβάσεις που θα συνοδεύονται από τη διάθεση αποτελεσματικών μέσων σε αντιστοιχία με τον επιδιωκόμενο στόχο. Στα πλαίσια αυτά π.χ. για την ανόρθωση της γονιμότητας σε κοινωνίες όπου έχει ήδη εισβάλει ο οικογενεια-

κός και ατομικός προγραμματισμός, θεωρείται δεδομένη η ύπαρξη μιάς ανοικτά εκφραζόμενης –ή ακόμη λανθάνουσας– επιθυμίας για υψηλότερη γονιμότητα (δηλαδή για μεγαλύτερο αριθμό παιδιών), η οποία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ελλείψει μέσων και αρνητικού κοινωνικού-οικονομικού περιβάλλοντος. Επομένως, για να υλοποιηθεί η πρότερη δεδομένη επιθυμία, θεωρείται ότι θα πρέπει να ληφθούν μέτρα για τη βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών και για την πλήρη κοινωνική ενσωμάτωσή τους (σαν να προσπαθούμε να πείσουμε ότι μια οικογένεια με τρία ή τέσσερα παιδιά δεν διαφέρει σημαντικά από αυτή με ένα ή δύο, εκτός του ότι προσφέρει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα: τη μεγαλύτερη συναισθηματική ικανοποίηση).

Τα όρια μιας τέτοιας αναλυτικής προσέγγισης είναι περιορισμένα (Β. Κοτζαμάνης, 1988) και κατ' επέκταση περιορισμένη είναι και η εγκυρότητα των πολιτικών ανόρθωσης της γονιμότητας που εδράζονται στα πορίσματά της.

Ιδιαίτερα δε στην τελευταία δεκαετία, οι αμφισβητήσεις για την αποτελεσματικότητα και την αναγκαιότητα ερευνών που υιοθετούν *μόνον* τα πρότερα αναλυτικά πλαίσια, εκφράζονται όλο και εντονότερα, ενώ παράλληλα αναζητώνται νέα ερευνητικά πλαίσια για τη δόμηση θεωριών, οι οποίες θα δίδουν ικανοποιητικές απαντήσεις στα ερωτήματα για τις αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα στη γονιμότητα και τις αποκαλούμενες ανεξάρτητες μεταβλητές. Οι έρευνες αυτές, χρησιμοποιώντας τα μέχρι τούδε κεκτημένα, ιδιαίτερα δε τα αναφερόμενα στο ρόλο των ενδιάμεσων μεταβλητών, θα πρέπει π.χ. να στοχεύουν στην ανάδειξη των αμφίδρομων σχέσεων που τις συνδέουν και τις εντάσσουν στο κοινωνικό σύστημα (σχέσεις που διαφέρουν σημαντικά σε κάθε πολιτισμό και στα υποσύνολα του ίδιου πολιτισμικού «μοντέλου»). Τείνει επομένως να διαφανεί η αναγκαιότητα μιάς νέας συστηματικής προσέγγισης, στο βαθμό που έχουμε να κάνουμε με κοινωνίες –σύνθετα συστήματα– με πληθώρα φορέων αποφάσεων και αποτελούμενες από πλήθος υποσυστημάτων με ιδιαίτερους στόχους.

Κάτω από την νέα αυτή οπτική γωνία θεωρούμενες, οι δράσεις και πολιτικές για τη γονιμότητα, εγγράφονται στα πλαίσια ενός δυναμικού συστήματος, που δεν παραμένει απαθές ή ακόμη ουδέτερο σ' αυτές, αλλά αντιθέτως αντιδρά ποικιλόμορφα και όχι πάντοτε ως αναμένεται. Κατ' επέκταση θα πρέπει να αποφεύγονται οι αποσπασματικές παρεμβάσεις που δύνανται να απορυθμίσουν το σύστημα και να προτιμούνται οι δράσεις σε

επιλεγμένα ευαίσθητα σημεία του. Οι παρεμβάσεις αυτές, δυνάμενες να επικεντρωθούν σε πληθώρα τέτοιων «ευαίσθητων σημείων», ταυτοχρόνως οφείλουν να επιτρέπουν τον έλεγχο των επάγωγων συνεπειών στα λοιπά μέρη του συστήματος, ενώ θα πρέπει ακόμα να ενεργοποιούνται, όταν το σύστημα είναι έτοιμο να αντιδράσει «αυθόρμητα» προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, ώστε να είναι πιο αποτελεσματικές (προκαλώντας επομένως λιγότερο έντονες αντιδράσεις και επάγωγες αρνητικές συνέπειες). Τέλος, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η συμπεριφορά ενός συστήματος είναι μη προβλέψιμη, μη αναπαραγώμενη και ανατρέψιμη: κατ' επέκταση, η οποιαδήποτε πολιτική χρήζει αξιολόγησης βήμα προς βήμα και συνεχών διορθωτικών κινήσεων. Η αξιολόγηση αυτή οφείλει να είναι συνεχής και να θεωρείται εγγενές στοιχείο της πολιτικής, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να εξετάζονται, τόσο οι αναμενόμενες, όσο και οι μη αναμενόμενες (απευκταίες και μη), συνέπειες.

Καθίσταται όντως προφανές εκ των προαναφερθέντων, ότι η διεπιστημονικότητα αποτελεί μια από τις αναγκαίες συνθήκες για ένα τέτοιο εγχείρημα που αφορά, τόσο για τη μελέτη-έρευνα της γονιμότητας, όσο και για τη διαμόρφωση και αξιολόγηση προτάσεων-πολιτικών παρέμβασης. Ευκαίριο θα ήταν επομένως, το πεδίο, η οπτική γωνία που οι συναφείς επιστήμες προσεγγίζουν το φαινόμενο «γονιμότητα», να αναδιарθωθεί, στη βάση μιάς κοινής προσπάθειας, με επίκεντρο, όχι τόσο τη μελέτη των ατομικών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών σε σχέση με την αναπαραγωγή, αλλά αυτών που προτάσσονται και έπονται της αναπαραγωγής: πρακτικά, αυτό σημαίνει τη συνεκτίμηση των αμφίδρομων σχέσεων που συνδέουν τις πολλαπλές λογικές («ορθολογισμούς») που διαπερνούν την κοινωνία μας (π.χ. τη κοινωνική ταυτότητα των φορέων, τη σεξουαλικότητά τους, τις σχέσεις της αγοράς, αυτές που αφορούν, τόσο τις μελλοντικές προοπτικές, όσο και τις άμεσες, το αύριο, κ.ο.κ.).

γ) Οφείλουμε τέλος ταυτόχρονα να υπενθυμίσουμε, ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στον επιστημονικό και πολιτικό λόγο, οφείλει να είναι σαφής. Έκαστος έχει τις «ίδιες» επιδιώξεις, στόχους, κριτήρια. Είναι επομένως απαραίτητο να διατυπωθούν ρητά οι «ιδιαιτερότητές» τους πριν την αναζήτηση των κοινών τόπων, των κάθετων τομών και των «εκατέρωθεν συμβιβασμών», για την αμοιβαία κατανόηση των φορέων. Ούτως ή άλλως, ο ενδεχόμενος εμπλεκόμενος στη διαμόρφωση της πολιτικής για την αναπαραγωγή επιστήμονας –ιδιαίτερα ο δημογράφος– δύναται να θεωρηθεί ως «συμπλήρωμα» του πολιτικού, ένας «σύμβουλος» ανά-

μεσα σε άλλους. Μια τέτοια πολιτική όμως είναι ένα σύνθετο εγχείρημα: κατά τη γνώμη μας οι επιστημονικά κεκτημένες γνώσεις επιτρέπουν τη διατύπωση *υποθέσεων* και όχι βεβαιοτήτων. Η διατύπωση και διαμόρφωση μιας τέτοιας πολιτικής θα στηριχθεί αφενός μεν στη «*διαισθητική-συλλογική γνώση*» του πολιτικού για την κοινωνία και τους υπάρχοντες συσχετισμούς δυνάμεων, αφετέρου δε, στις «*υπόγειες διαδρομές*» που χαρακτηρίζουν την πολιτική δράση σε κάθε κοινωνία. Ταυτόχρονα, ο ενδεχόμενος εμπλεκόμενος επιστήμονας, οφείλει να μην ξεχνά ότι ο πολιτικός εδράζεται σε παραδοχές τις οποίες θεωρεί βεβαιότητες και όχι υποθέσεις δυνάμενες να επαληθευθούν ή να απορριφθούν. Η δράση του εντέλει, παρόλες τις αναφορές του σε διακομματικά συναινετικά πλαίσια, οφείλει να είναι σε αντιστοιχία με την ιδεολογία-θέσεις του κόμματός του και να συνδυάζει τους στόχους στο συγκεκριμένο τομέα (γονιμότητα) και τα μέσα για την υλοποίησή τους με τους στόχους και τα συμφέροντα του κομματικού φορέα που δεν είναι *απαραιτήτως* εναρμονισμένα με τα συλλογικά οράματα-στόχους της κοινωνίας του.

4. Τα προαπαιτούμενα και το αντικείμενο μιας δημογραφικής πολιτικής

Όσον αφορά αφεαυτού τη διατύπωση και διαμόρφωση μιας τέτοιας δημογραφικής πολιτικής, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ορισμένα προαπαιτούμενα, και συγκεκριμένα:

Καταρχάς τίθεται ένα πρώτο θέμα *ορισμού της*^β. Μια πολιτική δύναται να χαρακτηριστεί ως *δημογραφική*, όταν έχει ως στόχο να κατευθύνει ή να αλλάξει την κίνηση του πληθυσμού ενός συνόλου χωρικά οριοθετημένου και εξηρημένου στον τομέα αυτό, από μια οντότητα δυνάμενη να λαμβάνει αποφάσεις, οι οποίες είναι άμεσα εκτελεστές. Δεν συνίσταται βασικά ούτε στην συνάθροιση μέτρων, που έχουν ορατές μεν αλλά *μη επιδιωκόμενες ή ακόμη μη αναμενόμενες* επιπτώσεις στα δημογραφικά φαινόμενα, ούτε στη συνάθροιση προγραμμάτων, που έχουν ως άμεσο στόχο να επιδράσουν σε μια από τις δημογραφικές συνιστώσες, μη λαμβάνοντας υπόψιν τις λοιπές και χωρίς ο επιμέρους αυτός στόχος να εγγράφεται στα πλαίσια μιας ευρύτερης προοπτικής «ελέγχου» της κίνησης του πληθυσμού και προσανατολισμού της προς μια κατεύθυνση (H. Gerard, 1983b).

Ταυτόχρονα, ο πληθυσμός της επιθυμητής κατεύθυνσης είναι εξωγενής του πληθυσμού μεταβλητή. Η «κίνηση» του πληθυσ-

σμού, δεν αποτελεί τον τελικό στόχο της κοινωνίας στην επίτευξη του οποίου θα πρέπει να συγκλίνουν οι λοιποί τομεακοί στόχοι. Αντιθέτως, αποτελεί μια από τις μεταβλητές που δυνάμεθα να επηρεάσουμε για να υλοποιήσουμε τους συλλογικούς τιθέμενους βασικούς στόχους, ή ακόμη, ένα μέσο για την υλοποίησή τους. Κατ' επέκταση οι επιδιώξεις και στον τομέα αυτό, προσδιορίζονται από τους γενικότερους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς στόχους της κοινωνίας μας και από τα συλλογικά της οράματα για το άμεσο και απώτερο μέλλον. Επομένως μια δημογραφική πολιτική οφείλει να είναι αναπόσπαστο τμήμα μιας γενικότερης «πολιτικής»: οι στόχοι της συγκεκριμενοποιούνται και προσδιορίζονται λαμβάνοντας υπόψιν τους γενικότερους στόχους της κοινωνίας, ενώ τα επάγωγα μέτρα-δράσεις οφείλουν να είναι συμβατά με τα ανωτέρω πλαίσια και τους βασικούς στόχους τους οποίους θέτει, ενώ παράλληλα, η αποτελεσματικότητά τους θα πρέπει να αξιολογηθεί πάλι σε αναφορά με αυτούς. Με βάση τα προαναφερθέντα, η επέμβαση στον τομέα του πληθυσμού (που αποτελεί τον έναν πόλο της σχέσης κοινωνία-πληθυσμός) προκύπτει από την ανάγκη, οι εξελίξεις του να συμβαδίζουν αρμονικά με τις εξελίξεις (επιθυμητές-επιδιωκόμενες) της κοινωνίας μας, ενώ το αντίθετο θα αποτελούσε ένα παραλογισμό.

Ποια είναι όμως τα αντικείμενα παρέμβασης στο πλαίσιο μιας οιασδήποτε δημογραφικής πολιτικής; Οι βασικές συνιστώσες που προκαθορίζουν τις πληθυσμιακές εξελίξεις, που είναι η γεννητικότητα, η θνησιμότητα και η μετανάστευση (εσωτερική/εξωτερική), είναι προφανές ότι αποτελούν και τα αντικείμενα της πολιτικής αυτής. Ταυτόχρονα όμως αποτελούν και τα αντικείμενά της. Συγχρόνως, κάθε μία από τις συνιστώσες αυτές εκφράζεται ως σύνθεση, ως το αποτέλεσμα της «πιθανότητας» έλευσης των προαναφερθέντων γεγονότων σε κάποιο πληθυσμό, ο οποίος υπόκειται στους προαναφερθέντες «κινδύνους» (θανάτου, γέννησης, μετανάστευσης)⁹.

Επομένως, κάθε παρέμβαση στο πλαίσιο της δημογραφικής πολιτικής, προϋποθέτει την ανάπτυξη μέτρων και δράσεων που έχουν ως αντικείμενο το θάνατο, τη μετανάστευση και την αναπαραγωγή και στοχεύουν στη μεταβολή της «πιθανότητας» έλευσης των γεγονότων αυτών (την έντασή τους δηλαδή) ή/και την κατανομή τους στο χρόνο¹⁰. Αυτό ασφαλώς προϋποθέτει τη βασική γνώση των σύνθετων προσδιοριστικών παραμέτρων τους, τόσο σε ατομικό, όσο και σε συλλογικό επίπεδο αναφοράς, στο βαθμό που οι «πιθανότητες/κίνδυνοι» να πεθάνει, να μετανα-

στεύσει ή να φέρει στον κόσμο παιδιά κανείς, εξαρτώνται ασφαλώς –έως ένα βαθμό– από τη «θέλησή» του και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, αλλά είναι ταυτόχρονα, σε μεγάλο βαθμό, συναρτώμενες από κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι αφενός μεν οριοθετούν το εύρος των ατομικών «δράσεων», αφετέρου δε επηρεάζουν την εμβέλεια των πρωτοβουλιών και τα χαρακτηριστικά των φορέων. Προφανές είναι ότι ανάμεσα στα δύο αυτά επίπεδα (ατομικό/συλλογικό), υπάρχουν διαδράσεις ιδιαίτερα δύσκολες να αποκρυπτογραφηθούν, οι οποίες όμως θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν για την ερμηνεία των φαινομένων και την πιθανή παρέμβαση για την «εκτροπή» τους. Παράλληλα, ο διαχωρισμός αυτός, όσο σχηματικά και αν παρουσιάζεται, οφείλει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν από τους υπεύθυνους για τη χάραξη και υλοποίηση πολιτικών στον τομέα του πληθυσμού, στο βαθμό που προσδιορίζει την οριοθέτηση των πιθανών «τόπων» παρέμβασης, τις άμεσες και απώτερες επιπτώσεις των ληφθέντων μέτρων, καθώς και τις ενδεχόμενες αναδράσεις.

5. Οι ετεροπροσδιοριστικοί μηχανισμοί των δημογραφικών φαινομένων

α. Σε ατομικό επίπεδο

Παραμένοντας και εξετάζοντας τις καθοριστικές παραμέτρους οι οποίες υπεισέρχονται στο ατομικό επίπεδο αναφοράς, οφείλουμε να διαχωρήσουμε δυο ομάδες ατομικών χαρακτηριστικών (H. Gerard, 1983a):

Στη πρώτη ομάδα συγκεντρώνονται τα ατομικά εκείνα χαρακτηριστικά που βρίσκονται σε άμεση σχέση/συνάρτηση με την «πιθανότητα» έλευσης ενός συγκεκριμένου δημογραφικού φαινομένου. Η πρώτη αυτή ομάδα δύναται να διασπασθεί σε τρεις υποομάδες: στην πρώτη κατατάσσονται όλα τα ατομικά χαρακτηριστικά που αναφέρονται σε ατομικές «φυσικές» καταστάσεις (κυρίως αρρώστιες και δυσμορφίες), που επηρεάζουν άμεσα τις πιθανότητες θανάτου και αναπαραγωγής. Στη δεύτερη υποομάδα συγκεντρώνονται οι ατομικές συμπεριφορές που επηρεάζουν την εκδήλωση κάποιων «κινδύνων» (πρακτικές διατροφής, προληπτικές και θεραπευτικές αγωγές, συμπεριφορές που στοχεύουν στην αύξηση ή μείωση της ικανότητας σύλληψης και του νεκρού χρόνου ανάμεσα στις διαδοχικές γεννήσεις ή ακόμη τη

μείωση των πιθανοτήτων θανάτου του εμβρύου κατά την κύηση).

Τέλος, στην τρίτη υποομάδα εντάσσονται τα ατομικά «νοητικά» χαρακτηριστικά που αναφέρονται άμεσα (βρίσκονται δηλαδή σε άμεση συνάρτηση) στην πιθανότητα πραγματοποίησης κάποιου «κινδύνου» (π.χ. οι μεταναστευτικές στρατηγικές, η προσαρμογή σε ξένα πολιτιστικά μοντέλα, η επιθυμία για γνωριμία του «άλλου», η σχέση με το σώμα, ο προσδιορισμός της αρρώστειας και του πόνου, η αξιολόγηση του παιδιού και της μητρότητας, ο επιθυμητός αριθμός παιδιών, η «εσωτερίκευση» και «σύλληψη» των αναπαραστάσεων και κοινωνικών «κανόνων» στον τομέα αυτό, κ.ο.κ.). Εάν ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών καθεμιάς από τις τρεις προαναφερθείσες υποομάδες δεν συναντά ανυπέρβλητα εμπόδια, δεν συμβαίνει το ίδιο όταν επιχειρούμε να καταγράψουμε τις σύνθετες σχέσεις που τα συνδέουν (σχέσεις τόσο στο εσωτερικό κάθε υποομάδας, όσο και ανάμεσα στις διάφορες υποομάδες) και που δεν είναι τόσο προφανείς όσο τις φανταζόμαστε (δηλαδή του τύπου: τα «νοητικά» χαρακτηριστικά προσδιορίζουν τις συμπεριφορές που με τη σειρά τους επιδρούν στην πρώτη υποομάδα χαρακτηριστικών). Τέλος, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι η στάθμιση, το ειδικό βάρος κάθε χαρακτηριστικού και υποομάδας δεν είναι σταθερό και ενιαίο στο χώρο και το χρόνο και ότι η διακύμανση αυτή είναι πιθανότατα συνδεδεμένη με το επίπεδο των «κινδύνων ανά πιθανότητα» έλευσης ενός γενονότος.

Η δεύτερη ομάδα εμπεριέχει τα γενικότερα ατομικά χαρακτηριστικά, που χωρίς να βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με κάποιο από τα φαινόμενα (θάνατο, αναπαραγωγή, μετανάστευση), θεωρείται ότι επιδρούν στο σύνολο των δημογραφικών συνιστωσών. Τέτοια ατομικά χαρακτηριστικά είναι το φύλο, η ηλικία, το θρήσκευμα, το επάγγελμα, το εισόδημα, η μόρφωση, ο βαθμός αστικοποίησης, η κατοικία, κ.λπ. Δυστυχώς, η μελέτη των σχέσεων και συναρτήσεων που τα συνδέει με την ένταση των δημογραφικών φαινομένων, τείνει να μονοπωλήσει την ανάλυση των προσδιοριστικών αιτίων των δημογραφικών συνιστωσών: πληθώρα μεταβλητών έχει προσδιορισθεί χάρη στις έρευνες αυτές (όπως και οι «επιπτώσεις» τους σε κάθε μια από τις δημογραφικές συνιστώσες), χωρίς όμως οι ερευνητικές αυτές προσπάθειες να οδηγήσουν σε μια βαθύτερη κατανόηση των μηχανισμών που διέπουν τις θεωρούμενες ως ετεροπροσδιοριστικές σχέσεις. Με βάση τα κεκτημένα των μέχρι τούδε ερευνών (και χωρίς να αρνούμαστε την επίδραση των μεταβλητών αυτών στην κάθε μία από τις δημογραφικές συνιστώσες –και σε κάποιο ή κάποια από

τα χαρακτηριστικά των τριών υποομάδων που έχουμε αναφέρει—), διαφαίνεται ότι ο βασικός τους ρόλος συνίσταται στο να εντάσσεται το υποκείμενο σε μια συλλογική κοινωνική οντότητα-ομάδα, που χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου «πολιτισμικού μοντέλου» απέναντι στην «πιθανότητα» πραγμάτωσης κάποιου γεγονότος, πράγμα που, αναγκαστικά, μας παραπέμπει στο δεύτερο επίπεδο του παραπάνω αναπτυχθέντος σχήματος, δηλαδή στο συλλογικό επίπεδο αναφοράς.

β. Σε συλλογικό επίπεδο

Σε συλλογικό επίπεδο το κέντρο βάρους αποτελεί η ύπαρξη των πρότερων πολιτισμικών μοντέλων (έκαστο των οποίων προσδιορίζει και μια δημογραφική μεταβλητή), μοντέλων που αφορούν τόσο τα γεγονότα (γεννήσεις, θανάτους, μεταναστεύσεις, κ.λπ.), όσο και τις ομάδες των ειδικών ατομικών χαρακτηριστικών που προαναφέρθηκαν. Τα «μοντέλα» αυτά χαρακτηρίζουν μερικώς τη συγκεκριμενοποίηση των ειδικών αυτών χαρακτηριστικών και οριοθετούν τα πεδία εντός των οποίων εγγράφονται οι κοινωνικά «αποδεκτές» ατομικές και συλλογικές διακυμάνσεις. Παράλληλα, και χωρίς να ταυτίζονται με τους τρέχοντες κοινωνικούς κανόνες (που αποτελούν απλώς έκφρασή τους), συνιστούν κατά κάποιο τρόπο την κοινωνική λογική για κάθε δημογραφικό φαινόμενο, «λογική», που απορρέει από τη σύνθεση των επιμέρους δυναμισμών της κοινωνίας: από το σύστημα των αξιών της και την κοινωνική της δομή, έως τις σαφέστατες πρακτικές των φορέων.

Όπως ανάγονται στη συλλογική συνείδηση —βλέπε στο συλλογικό ασυνείδητο— τα μοντέλα αυτά δεν είναι άμεσα «ορατά» και δύνανται μερικώς να προσεγγισθούν εμμέσως, δι' αναγωγής αφενός, βάσει των ατομικά εκφραζόμενων αντιλήψεων και συμπεριφορών, δι' επαγωγής αφετέρου, βάσει των ενδεχόμενων επιπτώσεων αυτού ή άλλου στοιχείου της κοινωνικής ζωής στην πολιτισμική σημασία του μελετώμενου φαινομένου. Ταυτόχρονα, και απλοποιώντας συνειδητά, δυνάμεθα να ισχυρισθούμε ότι, εάν και σε κάθε κοινωνία συνυπάρχουν περισσότερα του ενός μοντέλα (σε άμεση σχέση με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη ομοιογένεια των μερών της), εντούτοις, υπάρχει κάποιο που είναι *κυρίαρχο* (και στο οποίο τα ειδικότερα οφείλουν όντας πιο συγκεκριμένα και λιγότερο πλαστικά να προσαρμοστούν ως προς τη συμβατότητά τους) και κάποια που βρίσκονται σε κάθετη ρήξη με αυτό, όντας *αποκλίνοντα*.

Παράλληλα, όπως τα προαναφερθέντα μοντέλα εγγράφονται στο πλαίσιο του δυναμισμού της κοινωνίας, ορισμένα στοιχεία συμμετέχουν καθοριστικά, τόσο στη διαμόρφωσή τους, όσο και στη διατήρηση και μετεξέλιξή τους. Τα στοιχεία αυτά δύνανται να χαρακτηρισθούν ως *κρίσιμα*: η οργάνωση και δομή της οικογένειας ή/και ο κοινωνικά αποδεκτός ρόλος της γυναίκας, αποτελούν π.χ. δύο από τα «κρίσιμα» στοιχεία για τα πολιτισμικά μοντέλα που αναφέρονται στη γονιμότητα. Το ίδιο κρίσιμα μπορούν να χαρακτηρισθούν και ορισμένα χαρακτηριστικά που αποτελούν συνθετική αναγωγή ατομικών χαρακτηριστικών (όπως η συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή, η κατανομή του πληθυσμού αναλόγως του θρησκευματος, της εκπαίδευσης, του εισοδήματος, κ.λπ.).

Ο εντοπισμός των «κρίσιμων» αυτών στοιχείων που συμμετέχουν στη διαμόρφωση των μοντέλων, έχει ιδιαίτερα απασχολήσει τους ερευνητές, αποσπώντας δυσανάλογα τις δυνάμεις τους σε σχέση με τη μελέτη των μοντέλων αφεαυτού: οι εκατοντάδες των διεξαχθέντων ερευνών στη διάρκεια της τελευταίας τεσσαρακονταετίας, ερευνών που αναδεικνύουν τις ενυπάρχουσες σχέσεις ανάμεσα στο υπό διερεύνηση φαινόμενο και το θρήσκευμα, την εκπαίδευση, το εισόδημα, την αστικότητα, την κατοικία, την εθνότητα, την απασχόληση της γυναίκας κ.λπ., αντικατοπτρίζουν τη μονομερή αυτή προσπάθεια, χωρίς ταυτόχρονα, οι περισσότερες απ' αυτές να εγγράφονται στο πλαίσιο της προαναφερθείσας προοπτικής και αναλυτικού σχήματος. Συγκεντρώνοντας πληθώρα στοιχείων (αναμφισβήτητα χρήσιμων για μια τέτοια προσέγγιση), συχνότατα καταλήγουν σε εσπευσμένα συμπεράσματα, στο βαθμό που, οι ομάδες των χαρακτηριστικών που «παραδοσιακά» πλέον συγκροτούνται για την ανάλυση και «ερμηνεία» μιας δημογραφικής συνιστώσας, δεν είναι ταυτόχρονα εξαντικειμένου και οι κρίσιμες/κρίσιμότερες. Παράλληλα, ανοικτό προς διερεύνηση παραμένει το πρόβλημα των σχέσεων αμοιβαίας εξάρτησης ανάμεσα στις κοινωνικο-πολιτισμικές μεταβλητές που θεωρούνται ως κρίσιμες, πρόβλημα που απαιτεί τη λύση του, έστω και προσεγγιστικά, εάν θέλουμε να προχωρήσουμε στην ανάδειξη των αιτιωδών/προσδιοριστικών, ως προς τα υπό διερεύνηση μοντέλα, μεταβλητών.

Εγγραφόμενα στα πλαίσια του κοινωνικού συστήματος, τα μοντέλα αυτά, διαμέσου των οποίων εκφράζεται και η επίδραση επί των πιθανοτήτων πραγμάτωσης ενός δημογραφικού γεγονότος, είναι παράλληλα άμεσα εξαρτώμενα από τις πρακτικές και δράσεις των υποκειμένων. Με βάση την υπόθεση αυτή, σκόπιμο

θα ήταν να διαχωρίσουμε στο επίπεδο αυτό, δύο κατηγορίες (ομάδες) δεδομένων, επάγωγων της συνθετικής αναγωγής των ατομικών χαρακτηριστικών: αφενός μεν, σε συλλογικό επίπεδο, τους δείκτες μέτρησης της έντασης και κατανομής στο χρόνο της πιθανότητας έλευσης ενός φαινομένου, αφετέρου δε, τους συνθετικούς δείκτες που προκύπτουν από τα ειδικά ατομικά χαρακτηριστικά (συμπεριφοράς, νοητικά) και αποτελούν το συλλογικό απόηχο των ατομικών χαρακτηριστικών, προσμετρούμενο συνθετικά, μέσω των επιπτώσεών τους στα πολιτισμικά μοντέλα¹¹.

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό και έχοντας εκθέσει συνοπτικά τα δεδομένα και τις διαδικασίες που οδηγούν στην πραγμάτωση ενός δημογραφικού γεγονότος, είναι προφανές ότι η προηγούμενη προσέγγιση μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη για τη διατύπωση μιας δημογραφικής πολιτικής που έχει ως βασικό στόχο την επίδραση των δημογραφικών συνιστωσών. Είναι σαφές (αν δεχθούμε το πρότερο αναπτυχθέν σχήμα), ότι τα άτομα «υιοθετούν» ιδιαίτερα «μοντέλα» αναφοράς, μοντέλα που τα χαρακτηριστικά τους και η κοινωνική τους ένταξη προκαθορίζουν και επιβάλλουν μέσω των μηχανισμών κοινωνικοποίησης και κοινωνικού ελέγχου. Οι φορείς σκέπτονται και πράττουν αναφερόμενοι στα μοντέλα αυτά, στα πλαίσια των οποίων εγγράφεται η ελεύθερη βούλησή τους. Η κοινωνική-συλλογική βάση της διαδικασίας αυτής οφείλει να ληφθεί υπόψιν ως βασικό στοιχείο για κάθε παρέμβαση που στοχεύει στην αλλαγή των δημογραφικών «συμπεριφορών». Αυτή η βάση πρέπει να είναι στο στόχαστρο των πολιτικών παρεμβάσεων και όχι μόνον το άτομο, ως μονάδα-φορέα δράσης και πράξης. Όπως όμως οι πιθανότητες πραγμάτωσης/έλευσης ενός δημογραφικού γεγονότος εξαρτώνται, τόσο από τα ατομικά χαρακτηριστικά (ειδικά και γενικά), όσο και από τις «κρίσιμες» κοινωνικές προσδιοριστικές παραμέτρους (σε συλλογικό επίπεδο), μια πολιτική παρέμβασης αναπόφευκτα οφείλει να στοχεύσει τους δύο αυτούς πόλους. Ποιοι όμως οι δυνατοί τύποι παρέμβασης και οι υποθέσεις που λανθάνουν και ποια η αναμενόμενη αποτελεσματικότητά τους με βάση την μέχρι τούδε εμπειρία στον τομέα αυτό;

6. Οι παρεμβάσεις που στοχεύουν το ατομικό επίπεδο: μέσα, δυνατότητες

Συνήθως οι πολιτικές παρέμβασης στην πορεία των δημογραφικών συνιστωσών, με βάση τα δεδομένα της διεθνούς εμπειρίας, επικεντρώνονται στο ατομικό επίπεδο, στοχεύοντας να «αλλοιώσουν» τα ειδικά και «γενικά» χαρακτηριστικά που προαναφέραμε.

α. Παρεμβάσεις στα ατομικά «γενικά» χαρακτηριστικά

Οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού (αν και λιγότερο τεκμηριωμένες από αυτές που στοχεύουν τα ειδικά χαρακτηριστικά) απαντώνται συχνότατα, εδράζονται στην πληθώρα των παρατηρήσεων που αναδεικνύουν σχέσεις ανάμεσα στα «γενικά» ατομικά χαρακτηριστικά (εκπαίδευση, εισόδημα, τόπος κατοικίας) και στη μεταβλητή, την πορεία της οποίας επιδιώκουμε να μεταβάλλουμε. Η κατεύθυνση των παρατηρούμενων σχέσεων και τα επιχειρήματα που προβάλλονται, συνεπικουρούνται από το προφανές του «κοινού νου» και δημιουργούν τη βάση για δράσεις, τόσο σε εθνικό, όσο και διεθνές επίπεδο. Ο τύπος αυτός παρέμβασης, αν και δεν δύναται να αποκλεισθεί ολοσχερώς, προϋποθέτει πριν την υιοθέτησή του, σαφέστατες απαντήσεις στο τρίπτυχο των ερωτήσεων: 1) ποια χαρακτηριστικά; κάτω από ποιες συνθήκες; ποια τα αναμενόμενα δυνατά αποτελέσματα;

Ακόμη και πλήρως αποδεχόμενοι την ύπαρξη και τις κατευθύνσεις των σχέσεων που τίθενται, η σχετικά ελλιπή γνώση των μηχανισμών που επιδρούν στις δημογραφικές συνιστώσες, οδηγεί στη βάσιμη αμφιβολία για την αποτελεσματικότητα των μέτρων που εδράζονται στις προηγούμενες ταυτότητες. Δύο υποθέσεις δύνανται να τεθούν για τους μηχανισμούς αυτούς:

α) Στην πρώτη περίπτωση είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτή σε ορισμένες περιπτώσεις η ύπαρξη μιας *άμεσης* σχέσης ανάμεσα στην «τροποποίηση» των χαρακτηριστικών αυτών και τις αλλαγές των συμπεριφορών, στάσεων, σχεδίων και άλλων «ειδικών» χαρακτηριστικών που επιδρούν στην πορεία της μεταβλητής *α*: π.χ. συχνότατα προβάλλεται στις δυτικές χώρες η θέση ότι αυξάνοντας τα εισοδήματα ορισμένων κοινωνικών ομάδων, τα νοικοκυριά των ομάδων αυτών θα επιθυμήσουν και θα φέρουν στον κόσμο περισσότερα παιδιά. Όμως, κατά τη γνώμη μας (και με βάση τα

πρότερα αναπτυχθέντα) αν μια τέτοια σχέση ισχύει (και τίποτα δεν επιτρέπει την απόρριψή της εκ των προτέρων), οι ενδεχόμενες αναμενόμενες αλλαγές και στη συγκεκριμένη περίπτωση η αύξηση της γονιμότητας, θα είναι περιορισμένες, στο βαθμό που οι δημογραφικές συμπεριφορές όσον αφορά την αναπαραγωγή, εγγράφονται στα όρια ενός συγκεκριμένου σήμερα «μοντέλου» χαμηλής γονιμότητας.

β) Στη δεύτερη περίπτωση είναι δυνατόν να αποδεχθούμε ότι αλλάζοντας ή τροποποιώντας τα χαρακτηριστικά αυτά, θα οδηγήσουμε τους φορείς να υιοθετήσουν ένα άλλο «μοντέλο» σε αντιστοιχία με τους επιδιωκόμενους στόχους αναπαραγωγής (π.χ. στις δυτικές χώρες με στόχο την υψηλή γονιμότητα –σε επίπεδο υψηλότερο της αναπαραγωγής των γενεών– και στις περισσότερες από τις αναπτυσσόμενες χώρες με το στόχο την ταχεία συρρίκνωσή της). Η διεθνής βιβλιογραφία και πρακτική βρήκει από μελέτες και δράσεις για τις χώρες του τρίτου κόσμου που υιοθετούν την παραδοχή αυτή (π.χ. θεωρείται ότι η άνοδος του επιπέδου εκπαίδευσης στις αφρικανικές χώρες θα οδηγήσει τα άτομα να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους για την οικογένεια, τους ρόλους του πατέρα και της μητέρας κ.λπ.), με τελικό αποτέλεσμα την επιλογή ενός άλλου μοντέλου αναπαραγωγής¹².

Στις δυτικές κοινωνίες όπου θεωρείται το παρόν μοντέλο αναπαραγωγής «προβληματικό», τίθενται αντίστοιχα τα κάτωθι ερωτήματα (στην περίπτωση αποδοχής της αξιολόγησης αυτής): ποια χαρακτηριστικά, ποιων ομάδων πληθυσμού είναι δυνατόν να μεταβληθούν με τέτοιο τρόπο που θα τις οδηγήσει στην «αποδοχή» ενός άλλου «μοντέλου» υψηλής γονιμότητας συμβατού με τους τιθέμενους στόχους μιας δημογραφικής πολιτικής; Στη χώρα μας π.χ. όσοι θέτουν ως αποκλειστικό στόχο μιας δημογραφικής πολιτικής την αύξηση της γονιμότητας σε επίπεδα άνω της αναπαραγωγής των γενεών, οφείλουν να προτείνουν, να αιτιολογήσουν και να αξιολογήσουν μέτρα και δράσεις που θα στοχεύουν μέσω της «τροποποίησης» ορισμένων γενικών χαρακτηριστικών (ποιων;) να οδηγήσουν τη μεγάλη πλειοψηφία των Ελληνίδων που στην παρούσα και τις επόμενες δεκαετίες θα διανύσουν τον αναπαραγωγικό κύκλο της ζωής τους, στην υιοθέτηση «μοντέλων» αναπαραγωγής, παρόμοιων με αυτά της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης ή ακόμη αυτών της ελληνικής οικογένειας παλλισοστούντων από την πρώην Σοβιετική Ένωση (μοντέλα περιθωριακά και αποκλίνοντα από το υπάρχον κυρίαρχο).

6. Τα «ειδικά» χαρακτηριστικά που βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τη πιθανότητα έλευσης ενός δημογραφικού γεγονότος

Οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού είναι οι πλέον τεκμηριωμένες και οι πιο συχνά προτεινόμενες και εφαρμοζόμενες τις τελευταίες δεκαετίες. Τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την υλοποίησή τους, σχηματικά, είναι δυνατόν να διακριθούν σε τρεις μεγάλες ομάδες: 1) προσφορά υπηρεσιών και πληροφοριών, 2) πειθώ, 3) καταναγκασμός (σε εξαιρετικές περιπτώσεις). Ας τα εξετάσουμε αναλυτικότερα:

1. Παροχή υπηρεσιών και πληροφοριών

Ένας πρώτος τύπος παρέμβασης είναι αυτός που θέτει στη διάθεση ενός πληθυσμού (ή τμήματός του μόνον) τα μέσα πληροφόρησης και ενδεχομένως και τα αναγκαία μέσα για να υλοποιήσει τις «επιθυμίες» του. Κλασσικές παρεμβάσεις τέτοιου τύπου θεωρούνται αυτές που έχουν υιοθετηθεί από πολλές υποανάπτυκτες χώρες¹³ (π.χ. διάχυση πληροφοριών για τους τρόπους αντισύλληψης ταυτόχρονα με διάθεση αντισυλληπτικών μέσων ή ακόμη πληροφοριών για την αναγκαιότητα των εμβολιασμών και ανάπτυξη υπηρεσιών-δικτύων που τις εφαρμόζουν), ενώ σ' αυτό τον τύπο παρέμβασης εντάσσονται και τα αποκαλούμενα προγράμματα «οικογενειακού προγραμματισμού» στις χώρες αυτές¹⁴.

Η υπόθεση που λανθάνει σ' αυτό τον τύπο παρέμβασης είναι προφανής, αλλά μάλλον αβάσιμη: θεωρείται δεδομένο ότι η υιοθέτηση από τα άτομα των επιθυμητών δημογραφικών συμπεριφορών προσκρούει κυρίως στην έλλειψη επαρκούς πληροφόρησης και γνώσης ή/και ανυπαρξίας προσφερόμενων μέσων. Η ανωτέρω υπόθεση συχνά έχει διαψευσθεί (π.χ. με αφορμή τα προληπτικά και *curatifs* προγράμματα υγείας, τόσο στον τρίτο κόσμο, όσο και στις αναπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας: συχνότατα και τάχιστα διαφάνηκε η αναγκαιότητα προσφυγής σε προγράμματα ιατρικής επιμόρφωσης όπου τα μέσα του δεύτερου τύπου παρέμβασης, δηλαδή η πειθώ και τα κίνητρα, υπερισχύουν...).

Το ερώτημα που τίθεται στα πλαίσια του πρώτου αυτού τύπου παρέμβασης είναι ποια θα μπορούσε να είναι στις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας η προσφορά πληροφοριών και μέσων π.χ. για την ανόρθωση της γονιμότητας (όταν και όποτε θεωρείται προβληματική η σταθεροποίησή της σε επίπεδο χαμηλότερο της αναπαραγωγής των γενεών);

Θα μπορούσε να προτείνει κανείς ασφαλώς την ανάπτυξη ενός δικτύου πληροφόρησης και των αντίστοιχων ιατρικών υπηρεσιών (εμβρυακών στη χώρα μας) για την καταπολέμηση της στειρότητας των ζευγαριών, που έχει ως αποτέλεσμα τη μη απόκτηση τέκνου (ή του επιθυμητού αριθμού τέκνων), αλλά αυτό ελάχιστα θα επιδρούσε στην ανόρθωση των δεικτών γονιμότητας. Θα μπορούσε ακόμη π.χ. να προταθεί η ανάπτυξη μιας σειράς υπηρεσιών και διευκολύνσεων για την εργαζόμενη γυναίκα-μητέρα (*κοινωνικά αναγκαίων ανεξαρτήτως των δημογραφικών επιπτώσεών τους*), που θα επέτρεπαν μερικώς την άρση του «ασυμβίβαστου» εργασία-πολυμελής οικογένεια κ.ο.κ.¹⁵ (όπως πλείστοι προτείνουν ως πανάκεια για τη λύση του προβλήματος της «υπογεννητικότητας»). Για την αποτελεσματικότητα όμως των μέτρων-μέσων αυτών, ως προς τον επιδιωκόμενο στόχο υπάρχουν βάσιμες αμφιβολίες που απορρέουν από τις λανθάνουσες παραδοχές και υποθέσεις επί των οποίων εδράζονται οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού, παραδοχές που οφείλουν να αποδειχθούν. Οι κυριότερες εκ των υποθέσεων¹⁶ που προτάσσονται είναι οι εξής: α) τα ζεύγη επιθυμούν συγκεκριμένο αριθμό παιδιών β) ο επιθυμητός αριθμός παιδιών είναι υψηλότερος από αυτόν των παιδιών που φέρνουν στον κόσμο και γ) ο επιθυμητός αριθμός παιδιών θα επέτρεπε μια δημογραφική αύξηση ικανοποιητική σε σχέση με αυτή των δύο τελευταίων δεκαετιών και πιθανόν σε αντιστοιχία με τους γενικότερους στόχους της κοινωνίας. Παράλληλα, πίσω από τις προαναφερθείσες υποθέσεις, λανθάνει η βασικότερη όλων: *η αναπαραγωγική μας συμπεριφορά είναι ορθολογική και υποκείμενη σε αλλαγές ορθολογικά αιτιολογούμενες.*

Αλλά ακόμη και αν αποδεχθούμε ότι μέρος των δημογραφικών συμπεριφορών υπόκειται σε σαφείς ορθολογισμούς, βάσιμα τίθεται υπό αμφισβήτηση το εάν αυτοί είναι *καθοριστικοί* για τις δημογραφικές μας συμπεριφορές αφενός και αφετέρου εάν οι «προφανείς» αυτοί ορθολογισμοί δεν είναι απλά και μόνον ένας εξορθολογισμός εκ των υστέρων. Ο K. Davis (1967) π.χ. αμφισβήτησε ήδη πριν μια εικοσαετία τη βασική παραδοχή που υιοθέτησαν όσοι επέμεναν στις πρότερες θέσεις (ιδιαίτερα στις «υποανάπτυκτες» χώρες), αλλά ακόμη και αυτοί, που, πιο συγκρατημένοι, πίστευαν ότι τα προγράμματα ελέγχου των γεννήσεων δια του οικογενειακού προγραμματισμού θα επέτρεπαν τον περιορισμό των «ανεπιθύμητων» γεννήσεων των ζευγαριών. Η παραδοχή αυτή (που βάσιμα αμφισβητήθηκε) συνίσταται στον κάτωθι συλλογισμό: το άθροισμα των ειλημμένων αποφάσεων από τους φο-

ρείς για «ίδιο» συμφέρον (συμφέρον άμεσο) προϋποθέτει κυρίως έναν έλεγχο των γεννήσεων συμβατό με τους στόχους (σε άπώτερο μέλλον) που θέτει η κοινωνία, τους οποίους τα άτομα στην τέραστια πλειοψηφία τους δεν έχουν καν συνειδητοποιήσει.

2. Η χρησιμοποίηση της «πειθούς» και των ορθολογικών επιχειρημάτων

Ένας δεύτερος τύπος παρέμβασης έχει σαν στόχο να «πείσει» τα άτομα για το «συμφέρον» που έχουν να υιοθετήσουν τις συμπεριφορές που θα επιθυμούσαμε (ή αντιθέτως, να απορρίψουν αυτές που θεωρούμε ως αρνητικές). Στην περίπτωση αυτή, η κυρίαρχη υπόθεση που λανθάνει σε αυτό τον τύπο παρέμβασης, είναι σχηματικά η κάτωθι: οι επιδιωκόμενες και επιθυμητές αλλαγές εξαρτώνται σε τελευταία ανάλυση από την «καλή» θέληση των φορέων, αρκεί τη θέληση αυτή να την κατευθύνουμε και να την προσανατολίζουμε προς την επιθυμητή κατεύθυνση.

Τίθεται όμως ταυτόχρονα το ερώτημα: τι εννοούμε ως «θέληση» των φορέων; Είναι η ατομική στάση απέναντι στο στόχο της δεδομένης δημογραφικής συμπεριφοράς, η γενική πρόσληψη από μέρος τους (η ιδέα που «δημιουργούν») για τα δεδομένα που αναφέρονται στο συγκεκριμένο δημογραφικό φαινόμενο, ή ακόμη η πρόθεσή τους έναντι μιας άμεσης συμπεριφοράς;

Ο προσδιορισμός αυτού που αποκαλείται «θέληση» του φορέα-υποκειμένου, στο στόχαστρο του τύπου αυτού παρέμβασης, θέτει ανυπέρθλητα εμπόδια που αντικατοπτρίζονται άμεσα στη διεθνή βιβλιογραφία. Ανεξαρτήτως δε της πληθώρας των ικανών συνθηκών που προαπαιτούνται για την επιτυχία τέτοιου τύπου παρεμβάσεων, βασική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη συμβατότητας—ή ακόμη η ουδετερότητα— της νέας συμπεριφοράς που επιθυμούμε να υιοθετηθεί σε σχέση με το προϋπάρχον κυρίαρχο μοντέλο. Στην αντίθετη περίπτωση, οι αναμενόμενες αντιστάσεις θα είναι εντονότερες και θα τείνουν να αποτρέψουν, αν όχι την υιοθέτηση και αποδοχή της νέας δημογραφικής συμπεριφοράς, στην καλύτερη περίπτωση, την αλλαγή των επάγωγων αυτής στάσεων.

Οι δυνατές τεχνικές «πειθούς» ποικίλλουν: από τη διαφήμιση μέσω των ΜΜΕ, έως την «υποβολή» των φορέων, διατρέχοντας την κατευθυνόμενη πληροφόρηση, γενική και ειδική (σχολικά προγράμματα, προσωπικές παρεμβάσεις των προπαγανδιστών, υιοθέτηση κινήτρων υλικών και ηθικών, ή ακόμη μέτρα στα όρια του καταναγκασμού). Οι μελέτες που αναφέρονται σε αυτού του

τύπου τις παρεμβάσεις, περιορίζονται στην απαρίθμηση των συγκεκριμένων μέτρων που πρέπει να ληφθούν βάσει διάφορων κριτηρίων, στην περιγραφή νέων εμπειριών, στις τεχνικές όψεις της εφαρμογής τους, στις προϋποτιθέμενες οικονομικές ή διοικητικές συνθήκες, όπως και στα αναμενόμενα ή πραγματώμενα αποτελέσματα. Σε τελευταία ανάλυση, αν και η πλειονότητα των εργασιών αυτών αναφέρεται στη γονιμότητα, παρόλα αυτά, δεν δίδονται σαφείς απαντήσεις σε μια σειρά προβλημάτων που υποθηκεύουν τη χρησιμοποίηση τέτοιων μέτρων στα πλαίσια μιας δημογραφικής πολιτικής (όπως π.χ. η αποτελεσματικότητά τους και η εκτίμηση/αξιολόγηση των λαμβανόμενων μέτρων). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η «φαντασία» του καθενός καλπάζει ελεύθερα, δίνοντάς του τη δυνατότητα να δημιουργήσει μια «πεποίθηση» εδραζόμενη στον κοινό νου και το προφανές, ή ακόμη να εκφράζει υπερφίαλες παρατηρήσεις και συλλογισμούς εξαρτώμενους κατά το μάλλον ή ήττον άμεσα από ένα δεδομένο πολιτισμικό πλαίσιο. Αυτές οι πεποιθήσεις συχνότατα αποτελούν τη βάση των ποικίλων μέτρων που λαμβάνονται κατά καιρούς σε διάφορες χώρες στα πλαίσια «δημογραφικών» πολιτικών, όπως τα οικογενειακά επιδόματα, τα επιδόματα στη γέννηση κάποιου παιδιού ή το επίδομα της πολύτεκνης μητέρας αν δεν εργάζεται—στα πλαίσια πολιτικών τόνωσης της γεννητικότητας—, ή ακόμη οι διάφορες άμεσες ή έμμεσες ενισχύσεις και η εμβρυακή ανάπτυξη της κοινωνικής ασφάλισης και των παροχών συντάξεων—στα πλαίσια πολιτικών ελέγχου των γεννήσεων—.

Τέλος, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι για την επιτυχία του εγχειρήματος της «πειθούς», απαιτούνται πολύ περισσότερα από την υιοθέτηση παροχών και μέτρων, προτρεπτικών ή αποτρεπτικών, που οι φορείς δύνανται ελεύθερα να αποδεχθούν ή να απορρίψουν. Το εγχείρημα αυτό εμπεριέχει ταυτόχρονα ένα κρυμμένο μήνυμα που στοχεύει να δώσει κίνητρα στα άτομα και αναγκαία επιχειρήματα για να συμπεριφερθούν με τον αναμενόμενο-επιθυμητό τρόπο. Η μοντελοποίηση του κοινωνικού υπόβαθρου, αναγκαίου για την παροχή κινήτρων στους φορείς, επιτυγχάνεται αναδεικνύοντας-αξιολογώντας θετικά ορισμένα στοιχεία και υποβαθμίζοντας (αξιολογώντας αρνητικά) άλλα, ή ακόμη εισάγοντας νέα. Ένα τέτοιο εγχείρημα εμπεριέχει κινδύνους (ακόμη και αν δεν στοχεύει άμεσα τα κυρίαρχα πολιτισμικά μοντέλα): δύναται να προκαλέσει κρίσεις στους φορείς, δισεπίλυτες όταν το νέο κοινωνικό υπόβαθρο που προτείνεται αποκλίνει σημαντικά του «παλαιού», ή ακόμη βρίσκεται σε αντίθεση με αυτό.

Επομένως κατά τη γνώμη μας, τα επιχειρήματα που προτάσ-

σονται για να πεισθούν οι φορείς, οφείλουν να εγγράφονται στα πλαίσια αυτού που είναι σήμερα και αύριο *εφικτό και υλοποιήσιμο*, οι δε γενικοί κατευθυντήριοι άξονες που προτείνονται να είναι *σε αντιστοιχία* με τους άλλους στόχους της κοινωνίας. Η πρόταξη μιας σειράς επιχειρημάτων ως κινητήριων δυνάμεων, δημιουργεί αυξημένες ευθύνες στους φορείς που τα προτάσσουν, αλλά και στην κοινωνία, που θα πρέπει να είναι σε θέση να απαντήσει θετικά στις αναμονές των φορέων που καλούνται να υιοθετήσουν τις προτεινόμενες δημογραφικές συμπεριφορές για να υλοποιηθούν οι στόχοι που τους υπόσχονται. Σε αντίθετη περίπτωση, οι αναμενόμενες αντιδράσεις, προκαλούμενες από τη στέρηση και την απογοήτευση, κινδυνεύουν να υποθηκεύσουν την επιτυχία της προτεινόμενης πολιτικής. Κατ' επέκταση, το εφικτό και υλοποιήσιμο, αν και αποτελεί την ικανή συνθήκη, δεν συνιστά και την αναγκαία: θα πρέπει ακόμη οι στόχοι που προτείνονται για να επηρεαστούν τα «κίνητρα» των φορέων να εγγράφονται στο πλαίσιο των γενικών κατευθύνσεων της συγκεκριμένης κοινωνίας (π.χ. της κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης). Στην περίπτωση αυτή, όπου πιθανότατα απαιτείται και η πρόταξη του συλλογικού έναντι του ατομικού, της παραγωγής έναντι της κατανάλωσης, του μέλλοντος έναντι του παρόντος κ.ο.κ., δεν θα πρέπει να προτάσσονται οι δεύτεροι όροι των εναλλακτικών προτάσεων στα πλαίσια της γενικής κατευθύνωσης και οι πρώτοι στα πλαίσια της δημογραφικής πολιτικής¹⁷.

Κλείνοντας έτσι την παρουσίαση του δεύτερου αυτού τύπου παρέμβασης, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ούτε οι βασικές υποθέσεις, ούτε οι συνθήκες εφαρμογής, ούτε τα αποτελέσματα που της αποδίδονται, δεν αιτιολογούν την εμπιστοσύνη που έχουν σ' αυτόν οι πολιτικοί, ανεξαρτήτως του φαινομένου που στοχεύουν. Κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, αυτός ο τύπος παρέμβασης δύναται να υιοθετηθεί (και εδώ ακόμη με επιφυλάξεις) για να ενισχύσει ή να στηρίξει μια τάση που έχει ήδη εμφανιστεί. Είναι όμως ελάχιστα αποτελεσματικός όταν χρησιμοποιείται για να ανατρέψει τάσεις εγγραφόμενες στην κοινωνικο-πολιτισμική πραγματικότητα. Η εμπιστοσύνη που «εμπνέει» στους πολιτικούς ο δεύτερος αυτός τύπος παρέμβασης, πηγάζει κυρίως από την ενδιάμεση θέση που κατέχει, στις δυτικές κοινωνίες ιδιαίτερα, ανάμεσα στον απόλυτο σεβασμό της «ατομικής ελευθερίας» (απουσία κάθε παρέμβασης) και στις πολιτικές που εμπειριέχουν στοιχεία καταναγκασμού: θεωρείται ότι συγκεντρώνει την αποτελεσματικότητα των δεύτερων και την ιδεολογική «ανοχή-ευπρέπεια» των πρώτων.

3. Ο καταναγκασμός

Ο τρίτος αυτός τύπος παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο, στοχεύει στο να υποχρεώσει τους φορείς να υιοθετήσουν συγκεκριμένες δημογραφικές συμπεριφορές, είτε δια της απαγόρευσης άλλων, είτε δια της υποχρεωτικής αποδοχής νέων. Θεωρείται και ο πιο αποτελεσματικός, προϋποθέτει όμως την ανάπτυξη ενός σαφούς νομοθετικού πλαισίου, τη λήψη άμεσων καταπιεστικών μέτρων και την ύπαρξη σαφών προϋποθέσεων για να υλοποιηθούν, ήτοι: α) την αναγνώριση και κοινωνική αποδοχή του δικαιώματος λήψης τους από την κεντρική εξουσία, β) την κοινωνική «ορατότητα» της υπό απαγόρευση συμπεριφοράς (π.χ. έκτρωση) και γ) τη δυνατότητα ανάπτυξης ενός συστήματος δυνατού και εφικτού ελέγχου (ή σε τελευταία ανάλυση ούτως εκλαμβάνομένου από τα υποκείμενα).

Η βασική υπόθεση επί της οποίας εδράζονται οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού, είναι η αυτή με την προαναφερθείσα στον δεύτερο τύπο (πειθώ) με επιπλέον στοιχείο ότι η «θέληση» των φορέων δύναται να υπαχθεί σε πλήρη έλεγχο δια του νομοθετικού πλαισίου.

Πολλαπλά ιστορικά παραδείγματα αντικατοπτρίζουν τα όρια αυτών των παρεμβάσεων, από τη διάδοση του ελέγχου των γεννήσεων στο 18ο και 19ο στην Ευρώπη παρά την αντίθεση της εκκλησίας και του κράτους, έως την αχρηστία στην οποία περιέπεσαν νόμοι που απαγόρευαν τις εκτρώσεις (βλ. π.χ. Ελλάδα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70) και την αποτυχία της ρουμανικής δημογραφικής πολιτικής, που βασιζόταν στην απαγόρευση των εκτρώσεων και της αντισύλληψης (S. Mezei, 1992, H. Gerard, 1975, Y. Ghetau, 1983). Αντιθέτως οι πρόσφατες εμπειρίες (μετά το 1970) σε ορισμένες χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», στην Κίνα (Y. Blayot, 1991, 1992) και σε ορισμένες άλλες χώρες του τρίτου κόσμου αφήνουν να διαφανεί μια σχετική αποτελεσματικότητα των ληφθέντων στα πλαίσια αυτά μέτρων (μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, περιορισμός της εσωτερικής κινητικότητας με διοικητικά μέτρα, αυστηρά εφαρμοζόμενες νομοθεσίες για το διαζύγιο και το γάμο, τον επιτρεπόμενο αριθμό παιδιών κ.λπ.).

Στα πλαίσια της ανάπτυξης και των αξιών που κυριαρχούν, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στις λοιπές βιομηχανικές χώρες της ηπείρου μας, οι παρεμβάσεις του τύπου αυτού είναι αδιανόητες. Ακόμη και η επίκλησή τους, εκλαμβάνεται ως απειλή¹⁸.

7. Οι παρεμβάσεις που στοχεύουν το συλλογικό επίπεδο: δυσκολίες και προβλήματα

Στο επίπεδο αυτό αντικείμενο οιασδήποτε παρέμβασης αποτελούν τα πολιτισμικά μοντέλα στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, μοντέλα που όπως διαφάνηκε και από την πρότερη ανάπτυξη, οριοθετούν και τα πλαίσια των δυνατοτήτων παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο.

Στην περίπτωση αυτή η τροποποίησή τους στην «επιθυμητή» κατεύθυνση, υποχρεώνει το άτομο να προσαρμόσει τις τρέχουσες-συνήθειες δημογραφικές συμπεριφορές του στη νέα «τάξη» πραγμάτων, στη νέα αντίληψη των δεδομένων που εσωτερικεύει, κατά κάποιο τρόπο, ανεξαρτήτως της «θέλησής» του: το άτομο επομένως, παραδόξως (και σχηματικά), βρίσκεται υποχρεωμένο να αποφασίσει ελεύθερα, υιοθετώντας αυτό που επιθυμούμε να το ωθήσουμε να πράξει.

Ο τύπος αυτός παρέμβασης διαφαίνεται ως ο εμπεριέχων τις περισσότερες υποσχέσεις, εδραζόμενος σε διαφορετικές υποθέσεις από αυτές των δύο προαναφερθέντων τύπων πολιτικής. Μας επιτρέπει να κατευθύνουμε τις δημογραφικές διαδικασίες «κατά βούληση» (στο βαθμό βεβαίως που έχουμε επιτύχει τον πλήρη έλεγχο των μηχανισμών) και επιπλέον, να κινούμεθα στα πλαίσια μιας προφανούς «απόλυτης» αποδοχής των ατομικών ελευθεριών.

Όμως, δυστυχώς ή ευτυχώς, βρισκόμαστε ακόμη μακριά από τον απόλυτο, ακόμη δε και σχετικό έλεγχο των μηχανισμών που προκαθορίζουν τα πολιτισμικά μοντέλα. Στο βαθμό δε που δεν επιδέχονται τα ίδια άμεσες τροποποιήσεις, θα πρέπει μάλλον να στοχεύσουμε στα «κρίσιμα» στοιχεία τους, τη συνισταμένη των οποίων και εκφράζουν: αυτό προϋποθέτει ασφαλώς το σαφή προσδιορισμό των στοιχείων αυτών, την εκτίμηση των αλλαγών που θα πρέπει να «υποστούν» για να επιτευχθεί στο τέλος της διαδικασίας και, με την πάροδο ενός εύλογου χρονικού διαστήματος (που εναπομένεται να εκτιμηθεί επίσης), την επιθυμητή αλλαγή της κατεύθυνσης των δημογραφικών μεταβλητών (θνησιμότητας, γονιμότητας, μετανάστευσης). Στον τομέα όμως αυτοί οι γνώσεις μας είναι αποσπασματικές, σε τέτοιο δε βαθμό, που, οι όποιες προτάσεις γίνονται, τάχιστα εξατμίζονται, για να συρρικνωθούν στο τέλος σε μια συνάθροιση υποθέσεων, συγκυριών (βλ. πίστεων), το υπόβαθρο των οποίων είναι τραγικά ελλειπές και

δεν επιτρέπει τη διατύπωση και διαμόρφωση στέρεων στρατηγικών παρέμβασης. Ταυτόχρονα όμως, και ανεξαρτήτως της δυνατότητας πλήρους ελέγχου των μηχανισμών, ο τύπος αυτός παρέμβασης που στοχεύει κάτι παραπάνω από την ενίσχυση των ενυπαρχουσών τάσεων, είναι ο ασφαλέστερος και αποτελεσματικότερος (υπό την προϋπόθεση ασφαλώς της λήψης ενισχυτικών μέτρων σε ατομικό επίπεδο που θα διευκολύνει την προσαρμογή των φορέων στις κοινωνικές επερχόμενες αλλαγές και ανακατατάξεις). Όμως, ικανή συνθήκη για τη διατύπωση σοβαρών προτάσεων που εγγράφονται στα πλαίσια του τελευταίου αυτού τύπου παρέμβασης, παραμένει η διερεύνηση των δυνατών δίαυλων και ιδιαίτερα αυτών που αναφέρονται στην «κρίσιμη μάζα» των στοιχείων και χαρακτηριστικών των υπό μελέτη μοντέλων. Έχοντας ήδη αναφερθεί στη δυσκολία προσδιορισμού των «κρίσιμων» χαρακτηριστικών αυτών, καθώς και της αποκρυπτογράφησης των διαδράσεων τους, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε, ότι οι μέχρι τούδε έρευνες είναι ελάχιστες: αναμφίβολα δυνάμεθα να βρούμε στη διεθνή βιβλιογραφία τεκμηριωμένες παροτρύνσεις οι οποίες δύνανται να χρησιμοποιηθούν στα πλαίσια μιας τέτοιας κατεύθυνσης: π.χ. για τη συρρίκνωση της γονιμότητας πληθώρα ερευνητών προτείνει την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών, τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας και την ισότιμη αντιμετώπιση των δύο φύλων, την ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης (εκτός της κατοικίας), την απαγόρευση της εργασίας των παιδιών και τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης για κάποια χρόνια και γενικότερα την ώθηση/ενίσχυση των μηχανισμών κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Τέτοιου είδους προτάσεις προφανώς στηρίζονται, τόσο στην παρατήρηση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων –βλέπε γεωγραφικών– όσον αφορά τις πιθανότητες έλευσης των δημογραφικών γεγονότων, όσο και σε «προφανείς» ερμηνείες, συνήθως μη ελεγχόμενες.

Θα πρέπει να παραδεχθούμε τέλος, ότι οι περιορισμένες γνώσεις του αντικείμενου, διάσπαρτες και εύθραυστες, δεν επιτρέπουν τη διατύπωση προτάσεων παρέμβασης ικανοποιητικά τεκμηριωμένων επιστημονικά. Παρόλα αυτά, στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, διάφορες προσπάθειες σε θεωρητικό επίπεδο αφήνουν να διαφανεί κάποια ελπίδα, στο βαθμό που θα συνεχιστούν και θα διαχυθούν στη μελέτη των ατομικών ιδιαιτεροτήτων.

8. Συμπεράσματα και σκέψεις για τις δημογραφικές ανησυχίες στη χώρα μας και τις προτάσεις δημογραφικής πολιτικής

Θα μπορούσε ασφαλώς να αναρωτηθεί κανείς, διαβάζοντας τις προηγούμενες παρατηρήσεις, για τη δυνατότητα υλοποίησης οιασδήποτε παρέμβασης στον τομέα του πληθυσμού και θα μπορούσε ενδεχομένως να γενικεύσει, συγκρίνοντας με τις πολιτικές σε άλλους τομείς, όπως η οικονομία και οι διεθνείς σχέσεις. Πιστεύουμε, παρόλα αυτά, ότι εξετάζοντας κριτικά τις υπάρχουσες εμπειρίες (και επισημαίνοντας τα κενά της συσσωρευμένης γνώσης), δεν αφήσαμε να διαφανεί ότι στον τομέα αυτό βρισκόμαστε στο απόλυτο κενό, στον «μαύρο κενό πίνακα». Οι δημογραφικές έρευνες που διεξήχθησαν μέχρι σήμερα εμπεριέχουν πλούτο στοιχείων και απόψεων, λιγότερο ή περισσότερο τεκμηριωμένων (δυστυχώς δεν μπορούμε να εκφραστούμε έτσι και για τη χώρα μας, που χαρακτηρίζεται από ελλιπή δημογραφική παιδεία και ακόμη περισσότερο από ανυπαρξία σχεδόν έρευνας στον τομέα αυτό), οι δε εμπειρίες από τις μέχρι τούδε προσπάθειες επηρεασμού των δημογραφικών συνιστωσών συνεισφέρουν με σημαντικά στοιχεία. Αν η πρότερη αναδρομή και επισκόπηση εστιάστηκε στη συστηματική κριτική των κεκτημένων γνώσεων και εμπειριών στον τομέα του πληθυσμού, στη θεωρητική προσέγγισή τους και όχι στην παράθεση πρακτικών και χρηστικών εργαλείων, αυτό επιβλήθηκε από τη συγκυρία, από τις τρέχουσες συζητήσεις, τόσο στον τύπο και σε επιστημονικές συναντήσεις, όσο και σε θεσμοθετημένα όργανα για τη διατύπωση προτάσεων δημογραφικής πολιτικής στη διάρκεια της τελευταίας τριετίας. Στα πλαίσια αυτά εκτιμούμε ότι, τόσο οι προτάσεις που διατυπώνονται ατομικά ή συλλογικά¹⁹, όσο και τα μέτρα που λαμβάνονται²⁰ χαρακτηρίζονται, κατά τη γνώμη μας, από αυτοσχεδιασμούς, εμπειρισμό, προχειρότητα και αναποτελεσματικότητα. Θα μπορούσε ασφαλώς να αντιτάξει κανείς την απορία για το αν θα ήταν δυνατόν τα πράγματα να είναι και διαφορετικά, στο βαθμό που αυτό αφενός δεν χαρακτηρίζει μόνον τις «παρεμβάσεις» στον τομέα του πληθυσμού (αλλά και σε πληθώρα άλλων πεδίων), αφετέρου δε συμβαδίζει με τη χωλή αυτογνωσία της ελληνικής κοινωνίας, την πλήρη σχεδόν ανυπαρξία έρευνας και ερευνητικής πολιτικής στις ανθρωπιστικές επιστήμες, που θα επέτρεπαν, τόσο την κριτική αποτίμηση των διεθνών εμπειριών

και προβληματισμών, όσο και την σε βάθος μελέτη της ελληνικής πραγματικότητας.

Συνθετικά επομένως παρουσιάζοντας τις μέχρι τούδε κυρίαρχες προτάσεις και τοποθετήσεις (και ενδεχομένως σχηματικά), θα λέγαμε ότι χαρακτηρίζονται από υπεραπλουστεύσεις, αποσπασματικότητα, ελλιπή γνώση ακόμη και των βασικών δεδομένων του προβλήματος, μηχανική αποδοχή ταυτολογιών και του «προφανούς» χαρακτήρα ορισμένων σχέσεων (οι οποίες από στατιστικά διαπιστωμένες σχέσεις συνάρτησης αναγάγονται σε σχέσεις αιτίου-αιτιατού) και τέλος απουσία κάθε προβληματισμού για τις λανθάνουσες υποθέσεις, άκρατη εμπιστοσύνη στα μέτρα/μέσα παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο και ιδιαίτερα στην αποτελεσματικότητα οικονομικών κινήτρων²¹. Οι προαναφερθέντες παράγοντες κινδυνεύουν να οδηγήσουν σε αυταπάτες για την πιθανότητα επιτυχίας του εγχειρήματος και παράλληλα στον αποπροσανατολισμό από τα βασικότερα θέματα όπου θα έπρεπε να εστιάσουμε την προσοχή μας.

Στην συγκεκριμένη συγκυρία επομένως τίθεται ακόμη ένα ερώτημα: έχει νόημα η συμμετοχή του εξειδικευμένου επιστήμονα στα θέματα του πληθυσμού σε ένα τέτοιο «παίγνιο», εάν και όσο (υπόθεση υπό διάψευση) οι πολιτικοί άνδρες, υπό το άγχος της λήψης άμεσων μέτρων για την ανατροπή των παρόντων τάσεων και αναζήτησης άμεσων αποτελεσμάτων, τείνουν να είναι ευήκοοι στις απαιτήσεις της «κοινής γνώμης» και του «κοινού νου», ή ακόμη σ' ένα λόγο που είναι μεν επιστημονικοφανής αλλά όχι επιστημονικός, παραμένοντας στο επίπεδο της περιγραφής (ελλιπούς και εδώ) των φαινομένων και σαφώς επηρεαζόμενος από ηθικο-ιδεολογικές τοποθετήσεις;²²

Ασφαλώς, και στον τομέα αυτό, όπως ήδη επισημάναμε, ο ρόλος και οι θέσεις του πολιτικού είναι καθοριστικές, ενώ ο αντίστοιχος του επιστήμονα επικουρικός: δεν θα ήταν άσκοπο να υπενθυμίσουμε ακόμη μια φορά ότι η εκτίμηση-αξιολόγηση *αφ'εαυτού* των πληθυσμιακών ροπών είναι ανέφικτος: η επιλογή και ιεράρχηση των κριτηρίων βάσει των οποίων κρίνονται «επιθυμητές» ή «απευκταίες» οι παρούσες δημογραφικές εξελίξεις, δεν είναι δυνατή χωρίς την πρόταξη κάποιου συστήματος αναφοράς που βασικά παραμένει εξω-επιστημονικό²³ και δεν είναι άλλο από το πρότυπο, τον τύπο της κοινωνίας που θα θέλαμε να δημιουργήσουμε για μας και τους απογόνους μας. Θα ήταν ταυτόχρονα παράδοξο, σε μια κοινωνία πολιτών τα θεωρούμενα ως «κρίσιμα ζητήματα»²⁴ να μην τίθενται σε δημόσια συζήτηση και διάλογο: εάν το δημογραφικό, όπως ορισμένοι διατείνονται, είναι ένα από

αυτά για τη χώρα μας, απαιτείται και διαφορετική από την έως τώρα αντιμετώπισή του. Θα προτείναμε στην περίπτωση αυτή τα δεδομένα του προβλήματος να εκτεθούν με την μέγιστη σαφήνεια και αντικειμενικότητα, να διατυπωθούν όλες οι υπάρχουσες απόψεις και προτάσεις για τη «λύση» του, τεκμηριωμένες και αξιολογημένες (υποθέσεις επί των οποίων εδράζονται, κόστος, αποτελεσματικότητα), καθώς και οι τιθέμενοι στόχοι προς υλοποίηση (στόχοι οι οποίοι θα πρέπει να είναι σε αντιστοιχία με τους γενικότερους στόχους και προοπτικές της κοινωνίας μας), ενώ παράλληλα και ταυτόχρονα θα πρέπει να ενισχυθεί η δημογραφική έρευνα, η οποία παραμένει σε εμβρυακή κατάσταση. Σ' αυτόν τον αιτούμενο δημόσιο διάλογο, η συμβολή των εξειδικευμένων επιστημόνων στα θέματα του πληθυσμού θα είναι σημαντική²⁵, αν και σε τελευταία ανάλυση η λήψη των αποφάσεων παραμένει στη σφαίρα και αρμοδιότητες του πολιτικού, όπως αυτός καλείται να μετουσιώσει σε πράξη τις συλλογικές απαιτήσεις και επιλογές του κοινωνικού συνόλου.

Σημειώσεις

1. Βλέπε ενδεικτικά: Γ. Τζιαφέτας (1988α, 1988β, 1988γ, 1990, 1993), Ν. Πολύζος κ.ά. (1988), Δ. Θωμαΐδης (1989), ΕΔΗΜ (1986), ΙΑΔΗΠ (1991).

2. Για μια άλλη προσέγγιση και κριτική θεώρηση των σύγχρονων δημογραφικών μας εξελίξεων, βλ. Β. Κοτζαμάνης 1993α/β/γ.

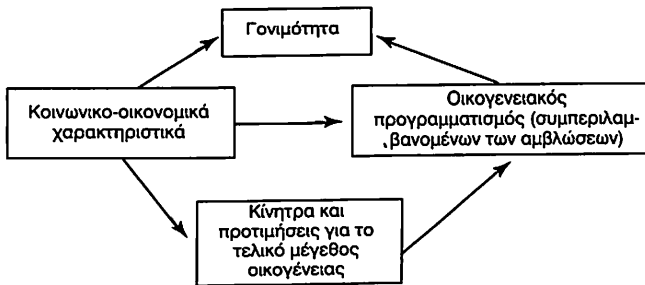
3. Βλέπε ενδεικτικά: Ν. Πολύζος κ.ά. (1988), ΑΣΠΕ (1988 και 1989), Ακαδημία Αθηνών (1990), ΙΑΔΗΠ (1991), Βουλή των Ελλήνων (1991, 1993α/β).

4. Αυτές τις ελλείψεις προσπάθησε εν μέρει να καλύψει ασφαλώς και η δημιουργία μιας διακομματικής επιτροπής της Βουλής για τη μελέτη του «δημογραφικού προβλήματος της χώρας», η οποία πρόσφατα παρουσίασε τα πορίσματά της (Βουλή των Ελλήνων, 1993β).

5. Δυστυχώς τα διαθέσιμα, συλλεγόμενα και δημοσιευόμενα από την ΕΣΥΕ στατιστικά στοιχεία, είναι σε αναντιστοιχία με τις υπάρχουσες ανάγκες. Θα υπενθυμίσουμε τη πλήρη ανυπαρξία δεδομένων για τις μεταναστευτικές εισροές και εκροές, αλλά και την ανυπαρξία βασικών στοιχείων που αναφέρονται στη φυσική κίνηση του πληθυσμού, τόσο σε εθνικό, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο (π.χ. κατανομή γεννήσεων, θανάτων, γάμων ανά έτος ηλικίας, κατανομή των γεννήσεων αναλόγως της σειράς έλευσής τους στο γάμο ή στο γεννητήριο βίο της γυναίκας, αναλυτική κατανομή των διαζυγίων κατά διάρκεια γάμου κ.ο.κ.). Οφείλουμε όμως να αναγνωρίσουμε τις πρόσφατες προσπάθειες της ανωτέρω υπηρεσίας κάλυψης ορισμένων από τις βασικές ελλείψεις στην παραγωγή δημογραφικών δεδομένων (ιδιαίτερα μετά το 1991).

6. Έχουμε ήδη εκθέσει και επιχειρηματολογήσει αναλυτικά για τις δυνατές «παρερμηνείες», τις οφειλόμενες είτε στην ελλιπή γνώση των εργαλείων ανάλυσης, είτε στη πρόταξη ιδεολογικών σχημάτων που έχουν ως αποτέλεσμα τη «παραμορφωτική» συναγωγή των πρώτων συμπερασμάτων (B. Κοτζαμάνης, 1993β/γ).

7. Βλέπε ενδεικτικά X. Συμεωνίδου (1992). Οι κύριες υποθέσεις της έρευνας είχαν ως εξής: α) ορισμένοι κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες, όπως π.χ. η οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού (εισόδημα κι άλλα οικονομικά χαρακτηριστικά), το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, η εκπαίδευση των δύο συζύγων, ο τόπος προέλευσης και κατοικίας τους συνδέονται αρνητικά με τη γονιμότητα, β) υπάρχει αλληλεξάρτηση μεταξύ γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας και γ) καθοριστικός προσδιοριστικός παράγοντας των προτιμήσεων για ένα συγκεκριμένο μέλος της οικογένειας είναι οι στάσεις/αντιλήψεις των γυναικών για τους ρόλους των δύο φύλων, στάσεις και αντιλήψεις που επιδρούν επίσης και στις αποφάσεις τους για απασχόληση. Το γενικό επομένως μοντέλο ανάλυσης είναι του τύπου:

8. Βλέπε ενδεικτικά, B. Berelson (1971), J. Verriere (1978), H. Gerard (1983), J. Henripin (1985).

9. Κλασσικό παράδειγμα η γεννητικότητα ενός πληθυσμού, που αποτελεί συνάρτηση της «πιθανότητας» γέννησης ζώντων τέκνων (γονιμότητας) και του αριθμού των γυναικών που βρίσκονται στην αναπαραγωγική φάση του κύκλου τους (>15-<45 ετών) και ιδιαίτερα αυτών που είναι έγγαμες (σε χώρες όπως η Ελλάδα όπου οι εκτός γάμου γεννήσεις αποτελούν σταθερά κάτω του 3% του συνόλου).

10. Π.χ. μια ενεργός πολιτική για τη γονιμότητα μπορεί να στοχεύει αποκλειστικά, είτε μόνον στην ανόρθωσή της (αύξηση της διαγενεακής γονιμότητας, ήτοι του μέσου αριθμού παιδιών/γυναίκα στις διαδοχικές γενεές), είτε μόνον στην αλλαγή του χρόνου έλευσης των παιδιών στη διάρκεια του αναπαραγωγικού κύκλου (π.χ. απόκτηση των παιδιών σε μεγαλύτερη ηλικία και με μικρή διαφορά του ενός από το άλλο, έναντι της απόκτησης σε μικρή ηλικία και μεγάλα χρονικά διαστήματα ανάμεσα στις διαδοχικές γεννήσεις), είτε και στα δύο.

11. Μοντέλα που χαρακτηρίζονται παράλληλα και από μια σχετική αδράνεια, που τους δίδει τη δυνατότητα να διατηρούνται ανεξαρτήτως σημαντικών κοινωνικών αλλαγών, δίδοντας την εντύπωση σχετικής αυτονομίας τους.

12. Πληθώρα προβλημάτων και ερωτημάτων τίθεται παράλληλα: μια τέτοια σχέση δεν διέπεται από αυτοματισμούς, δεν επιβεβαιώνεται σε όλα ανεξαιρέτως τα πολιτισμικά περιβάλλοντα και με όλες τις θετικές μεταβολές του επιπέδου εκπαίδευσης. Ταυτόχρονα υπεισέρχονται τα προβλήματα των σχέσεων ανάμεσα στα διάφορα μοντέλα αναπαραγωγής: το νέο «μοντέλο» στο οποίο στοχεύουν οι δράσεις αυτές είναι ένα από τα μοντέλα της κοινωνίας και επομένως συμβατό με το κυρίαρχο ή όχι; Στην πρώτη περίπτωση η επίτευξη του στόχου διευκολύνεται σημαντικά, αλλά ενδεχομένως οι αλλαγές δεν είναι ριζικές. Στη δεύτερη περίπτωση, αν το μοντέλο-στόχος είναι «αποκλίνον» οι αλλαγές δύνανται να είναι σημαντικές, αλλά κατά πόσον το «σύστημα» θα τις αποδεχθεί χωρίς να αναπτύξει μηχανισμούς «αντίδρασης»;

13. Βλέπε διεθνή βιβλιογραφία και ενδεικτικά: N. Sadik (1991) και N. Sadik, ed. (1991).

14. Σε πολλές αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, αντίστοιχοι τύποι παρέμβασης χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια της πολιτικής για τη μετανάστευση, ενώ πρόσφατα ορισμένες εξ αυτών (π.χ. Γαλλία) επανήλθαν, χρησιμοποιώντας τα μέσα αυτά για την ανόρθωση εμμέσως της αναπαραγωγής (βλέπε μαζική εκστρατεία μέσω του τύπου και των ΜΜΕ για την «αξία» της οικογένειας...).

15. Η ταχεία είσοδος των γυναικών στην αγορά της εξωοικιακής εργασίας, στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης συνετελέσθη στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η είσοδος αυτή στον κόσμο της εργασίας (βασικός παράγοντας της χειραφέτησης του «ασθενούς φύλου») έγινε σ' έναν κόσμο που ήταν σχεδιασμένος για τους άνδρες από τους άνδρες. Η προσαρμογή των ρυθμών και συνθηκών εργασίας στη νέα πραγματικότητα συντελείται με ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς, ενώ αναντίστοιχα αναπτύσσονται οι υπηρεσίες φύλαξης και δημιουργικής απασχόλησης των παιδιών σχολικής και προσχολικής ηλικίας.

16. Οι υποθέσεις αυτές σημάδευσαν τις παρεμβάσεις στον τομέα του πληθυσμού και ιδιαίτερα στη γονιμότητα, σε όλες τις χώρες του τρίτου κόσμου με την ενίσχυση των διεθνών οργανισμών (προγραμματισμός για τον έλεγχο των γεννήσεων). Εδράζονται στα συμπεράσματα των ερευνών C.A.P. (Connaissances, Attitudes et Pratiques) που διεξήχθησαν στις δεκαετίες του '60 και '70. Τα προγράμματα αυτά έρχονται να «καλύψουν» τα θεωρούμενα ως δεδομένα κενά έλλειψης πληροφόρησης και διάθεσης μέσων που οδηγεί στην ανυπαρξία αντισύλληψης. Η παραδοχή όμως αυτή συχνότατα διαψεύστηκε στην πράξη και τα αποτελέσματα των προγραμμάτων αυτών απογοήτευσαν τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές τους. Παράλληλα, οι προγενέστερες διεθνείς εμπειρίες (ιαπωνία, εθνικιστική Κίνα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, Γαλλία και άλλες δυτικές Ευρωπαϊκές χώρες) στη διάρκεια του 19ου αιώνα δείχνουν ότι στις δύο πρώτες περιπτώσεις ότι η πρακτική ελέγχου των γεννήσεων προϋπήρξε των προγραμμάτων ελέγχου των γεννήσεων μέσω του οικογενειακού προγραμματισμού, στις ευρωπαϊκές δε χώρες ότι επήλθε «αυθόρμητα» και ενάντια στο πολιτικό και θρησκευτικό κατεστημένο, η χρήση των τότε υπάρχουσών μεθόδων ανταποκρινόμενη σε μια νέα ανάγκη. Στις χώρες του τρίτου κόσμου η

σχετική αποτυχία των προγραμμάτων αυτών επιβεβαίωσε το γεγονός ότι η υψηλή γονιμότητα των πληθυσμών τους οφείλεται, όχι τόσο στην γνώσεων-μέσων, αλλά κυρίως σ' αυτή την επιθυμία για περιορισμό των γεννήσεων. Φυσικά, δεν είναι δυνατόν παρά να αποδεχθούμε τη θέση του Freedman ο οποίος θεωρεί ότι η κοινωνική γονιμοποίηση του περιορισμού των γεννήσεων και η παράλληλη διάθεση αντισυλληπτικών μέσων ευνοούν την πραγμάτωση της επιθυμίας για έλεγχο της αναπαραγωγής.

17. Επισήμανση ιδιαίτερα επίκαιρη για τη χώρα μας στην παρούσα φάση: η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού ως κυρίαρχης ιδεολογίας και οδηγού για «πράξη», με όλες τις απλουστευτικές του εκδοχές, ταυτόχρονα με την εμφάνιση και παράταση της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης θέτει διττό πρόβλημα: αφενός οι φορείς έχουν βάσιμες αμφιβολίες για την εκπλήρωση των αναμονών τους στο βαθμό που το κράτος-πρόνοια τίθεται υπό αμφισβήτηση, αφετέρου η πρόταξη των γενικότερων στόχων και τα μέσα της υλοποίησής τους (οι αρχές που λανθάνουν) συχνά δεν είναι συμβατά με τους στόχους της «δημογραφικής πολιτικής» και με τα επιχειρήματα που προβάλλονται για την αναγκαιότητα ύπαρξης και ανάπτυξης της (πρόταξη του συλλογικού και του μέλλοντος έναντι του ατομικού και του παρόντος)...

18. Αν και ορισμένοι εμμέσως θέτουν το ενδεχόμενο: ας αναφερθεί εδώ η ακραία όντως θέση του καθ. Α. Πεπελάση σε άρθρο του στο *Βήμα* της 10/11/85: «Για χρόνια τώρα, για δεκαετίες ίσως ο τόπος υποφέρει και όλο κλαθμυρίζουμε για την υπογεννητικότητα. Με ποιά πρακτικό ή κοινωνικό άλλο ηθικό επιχείρημα είναι δυνατόν να εξαιρούνται οι γυναίκες από τη στράτευση; Εάν πράγματι η πολιτεία ενδιαφερόταν πρακτικά να προωθήσει το θέμα της γεννητικότητας, θα έθετε τη νεαρά γυναίκα προ του διλήμματος: εάν θέλεις να φτιάξεις οικογένεια στα 18 σου ή στα 20 σου χρόνια, μπορεί να σε εξαιρέσω ή να σε απαλλάξω ακόμη από τη θητεία σου για ορισμένο χρονικό διάστημα ή για πάντα. Αλλά, αν για τους δικούς σου προσωπικούς λόγους δεν ενδιαφέρεσαι να δημιουργήσεις οικογένεια τώρα – ή δεν σπουδάζεις, τότε θα υπηρετήσεις, θα είναι το πιο πρακτικό και ισχυρό κίνητρο για να λύσουμε μερικά από τα προβλήματα της υπογεννητικότητας...».

19. Ν. Πολύζος κ.ά. (1988), ΑΣΠΕ (1988 και 1989), ΥΠΕΘΟ (1989), Ακαδημία Αθηνών (1990), ΙΑΔΗΠ (1989-1993), Βουλή των Ελλήνων (1993α/β).

20. Ν. 1892/90, άρθρο 63/ΦΕΚ 101/τ. Α/31.7.90. Βλέπε επίσης προτεινόμενα μέτρα από τη διακομματική κοινοβουλευτική επιτροπή (Βουλή των Ελλήνων, 1993β).

21. Βουλή των Ελλήνων (1978, 1979, 1984, 1986, 1991, 1993α/β).

22. Βουλή των Ελλήνων, όπ. παρ.

23. Είναι άλλωστε ενδεικτικό το γεγονός ότι ταυτόσημες δημογραφικές εξελίξεις στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, εκτιμώντας διαφορετικά σε μια σειρά δυτικές κοινωνίες. Βλέπε ενδεικτικά: United Nations (1988), L. Tabah, Cr. Mauge (1989), CEE (1990, 1992, 1993), C.R. Cliquet (1991).

24. Ταυτόχρονα με τα κριτήρια βάσει των οποίων χαρακτηρίζονται ως «μεγάλα» και επομένως χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής, απαιτείται η ενεργ-

γοποίηση των δυνάμεων της δεδομένης κοινωνίας.

25. Και όχι μονον αυτών: του συνόλου των μελετητών της νεοελληνικής κοινωνίας και των ερευνητών στις ανθρωπιστικές επιστήμες, καθώς και των ενασχολούμενων με την υλοποίηση μέτρων κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής.

Βιβλιογραφία

α. Ελληνόγλωσση

- Ακαδημία Αθηνών, *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας-Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών της Ελληνικής Κοινωνίας, 1990.
- ΑΣΠΕ, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Το δημογραφικό πρόβλημα-προτάσεις για τη λύση του»*, Λάρισα, 1988.
- ΑΣΠΕ, *Ο κόσμος των πολυτέκνων*, τεύχη 3 και 4 (Τα προγράμματα των κομμάτων για το δημογραφικό και τους πολύτεκνους), 1989.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά Κ' Συνεδρίασης*, 7.12.1978.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΟΓ' Συνεδρίασης*, 20.2.1979.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΡΙ' Συνεδρίασης*, 29.3.1984.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΠΕ' Συνεδρίασης*, 14.2.1986.
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΡΜ', ΡΜΒ', ΡΜΕ', ΡΜΖ' και ΡΜΗ' συνεδριάσεων*, (26/28.5.1986, 2/4/5.6.1986).
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά Κ' και ΠΕ' Συνεδριάσεων*, (7 και 28.11.1991).
- Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά ΣΘ' Συνεδρίασης*, (19.3.1993).
- Βουλή των Ελλήνων, *Πόρισμα της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για το μέλλον του δημογραφικού προβλήματος της χώρας και διατύπωση προτάσεων για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του*, Αθήνα, 1993β.
- ΕΔΗΜ, *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα: εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις*, Αθήνα, 1986.
- Θωμαΐδης Δ., *Αυτογενοκτονία. Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας και της Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη, 1989.
- ΙΑΔΗΠ, *Δημογραφική Ενημέρωση*, (Περιοδική Έκδοση), τεύχη 1-17, 1989-1993.
- ΙΑΔΗΠ, *Ετήσια έκθεση για τη δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1991.
- Κοτζαμάνης Β., «Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχη 70 και 71, 1988.
- Κοτζαμάνης Β., «Δημογραφικές εξελίξεις, πληθυσμιακές ανακατάξεις και δημογραφική έρευνα στην μεταπολεμική Ελλάδα», στο: ΕΚΚΕ (έκδοση), *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1993α.
- Κοτζαμάνης Β., «Δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές (μερικές σκέψεις με αφορμή τους πρόσφατους προβληματισμούς για το δημογραφικό «πρόβλημα» της Ελλάδος)», *Εκλογή*, 2, 1993β.

- Κοτζαμάνης Β., «Δημογραφικές ανησυχίες και δημογραφική πολιτική», *Σύγχρονα θέματα*, (υπό δημοσίευση), 1993γ.
- Κοτζαμάνης Β., Begeot F., Franco A., *Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και τις άλλες μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας: συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πορείες*. Β. Κοτζαμάνης, Λ. Μαράτου (επιμ.), *Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα και οι προοπτικές εξέλιξής τους*, Αθήνα, Νέα Σύνορα (υπό έκδοση), 1994.
- Πεπελάσης Δ., «Οι διάλογοι με το Βήμα: στρατιωτική θητεία», *Το Βήμα*, 10.11.1985.
- Πολύζος Ν. και άλλοι, *Πρόσφατη δημογραφική κατάσταση της Ελλάδας, Αίτια, επιπτώσεις, πολιτική*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας Ελληνικής Κοινωνίας, 1988.
- Συμεωνίδου Χ., *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1992.
- Τζιαφέτας Γ., *Η Ελλάς γηράσκουσα*, Αθήνα, ΙΑΔΗΠ, 1988α.
- Τζιαφέτας Γ., «Τι σημαίνει για τον τόπο η μείωση των γεννήσεων», *Ελευθεροτυπία*, 9.7.1988.
- Τζιαφέτας Γ., «60 δις το χρόνο για να μη χαθούμε!», *Ελευθεροτυπία*, 24.12.1988.
- Τζιαφέτας Γ., «Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14.1.1993.
- ΥΠΕΘΟ, *Το δημογραφικό πρόβλημα-προτάσεις για τη διαμόρφωση δημογραφικής πολιτικής*, (Έκθεση της Επιτροπής για το Δημογραφικό Πρόβλημα), Αθήνα, 1989.

β. Ξενόγλωσση

- Berelson B., «Population Policy: Personal Notes», *Population Studies*, vol. 25, no. 2, 1971.
- Blayo Y., «Evenements politiques et fecondite en Chine depuis 1950», *Population*, 6, 1991.
- Blayo Y., «Controle de la fecondite en Chine populaire: efficacite des mesures administratives», Ανακοίνωση στο IX Colloque International de l'AIDELF sur les modes de regulation de la reproduction humaine, Delphes, 1992.
- Bravo-Casas G., «Considerations d'ordre general sur les politiques demographiques», στο: *Politiques de population, Etudes et Documents*, vol. III, no. 2, ed. CIACO, 1988.
- Cliquet R. L-ED, *Desirabilities and Possibilities of a fertility recovery at replacement level in Europe*, Amsterdam, Swets and Zeitlinger, 1991.
- CEE, *Familles et Politiques, tendances en evolutions et 1988-1989*, Observatoire Europeen sur les Politiques Familiales Nationales, Bruxelles, 1990.
- CEE, *Familles et Policies, tendances et evolutions en 1989-1990*, Observatoire Europeen sur les Politiques Familiales Nationales, Bruxelles, 1992.
- CEE, *National Family policies in EG-countries in 1992*, Observatoire Europeen sur les Politiques Familiales Nationales, Bruxelles, 1993.
- Conseil de l'Europe, *Recent demographic developments in Europe*, Strasbourg, 1991.

- Eurostat, *Statistiques demographiques*, Luxembourg, 1993.
- Davis K., «Population Policy, Will Current Programs Succeed?», *Science*, 158, 1967.
- Gerard H., «Place de la repression dans la solution des problemes demographiques», *Revue de l'Universite de Bruxelles*, nos. 2-3, 1975.
- Gerard H., «Types d'intervention d'une politique demographique. Approche theorique», στο: *Politiques de population. Etudes et Documents*, vol. 1, no. 1, ed. CIACO, 1983a.
- Gerard H., «Politiques de population: a la recherche du sens perdu... ou a donner», στο: *Politiques de population, Etudes et Documents*, vol. 1, no. 1, ed. CIACO, 1983b.
- Ghetau Y., «Evolution de la fecondite et Roumanie. Une approche longitudinale», *Population*, 2, 1983.
- Henripin J., «Sur la definition des politiques de population», στο: *Politiques de population, Etudes et Documents*, vol. II, no. 1, ed. CIACO, 1985.
- Mezei S., «Regulation politique et comportement demographique en Roumanie», Ανακοίνωση στο IV Colloque International de l'AIDELF sur les modes de regulation de la reproduction humaine, Delphes, 1992.
- Tabah L., Mauge C., *Demographie et politique familiale en Europe*, Paris, La Documentation Francaise, 1989.
- Sadik U., *Etat de la population mondiale*, New York, FNUAP, 1991.
- Sadik M.-ed, *Population policies and Programmes, Lessons Learned from Two Decades of Experience*, New York-London, New York University Press, 1991.
- Verriere J., *Les politiques de population*, Paris, ed. PUF, 1978.
- United Nations, *World Population Trends and Policies*, New York, N.U., 1988.

Fundamentalismus: Προβλήματα ελληνικής απόδοσης του όρου

Βασίλειος Μακρίδης*

Περίληψη

Ο όρος *fundamentalismus* χρησιμοποιείται ευρύτατα και συχνά πληθωριστικά στις μέρες μας για να χαρακτηρίσει διάφορα κοινωνικά φαινόμενα του σύγχρονου κόσμου, από το χώρο της θρησκείας, μέχρι αυτόν της πολιτικής (π.χ. παραδοσιαρχία, φανατισμός, ριζοσπαστισμός, ζηλωτισμός, Ισλαμισμός, *intégrisme*, αρχεγονισμός). Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να εξετάσει τα προβλήματα που προκλήθηκαν από τις προσπάθειες ελληνικής απόδοσης του εν λόγω όρου, ενώ παράλληλα προτείνουμε το νεολογισμό «θεμελιωτισμός» σαν εναλλακτική λύση. Η ανάλυσή μας συμπληρώνεται και από ορισμένα πληροφοριακά στοιχεία για τον *fundamentalismus* σαν παγκόσμιο φαινόμενο και σαν αντικείμενο της σύγχρονης διεπιστημονικής έρευνας.

1. Εισαγωγή

Είναι περιττό να τονίσουμε ευθύς εξαρχής ότι ένας όρος που έχει εισέλθει ορμητικά και καθιερώθηκε στο σύγχρονο διεθνές λεξιλόγιο, είναι ο όρος *fundamentalismus*. Έστω και αν ρίξει κανείς μια σύντομη ματιά στο διεθνή επιστημονικό και μη τύπο, θα διαπιστώσει αμέσως, ότι ο όρος αυτός χρησιμοποιείται σχεδόν πληθωριστικά και συχνά άκριτα για τον προσδιορισμό και χαρακτηρισμό ενός πλήθους ετεροκλήτων κοινωνικών φαινομένων, αλλά και μεμονωμένων τοποθετήσεων ορισμένων ατόμων. Η λατινογενής προέλευση του όρου (από το *fundamentum* = θεμέλιο, βάση) αποτέλεσε χωρίς υπερβολή ένα θεμέλιο για την επικρά-

---

* Διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

τηση και ευρύτερη –σχετικά εύκολη– διάδοσή του στις βασικότερες ευρωπαϊκές γλώσσες (π.χ. the fundamentalism, le fondamentalisme, der fundamentalismus, il fondamentalismo).

Η ευρεία αυτή χρησιμοποίηση του όρου (κυρίως σε εκλαϊκευμένο, δημοσιογραφικό επίπεδο), δημιούργησε ουκ ολίγα προβλήματα, κυρίως όσον αφορά τα ποικίλα κοινωνικά φαινόμενα που επιχειρεί να περιγράψει, τα οποία εκτείνονται σε πολλούς χώρους και παρουσιάζουν διόλου αμελητέες διαφορές μεταξύ τους. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο ότι σήμερα έχουν εγερθεί αρκετές και θάσιμες αμφισβητήσεις της *λειτουργικότητας* (operationalität) του εν λόγω όρου, με άλλα λόγια, για να είναι σε θέση σήμερα και μάλιστα μετά την τόσο άκριτη χρησιμοποίησή του, να αποτελέσει ακόμη ένα χρήσιμο εργαλείο για την επιστημονική περιγραφή και ανάλυση ορισμένων κοινωνικών φαινομένων. Άλλωστε αυτό αποτελεί και το βασικό κριτήριο αξιολόγησης της επιστημονικής ορολογίας.

Καταρχάς αξίζει να σημειώσουμε ότι πρόκειται για έναν όρο που γεννήθηκε μέσα σ' ένα προτεσταντικό περιβάλλον στις αρχές του αιώνα μας και συγκεκριμένα για πρώτη φορά το 1920 στις ΗΠΑ (βλ. Riesebrodt 1990:12). Η μετέπειτα ευρεία χρησιμοποίηση του έτυχε όμως συχνής κριτικής, γιατί θεωρήθηκε αδύνατο ότι ένας όρος, προερχόμενος από ένα ορισμένο προτεσταντικό περιβάλλον και προορισμένος να περιγράψει ένα ιδίotypo κίνημα στα πλαίσιά του, θα μπορούσε να μεταφερθεί σε άλλα πολιτιστικά και θρησκευτικά συμπλέγματα και να εξαπλωθεί τόσο πλατιά (ιδίως αναφορικά με το Ισλάμ), εγείροντας ταυτόχρονα αξιώσεις παγκοσμιότητας. Ο Shepard (1987, 1988), παραδείγματος χάριν, είναι της γνώμης ότι, παρά τις ομοιότητες μεταξύ του προτεσταντικού και του ισλαμικού fundamentalismus, ο τελευταίος είναι προτιμότερο να ονομασθεί «ισλαμικός ριζοσπαστισμός» (islamic radicalism). Υπάρχουν φυσικά και άλλες αντιδράσεις, μερικές μάλιστα όχι για επιστημονικούς λόγους, μια και ο όρος θεωρείται ότι αρχικά είχε καθαρά αρνητικές σημασιοδοτήσεις και ότι ήταν παραπλανητικός. Λόγου χάριν, οποιοσδήποτε πιστός μιας ορισμένης θρησκείας, ο οποίος δέχεται τα *θεμελιώδη στοιχεία της πίστης του*, θα μπορούσε υπό ορισμένες συνθήκες να ονομασθεί fundamentalist και φυσικά αναρωτιέται κανείς αν αυτή η προσήλωση σε μια πίστη θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν κάτι κακό (πρβλ. Rasjashekar, 1989:64).

Οι ενδεικτικές αυτές αναφορές δείχνουν τα προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί με το συγκεκριμένο όρο και φυσικά με την ακόλουθη μελέτη του φαινομένου. Παρότι δεν έχουν γίνει συγ-

κριτικές προσπάθειες να καθορισθεί –έστω και σχετικά– μια επιστημονική *τυπολογία* του fundamentalismus σαν ευρύτερου, διαπολιτισμικού κοινωνικού φαινομένου, παρουσιάζονται άλλα επιπλέον προβλήματα, κυρίως γιατί επιχειρείται να «συμπιεσθούν» όλο και περισσότερα νέα και εξωτερικά συγγενή φαινόμενα, ώστε να μπορέσουν να ταιριάξουν τις υπάρχουσες τυπολογίες. Έτσι μαζοποιούνται και χάνεται συχνά η ιδιαιτερότητά τους, αφού σε τελική ανάλυση εκφράζονται από ένα γενικευτικό και αρκετά αόριστο όρο, ο οποίος ήκιστα θα μπορούσε να αποτελέσει όργανο ακριβούς αναλυτικής προσέγγισης.

Εντούτοις, έχει διατυπωθεί δικαιολογημένα η άποψη, ότι μια απλή αλλαγή του όρου δεν θα έλυne αυτόματα τα υπάρχοντα προβλήματα, αλλά μάλλον περισσότερα θα δημιουργούσε, γιατί αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι το *περιεχόμενο* και όχι η οποιαδήποτε *μορφή* του σχετικού όρου. Έτσι μια και ο όρος fundamentalismus έχει καθιερωθεί γενικά, θα ήταν προτιμότερο να στραφούν οι προσπάθειες στην όσο το δυνατόν σαφή και αυστηρή περιχαράκωσή του με τον καθορισμό αυστηρών κριτηρίων για να περιορισθεί κάπως η ανεξέλεγκτη χρήση του (βλ. Riesebrodt, 1990:18-19). Προς την κατεύθυνση αυτή, από τις υπάρχουσες κοινωνιολογικές τυπολογίες, πιο χρήσιμη και ευέλικτη είναι κατά τη γνώμη μας αυτή του Martin Riesebrodt (1990:18-24), η οποία αναπτύχθηκε στη παράδοση του Max Weber, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι πλήρης σε όλα της τα σημεία. Η εφαρμογή της σε συγκεκριμένα contexts, θα δείξει αν πράγματι ισχύει και σε ποιά σημεία θα πρέπει να μεταβληθεί.

Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναφερθεί ειδικά στα προβλήματα που παρουσιάζονται με την είσοδο του εν λόγω όρου και φυσικά της ακόλουθης προβληματικής στην Ελλάδα. Το θέμα χρήζει ειδικής αναφοράς, γιατί δείχνει ανάγλυφα τους κινδύνους που ελλοχεύουν σε τέτοιες, συχνά άκριτες, μεταφορές ξένων απόψεων στο χώρο μας και ειδικότερα όταν πρόκειται για διαπολιτιστικά κοινωνικά φαινόμενα. Στη συνέχεια θα προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τις απόπειρες δημιουργίας κάποιου ελληνικού αντίστοιχου όρου, κάνοντας παράλληλα και μερικές διευκρινήσεις για το φαινόμενο του fundamentalismus γενικά, τις οποίες αναπτύσσουμε εκτενέστερα σ' ένα άλλο άρθρο μας (βλ. Makrides 1994).

2. Ελληνικές αποδόσεις του όρου

α. Φουνταμελισμός/Φονταμενταλισμός

Ο εν λόγω όρος έχει μεταφερθεί αρχικά ελληνοποιημένος και αμετάφραστος, είτε σαν «φουνταμενταλισμός» ή σαν «φονταμενταλισμός» και οι φορείς του σαν «φουνταμενταλιστές» και «φονταμενταλιστές» αντίστοιχα. Η απόδοση αυτή φαίνεται ευθύς εξαρχής προβληματική για δύο κυρίως λόγους:

α) Ο ξένος αυτός όρος δεν σημαίνει απολύτως τίποτε, ή τουλάχιστον πολύ λίγα με την παρούσα μορφή στο μέσο Έλληνα, ο οποίος αγνοεί φυσικά και την ετοιμολογία του.

β) Το περιεχόμενο του όρου παραμένει εξίσου ασαφές, ακόμη και για κάποιον που ενδέχεται να γνωρίζει κάτι για το θέμα, γιατί τα φαινόμενα με τα οποία συνδέεται ο όρος στις σύγχρονες συζητήσεις σε διεθνές επίπεδο, είναι πράγματι πολλά και παρουσιάζουν πολλές διαφορές μεταξύ τους. Κατά τη γνώμη μας, η ανωτέρω απόδοση είναι η ατυχέστερη από τις υπάρχουσες και διαδεδομένες σήμερα. Ένα κλασσικό παράδειγμα της ασάφειας που αναφέρουμε βρίσκουμε στο μήνυμα των προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών, ύστερα από τη συνάντησή τους στις 13-15 Μαρτίου 1992 στο Φανάρι. Σ' ένα σημείο του μηνύματος γίνεται λόγος για τα προβλήματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού και καταγγέλεται ο ρόλος της Ουνίας, που βλέπει την Ανατολική Ευρώπη σαν τόπο ιεραποστολής. Παράλληλα τονίζεται, ότι «το αυτό ισχύει και δι' ορισμένους φονταμενταλιστές και διαμαρτυρομένους» (βλ. εφημερίδα *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 16 Μαρτίου 1992, σελ. 6, περιοδικό *Πειραιϊκή Εκκλησία*, Απρίλιος 1992, σελ. 10). Η διατύπωση αυτή θέτει αμέσως το ερώτημα του κατά πόσο οι εν λόγω «φονταμεταλιστές» διακρίνονται από τους Προτεστάντες. Η παρατήρηση αυτή γίνεται για το λόγο ότι σε ξενόγλωσσες μεταφράσεις του παραπάνω μηνύματος γίνεται καθαρά λόγος για «Προτεστάντες fundamentalists» (βλ. Ostling 1992, Dorris 1992:9, Service Orthodoxe de Presse 1992:25).

Εκτός από την ασάφεια αυτή, είναι φανερό ότι στη συγκεκριμένη συνάφεια το φαινόμενο του fundamentalismus συνδέεται βασικά με τον Προτεσταντισμό, τη μεγάλη αυτή θρησκευτική ομολογία, με την οποία άλλωστε συνδέθηκε στις αρχές του αιώνα μας. Αυτό βέβαια άσχετα από τον προβληματισμό αν οι όλοι προτεστάντες, που ασκούν σήμερα ιεραποστολή στην Ανατολική Ευ-

ρώπη, θα μπορούσαν να ενταχθούν στο στενότερο κύκλο των fundamentalists. Το σωστότερο θα ήταν να ενταχθούν στον ευρύτερο κύκλο των ευαγγελικών (evangelicals), των οποίων μόνο ένα τμήμα αποτελούν οι fundamentalists (βλ. Marsden 1987).

Αξίζει πάντως να σημειώσουμε ότι κάτω από τους προαναφερθέντες «φονταμενταλιστές», στο παραπάνω μήνυμα ορισμένοι κατανόησαν και άλλες κατηγορίες πιστών. Κατά τον Κ. Χολέβα (1992:56), «οι Ορθόδοξοι προκαθήμενοι περιέλαβαν υπό τον όρο αυτό τους *υπερσυντηρητικούς διαφόρων δογμάτων και θρησκειών*. Χωρίς να αποκλείεται η αναφορά στο Ισλάμ –δεν μπορούσε εντός τουρκικού εδάφους να γίνει εκτενέστερη αναφορά– θεωρείται βέβαιο από τους ειδικούς, ότι η συγκεκριμένη επισήμανση είχε υπόψιν της και τους Ορθοδόξους παλαισημερολογίτες». (Έμφαση στο πρωτότυπο). Εδώ βλέπουμε μια εντελώς νέα ερμηνεία του περιεχομένου του παραπάνω όρου, η οποία τουλάχιστον σε γενικές γραμμές είναι μεν σωστή, στη συγκεκριμένη όμως συνάφεια του παραπάνω μηνύματος, δεν φαίνεται αρκετά επιτυχημένη. Το ότι π.χ. οι παλαισημερολογίτες μπορούν στα πλαίσια της Ορθόδοξης Εκκλησίας να χαρακτηρισθούν σαν fundamentalists, ισχύει γενικά (βλ. Makrides 1991). Αλλά στο συγκεκριμένο μήνυμα θα έπρεπε να εννοηθούν μάλλον σ' ένα προηγούμενο σημείο, όπου γίνεται λόγος για σχισματικές ομάδες στους κόλπους της εκκλησίας και όχι εκεί που αναφέρονται οι κίνδυνοι των «φονταμενταλιστών», παρότι ο Χολέβας (1992:56) κατανοεί κάτω από τις σχισματικές ομάδες βασικά την αυτοαποκαλούμενη «αυτοκέφαλη εκκλησία της Μακεδονίας» (Σκόπια). Πιστεύουμε ότι οι σύντομες αυτές αναφορές έδειξαν τα προβλήματα που υπάρχουν με την εν λόγω ελληνοποιημένη απόδοση του όρου fundamentalismus.

Είναι επίσης ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η παραπάνω απόδοση του όρου συναντιέται και στην περιγραφή διαφόρων ομάδων και κινήσεων στο σύγχρονο Ισλάμ. Έτσι ο μητροπολίτης Δημητριάδος Χριστόδουλος (1992α) κάνει λόγο για ισλαμισμό «*με τη μορφή του φονταμενταλισμού*» και αναφέρεται στους κινδύνους που τον συνοδεύουν (π.χ. φανατισμό, μισαλλοδοξία). Στην εφημερίδα *Καθημερινή* (26 Ιανουαρίου 1992, σελ. 20) γίνεται επίσης λόγος για την οργάνωση των μουσουλμάνων ακτιβιστών και «φονταμενταλιστών», που κινητοποιούν τις μειονότητες ομοπίστων τους, ακόμη και σε ευρωπαϊκές χώρες. Η ριζοσπαστική ανάπτυξη του ισλαμικού κινήματος τις δύο τελευταίες δεκαετίες επιδιώκοντας την επιστροφή στην καθαρότητα του αρχέγονου Ισλάμ, περιγράφεται συχνά σαν η άνοδος του «ισλαμι-

κού φονταμενταλισμού» (Παπασπηλιόπουλος 1992:41-42) ή του «μουσουλμανικού (σιϊτικού) φονταμενταλισμού» (Σωμερίτης 1992:62). Σε μια άλλη περίπτωση γίνεται λόγος για την αναβίωση του εθνικισμού και του «θρησκευτικού φονταμενταλισμού» στην Ανατολία και κυρίως στην Τουρκία (Πουλάκος 1992). Δεδομένου ότι το περιεχόμενο της απόδοσης αυτής ποικίλλει και ότι χρησιμοποιούνται και άλλοι όροι για να περιγράψουν τέτοιες ομάδες μέσα στον ισλαμικό κόσμο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, πιστεύουμε ότι έτσι επιτείνεται η ασάφεια που χαρακτηρίζει την παραπάνω απόδοση και επιβάλλεται ακόμη περισσότερο να βρεθεί κάποια γνήσια ελληνική αντίστοιχη.

6. Παραδοσιарχία

Μια συνηθισμένη και γενικευτική απόδοση του όρου είναι «παραδοσιарχία» (traditionalismus). Το ότι υπάρχουν παραδοσιарχικά στοιχεία στον fundamentalismus, είναι φυσικά αναμφισβήτητο. Η έμφαση και ο έντονος προσανατολισμός του προς κάποιο ιδανικοποιημένο παρελθόν, αποτελούν σαφή τεκμήρια της παραπάνω διαπίστωσης. Το βασικό πρόβλημα πάντως που παρουσιάζει η απόδοση αυτή, είναι ο *γενικευτικός της χαρακτήρας*. Στοιχεία παραδοσιарχίας, με ποικίλη ένταση και συχνότητα, παρατηρούνται σ' ένα πλήθος φαινομένων, ιδίως σε θρησκείες στις οποίες το παρελθόν παίζει καθοριστικό ρόλο στις διάφορες εξελίξεις (π.χ. στο Χριστιανισμό). Ποιο είναι όμως το *ιδιάζον* χαρακτηριστικό που θα ξεχώριζε τον fundamentalismus από άλλα φαινόμενα παραδοσιарχίας;

Η βασική διαφορά κατά τον Riesebrodt (1990:215-216), ο οποίος ξεκινά από τις απόψεις του Karl Mannheim σχετικά με τη μεταμόρφωση του traditionalismus σε konservativismus, είναι ότι εδώ δεν πρόκειται για μια κάποια επανάληψη των παραδεδομένων αξιών και τρόπων συμπεριφοράς και μια απλή προσήλωση στο παρελθόν. Αντίθετα, πρόκειται για μια ριζοσπαστική παραδοσιарχία, που περιέχει παλαιά αλλά και νέα στοιχεία, τα οποία καθορίζονται και υπαγορεύονται από τις εκάστοτε συνθήκες. Αυτό συμβαίνει γιατί, κάτω από την πίεση των κοινωνικών αλλαγών, παρουσιάζεται η ανάγκη επαναπροσδιορισμού και επανερμηνείας της παράδοσης, οπότε στη νέα της μορφή περιέχει και νέα στοιχεία.

Σημαντικό είναι επίσης ότι ο fundamentalismus δεν παραμένει μια απλή παραδοσιарχική ιδεολογία, αλλά μεταβάλλεται σ' ένα κίνημα διαμαρτυρίας και ενεργεί κοινωνικά. Έτσι δραστηριοποι-

ούνται οι θιγόμενες κοινωνικές ομάδες και δημιουργούνται νέες κοινωνικές μορφές που αντιδρούν, θεσμοποιούνται και επιχειρούν αργότερα την πραγμάτωση των ιδανικών τους. Με άλλα λόγια, στον fundamentalismus δεν έχουμε μια απλή ιδεολογική τοποθέτηση ή κάποιον κανόνα συμπεριφοράς, αλλά ένα ευρύτερο *κοινωνικό κίνημα*, μια κοινωνικά ενεργοποιημένη παραδοσιαρχία, η οποία προϋποθέτει ειδικά ρυθμισμένες και δομημένες κοινωνικές σχέσεις και τρόπους ζωής. Οποιαδήποτε προσπάθεια να αλλαχθεί αυτό το status quo, αποτελεί μια βασική αιτία για την ενεργοποίηση του fundamentalismus με διάφορες μορφές.

Οι παραπάνω εξηγήσεις καθιστούν σαφές γιατί η παραπάνω γενικευτική ελληνική απόδοση του όρου δεν είναι επιτυχής και χρήσιμη για την περιγραφή του φαινομένου. Πρέπει τέλος να αναφέρουμε ότι και ο ορθόδοξος fundamentalismus έχει ονομασθεί γενικά traditionalismus (βλ. Yannaras 1992), αλλά πιστεύουμε ότι και στην περίπτωση αυτή ισχύουν οι παραπάνω επιφυλάξεις. Και αυτό παρά το γεγονός ότι η ορθόδοξη παραδοσιαρχία δεν μπορεί να ταυτισθεί απόλυτα με την παραδοσιαρχία π.χ. των συντηρητικών προτεσταντών λόγω των ιδιομορφιών του ορθόδοξου χώρου γενικά και ιδιαίτερα του ρόλου της παράδοσης στην εξέλιξή του (πρβλ. Makrides 1991:65-66).

γ. Φανατισμός και συναφείς όροι

Μια άλλη απόδοση του φαινομένου που διαδόθηκε και στη χώρα μας είναι η ακόλουθη: (θρησκευτικός) «φανατισμός». Ο όρος «θρησκευτικός» μπήκε σε παρένθεση, γιατί –ετυμολογικά τουλάχιστον– είναι δύσκολο να κατανοηθεί ο φανατισμός έξω από κάποιο θρησκευτικό πλαίσιο (βλ. Sraemann 1970), παρότι η εξέλιξη του φαινομένου μπορεί φυσικά να δείξει και το αντίθετο. Δεδομένου ότι πράξεις φανατισμού παρατηρούνται σήμερα με αρκετή συχνότητα στο χώρο του Ισλάμ (π.χ. η άνοδος των Σιϊτών στο Ιράν και τα επακόλουθα φαινόμενα, καθώς και η ιδέα του ιερού πολέμου γενικά), αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να αναφέρονται πολλοί στον «ισλαμικό φανατισμό» (Χριστόδουλος 1992, Ανδριανόπουλος 1991. Για μια πολύ αυστηρή κριτική –αλλά όχι τελείως άδικη– της μελέτης του Ανδριανόπουλου, βλ. Megalommatitis 1990).

Ευνόητο είναι ότι παράλληλα γίνεται λόγος για τους ποικίλους κινδύνους που ελλοχεύουν σε τέτοια φαινόμενα, ιδίως για τον δυτικό, πλουραλιστικό και ανεκτικό κόσμο και πολιτισμό. Υπάρχουν φυσικά και ανάλογες αποδόσεις του όρου, κυρίως σε

σχέση με το Ισλάμ, όπως (ισλαμικός) ριζοσπαστισμός (radicalism) (βλ. π.χ. Καραμπελιάς 1991:137, Έtienne 1991:60, Χολέβας 1992:56, Πουλάκος 1992:7), ακτιβισμός, εξτρεμισμός και милитаризм, οι οποίες προσπαθούν να τονίσουν την έμφαση που θέτει ο fundamentalism στην επικράτηση των ιδεών του, ακόμη και όταν είναι ανάγκη να καταφύγει στη βία και στη χρησιμοποίηση μη δημοκρατικών και απολυταρχικών μεθόδων.

Συναφής με τις παραπάνω αποδόσεις του όρου είναι και η γενικότερη ισλαμισμός (islamism), ο οποίος σύμφωνα με το παραπάνω μοτίβο θεωρείται συχνότατα από αρνητική σκοπιά (βλ. π.χ. Παπαβασιλείου 1993). Συχνά ο ευρύς όρος «ισλαμισμός» θεωρείται –σε διεθνές επίπεδο– ότι δηλώνει εκείνες τις κινήσεις που σκοπεύουν να εγκαθιδρύσουν ένα ισλαμικό κράτος με βάση το Κοράνι και τη Σούννα (πρβλ. Kepel 1992, Duran 1992). Εντούτοις όλες οι ισλαμικές κινήσεις δεν πρέπει να ενταχθούν αυτόματα στο στενότερο χώρο του ισλαμικού fundamentalism (βλ. Heine 1992). Σε μερικές δε περιπτώσεις χρησιμοποιείται ο όρος «αραβισμός» (arabism) για να δηλώσει την αναβίωση του εκκοσμικευμένου αραβικού εθνικισμού (βλ. Hanf 1982), φαινομένου που δεν πρέπει να συγχέεται αναγκαστικά με τον fundamentalism. Το γεγονός πάντως ότι το φαινόμενο του fundamentalism δεν περιορίζεται μόνο στο Ισλάμ αποτελεί και το βασικό εμπόδιο του να αποδώσουμε τον σχετικό όρο στα ελληνικά με τον όρο «ισλαμισμός».

Τέλος, ο Ι. Μάζης (1992:49-54), αναφερόμενος στο ισλαμικό/ισλαμιστικό κίνημα στα πλαίσια της σύγχρονης ισλαμικής «αφύπνισης», πρότεινε τη λύση να αποδοθεί ο όρος fundamentalism με τον όρο «ζηλωτισμός». Αν και το νόημα που δίνει στον fundamentalism σαν ιδέα επιστροφής στα κείμενα, μακριά από την παράδοση που τα υπερφόρτωσε και τα παραμόρφωσε (Μάζης 1992:51), έχει θετικά στοιχεία, η ελληνική απόδοση που προτείνεται δεν μας φαίνεται επιτυχημένη:

α) Διότι ο όρος «ζηλωτισμός» είναι ήδη από το παρελθόν φορτισμένος με διάφορα νοήματα, τα οποία σχετίζονται με καταστάσεις φανατισμού, μαχητικότητας, αδιαλλαξίας και απόλυτης αφοσίωσης σε κάποια πίστη (πρβλ. το κίνημα των Ιουδαίων «Ζηλωτών», τους «Ζηλωτές» στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, ή και σήμερα τους «Ζηλωτές» μοναχούς στο Άγιον Όρος).

β) Διότι η προτεινόμενη και τον Μάζη νοηματοδότησή του είναι εξαιρετικά ειδικευμένη και μάλλον προβλήματα θα δημιουργούσε στους μη επαίοντες. Το ότι πάντως στον fundamentalism υπάρχουν στοιχεία ζηλωτισμού (με την παραδοσιακή έννοια του

όρου), νομίζουμε ότι δεν μπορεί να το αμφισβητήσει κανείς.

Ας στραφούμε όμως στο γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συζητούνται και προτείνονται μερικές φορές οι διάφοροι αυτοί όροι. Οι προαναφερθείσες ελληνικές αποδόσεις του όρου *fundamentalismus* στην κατηγορία αυτή, που αναμφισβήτητα παρουσιάζουν συγγένειες μεταξύ τους, δεν μπορούν να απορριφθούν *a priori* σαν άστοχες. Διάφορες ψυχολογικές θεωρήσεις του φαινομένου έχουν εντοπίσει βασικά χαρακτηριστικά του, τα οποία εμφανίζουν καθαρά περιπτώσεις φανατισμού, δογματισμού, απολυταρχισμού και επιθετικότητας (βλ. π.χ. Hartz/Everett 1989:208-209).

Η παραπάνω κάπως αρνητική παρουσίαση του *fundamentalismus* κυρίως εντός του Ισλάμ, έχει επίσης κάποια βάση και δεν μπορεί να θεωρηθεί τελείως αστήρικτη. Λόγου χάριν, οι διαφορές μεταξύ του δυτικού και του ισλαμικού κόσμου στο χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (βλ. Tibi 1990), δεν είναι αμελητέες και θα μπορούσαν πράγματι να θεωρηθούν –από τη δυτική σκοπιά τουλάχιστον– σαν σημαντικές. Η παρατηρούμενη επίσης σήμερα ποσοτική αύξηση του Ισλάμ, όχι μόνο στην Αφρική αλλά και στην Ευρώπη, είτε με τη μορφή μειονοτήτων, είτε με τη δυνατότητα ίδρυσης ενός μουσουλμανικού κράτους στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, θέτει τα πιθανά προβλήματα επί τάπητος. Και αυτό παρά τη διαβεβαίωση του Βόσνιου προέδρου Alija Izatbegović, ότι, για λόγους ευνόητους, το Ισλάμ σε ευρωπαϊκό έδαφος δεν θα μπορούσε να πάρει ποτέ τη μορφή που πήρε στην Ανατολή και θα παρουσιασθεί σαφώς πιο εκλογικευμένο [βλ. *Der Spiegel*, 52 (23 Δεκεμβρίου 1991) 145]. Αυτά όλα οδηγούν πολλούς στην Ελλάδα, αλλά και στην Ευρώπη, στο να φοβούνται την εξάπλωση ενός «μουσουλμανικού τόξου» –όπως συνηθίζεται να λέγεται (Αλευρομάγειρος 1992)– και να αντιπροτείνουν τη δημιουργία ενός αντιπερισπασμού, π.χ. με τη μορφή ενός «ορθόδοξου τόξου» (βλ. Χριστόδουλος 1992β, 1992γ, Χολέβας 1993).

Εντούτοις το πρώτο βασικό μειονέκτημα των παραπάνω αποδόσεων έγκειται στο γεγονός ότι είναι *τμηματικές*. Με άλλα λόγια, παρουσιάζουν μόνο μια όψη του εν λόγω φαινομένου, η οποία άλλωστε δεν είναι και η βασικότερη. Θα ήταν λάθος, λόγου χάριν, να ταυτίσουμε τον *fundamentalismus* απλά με φανατισμό ή ριζοσπαστισμό, με φαινόμενα δηλαδή που παρατηρούνται, με διαφορετική συχνότητα και ένταση, σ' ολόκληρη την ιστορική πορεία του ανθρώπου. Έτσι όμως δεν ξεχωρίζεται ποιά είναι το ιδιαίτον στοιχείο στον *fundamentalismus*, ο οποίος βασικά είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο. Άλλωστε, αυτό που προέχει σήμερα – και αποτελεί ίσως ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα στην επι-

στημονική έρευνα του *fundamentalismus*— είναι να καταστεί δυνατός ο διαχωρισμός του από τα υπόλοιπα κινήματα διαμαρτυρίας και από τις οποιεσδήποτε συντηρητικές θρησκευτικές ομάδες και κινήσεις, οι οποίες παρουσιάζουν στοιχεία φανατισμού και απολυταρχισμού.

Το δεύτερο βασικό μειονέκτημα των παραπάνω αποδόσεων είναι η ιδεολογική τους φόρτιση. Ο *fundamentalismus* (και όχι μόνο ο ισλαμικός) παρουσιάζεται συχνότατα σήμερα —κυρίως από τα μέσα ενημέρωσης, αλλά και σε επιστημονικές μελέτες (πρβλ. Meyer 1989)— σαν ένας κίνδυνος και σαν κάποιο οπισθοδρομικό κίνημα, που απειλεί άμεσα το σύγχρονο πλουραλιστικό και προοδευτικό κόσμο. Μια τέτοια δαιμονολογική άποψη όμως, που συνδέεται συχνά με πολλές προκαταλήψεις και πλήρη άγνοια των συγκεκριμένων καταστάσεων, αποτελεί το πλέον ακατάλληλο εργαλείο για να προσεγγίσει κανείς επιστημονικά το όλο φαινόμενο.

Παραδείγματος χάριν, αν χαρακτηρισθούν οι *fundamentalists* απλά σαν φανατικοί, υπάρχει κίνδυνος να τους θεωρήσει κανείς σαν οπισθοδρομικούς και άλογους αρνητές της προόδου. Εντούτοις αυτό δεν είναι καθόλου σωστό. Οι *fundamentalists* δεν είναι αρνητές της προόδου και της μοντέρνας τεχνολογίας, την οποία χρησιμοποιούν πολλές φορές σε εκπληκτικό βαθμό, όπως π.χ. στα πλαίσια της «ηλεκτρονικής εκκλησίας» στις ΗΠΑ. Αυτό που αρνούνται οι *fundamentalists* είναι το *πνεύμα του μοντερνισμού*, το οποίο θέτει σε αμφισβήτηση απόλυτες αξίες και αρχές, σχετικοποιεί θρησκείες και ιδεολογίες και απωθεί τη θρησκεία από τη δημόσια στην ιδιωτική σφαίρα. Ο Lawrence (1989:1-3) κάνει στο σημείο αυτό μια σημαντική διάκριση μεταξύ των όρων *modernity* και *modernism*: οι *fundamentalists* αρνούνται μόνο τον δεύτερο. Επίσης το διαδεδομένο μοτίβο για τους *fundamentalists* σαν επικίνδυνων εχθρών είναι παραπλανητικό. Οι εν λόγω άνθρωποι και τα σχετικά κινήματά τους, αποτελούν μορφές διαμαρτυρίας απέναντι σε δομικές αλλαγές σε σύγχρονες κοινωνίες, όπως ραγδαία αστικοποίηση, πολιτιστικός πλουραλισμός, σημαντική απώλεια κοινωνικού *status*, αλλαγές πολιτικών και οικονομικών αξιών και δομών, διαδικασίες λειτουργικής και πολιτιστικής διαφοροποίησης.

Τέτοια στοιχεία παρατήρησε ο Riesebradt (1990:106-122, 200-213) στις περιπτώσεις των Αμερικανών Προτεσταντών και των Σιϊτών Ιρανών *fundamentalists*. Σημαντική είναι εδώ η αντίδραση του παραδοσιαρχικού «κοινωνικο-ηθικού περιβάλλοντος» (*sozial-moralisches milieu*), ενός όρου του κοινωνιολόγου Rainer Lepsius,

δηλαδή εκείνων των κοινωνικών ενότητων, οι οποίες δημιουργούνται από τη σύμπτωση διαφόρων παραμέτρων (όπως θρησκεία, γλώσσα, φύλο, εθνότητα, οικονομική κατάσταση, τάξη, γενιά, τοπική παράδοση) και οι οποίες αντιδρούν με τον τρόπο τους στις παραπάνω αλλαγές (βλ. Riesebrodt 1990:35). Θα ήταν φυσικά παράλογο οι ομάδες αυτές να μην αντιδράσουν διόλου, αφού άλλωστε οι αλλαγές αυτές απειλούν την ίδια τους την ύπαρξη. Οι εναλλακτικές λύσεις που προτείνονται εξάλλου στις αλλαγές αυτές, δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι λύνουν αυτόματα τα υπάρχοντα προβλήματα και ότι είναι καλύτερες απ' αυτές των fundamentalists.

Με βάση τα παραπάνω, πιστεύουμε ότι οι ελληνικές αποδόσεις του όρου fundamentalismus σαν φανατισμός, ριζοσπαστισμός και τα σχετικά, διατρέχουν τον άμεσο κίνδυνο να πέσουν στην παγίδα της κοινοτοπίας και των διαφόρων πολύ διαδεδομένων σήμερα προκαταλήψεων και τυποποιημένων απόψεων σχετικά με τους fundamentalists.

δ. Intégrisme/ιντεγκρισμός

Μια ακόμα προσπάθεια προσέγγισης του φαινομένου έγινε από ορισμένους Έλληνες ερευνητές με βάση τον αμετάφραστο γαλλικό όρο «intégrisme», ενός φαινομένου του οποίου οι οπαδοί ονομάστηκαν «intégristes». Ο Γιανναράς (1990:70) αναφέρθηκε με τον όρο αυτό ειδικά σε ελληνικά φαινόμενα ορισμένων κύκλων θρησκευομένων intégristes, παρότι, όπως είδαμε πιο πάνω, έχει περιγράψει το ίδιο φαινόμενο και με άλλους όρους. Κατά τη γνώμη του οι intégristes «είναι αριθμητικά ελάχιστοι, αλλά ασκούν μια τρομοκρατία "συντηρητικού" εκβιασμού των επισκόπων, του κλήρου, των θεολόγων, και κυρίως των αγιορειτών μοναχών. Πραγματική τρομοκρατία, που αποδείχεται εξαιρετικά αποτελεσματική. Η μεγάλη πλειοψηφία των κληρικών και μοναχών στην Ελλάδα σήμερα αναγκάζεται να προσαρμόσει την "ορθοδοξία" στα μέτρα αυτού του ψυχοπαθολογικού φανατισμού. Γι' αυτό και πλειοδοτούν τόσοι πολλοί σε υστερικές καταδίκες του "οικουμενισμού", του "νεοτερισμού", της "ηθικής ελευθεριότητας", ή όποιων άλλων συλλογικών φαντασμάτων. Διαφορετικά κινδυνεύουν –έστω κι αν είναι Πατριάρχες, Αρχιεπίσκοποι ή Μητροπολίτες– να κατασπιλωθούν βάνουσα και χυδαία σαν προδότες της πίστης, αιρετικοί, φαύλοι».

Η συνοπτική περιγραφή αυτή των Ελλήνων Ορθοδόξων intégristes αντιστοιχεί σ' αυτό που εμείς ονομάσαμε «Greek orthodox

fundamentalism» (Makrides 1991), παρά το γεγονός ότι οι ερμηνείες του φαινομένου από τον Γιανναρά γίνονται από άλλη σκοπιά και δεν μας βρίσκουν σε διάφορα σημεία σύμφωνους. Γεγονός είναι πάντως ότι και σε διάφορες ξένες δημοσιεύσεις ανάλογες κινήσεις στον ελληνικό χώρο (π.χ. αυτή των Παλαιοημερολογιτών) ονομάζονται *intégristes* (βλ. Lossky 1992:29). Ο όρος αυτός αποδίδεται στα αγγλικά είτε σαν «*integrism*» ή σαν «*integralism*» και στα γερμανικά είτε σαν «*integrismus*» ή σαν «*integralismus*».

Εδώ βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα επίσης δύσκολο και παρόμοιο πρόβλημα μ' αυτό που εξετάζουμε. Ο όρος *intégrisme* δεν έχει ακόμη αποδοθεί με γενικά αποδεκτό τρόπο στα ελληνικά, γι' αυτό και βρίσκουμε μερικές φορές τον όρο σε αμετάφραστη ελληνοποιημένη μορφή, όπως π.χ. «ιντεγκριστικές και φονταμενταλιστικές αντιλήψεις για το Ισλάμ» (Κατσουρός 1992:8), πράγμα που φυσικά επιτείνει την ασάφεια του παραπάνω όρου.

Ο όρος *intégrisme* αναφέρεται στην Δυτική Ευρώπη και ειδικότερα στο γαλλόφωνο χώρο κυρίως σ' ένα αντιμοντερνιστικό και αντιφιλελεύθερο κίνημα διαμαρτυρίας στους κόλπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας προς τα τέλη του περασμένου και στις αρχές του 20ου αιώνα, που έχει σκοπό την εγκαθίδρυση μιας χριστιανικής κοινωνίας και την αλώβητη διατήρηση ορισμένων μορφών και στοιχείων της παράδοσης, τα οποία οι *intégristes* επιλέγουν από το σύνολο και θεωρούν σαν απόλυτα (βλ. Roulat 1985). Τέτοιες τάσεις επιβίωσαν με ορισμένες αλλαγές μέχρι σήμερα και μερικές φορές εντάχθηκαν στον ευρύτερο χώρο του ρωμαιοκαθολικού παραδοσιαρχικού κινήματος, ιδίως μετά τη δεύτερη Βατικάνειο Σύνοδο (βλ. Niewiadomski 1991), παρά το γεγονός ότι όλοι οι παραδοσιαρχικοί ρωμαιοκαθολικοί δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν σαν *intégristes*. Τελευταία και ιδιαίτερα έντονη έκφραση τέτοιων παραδοσιαρχικών τάσεων παρατηρούμε στο κίνημα του Marcel Lefèbvre (1905-1991), το οποίο τελικά αποσχίσθηκε από τους κόλπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας (Για όλες τις περιπτώσεις αυτές, βλ. Ebertz 1992, ο οποίος κάνει λόγο για μορφές *fundamentalismus* στον Ρωμαιοκαθολικισμό).

Αργότερα ο όρος *intégrisme* χρησιμοποιήθηκε και για το χαρακτηρισμό του ισλαμικού *fundamentalismus* (Carré 1985, Richard 1985), ενώ δεν συνηθίζεται για το χαρακτηρισμό των Προτεσταντών *fundamentalists*. Η σύγκριση των δύο φαινομένων, του *fundamentalismus* και του *intégrisme*, παρουσιάζει αναμφίβολα πολλές ομοιότητες, αλλά και ορισμένες διαφορές, που υπαγορεύονται από τα διαφορετικά κοινωνικοθρησκευτικά πλαίσια στα οποία προήλθαν (βλ. λεπτομερώς Alexander 1985). Πρόκειται πάντως

για δύο συγγενή κινήματα διαμαρτυρίας, ενώ κατά τη γνώμη μερικών, το μεν πρώτο είναι τυπικό προτεσταντικό φαινόμενο, το δε δεύτερο τυπικά ρωμαιοκαθολικό.

Όσον αφορά πάντως την ελληνική πραγματικότητα, πρέπει να σημειώσουμε ότι η Ορθοδοξία παρουσιάζει –δομικά και μορφολογικά– περισσότερες ομοιότητες με τον Ρωμαιοκαθολικισμό, παρά με τον Προτεσταντισμό. Για το λόγο ακριβώς αυτό, θα ήταν ίσως πιο χρήσιμο να γίνεται λόγος για ορθόδοξο *intégrisme* παρά για ορθόδοξο *fundamentalismus*. Η σχετική απόφαση είναι πάντως πολύ δύσκολη, γιατί και τα δύο φαινόμενα στον πυρήνα τους συνδέονται στενά και οι διαφορές τους, κατανοητές και εύλογες, δεν αναιρούν στην ουσία το κοινό τους υπόβαθρο. Προσωπικά έχουμε προτιμήσει τη δεύτερη μορφή χωρίς να έχουμε αποκλείσει την πρώτη (Makrides 1991:50). Το βασικό πρόβλημα πάντως που παραμένει είναι ότι ο όρος *intégrisme* δεν έχει ακόμη αποδοθεί ικανοποιητικά στην ελληνική γλώσσα και η ανάγκη δημιουργίας ενός ακόμη νεολογισμού, όπως και στην περίπτωση που εξετάζουμε, είναι προφανής.

ε. Αρχεγονισμός

Μια επίσης ενδιαφέρουσα απόδοση του όρου *fundamentalismus* είναι «αρχεγονισμός» (Ανδριανόπουλος 1990, 1991:26, 37-38, 41, Χολέβας 1992:56). Ο όρος δηλώνει βασικά την έμφαση που θέτει το κίνημα αυτό, με τις διάφορες μορφές που εμφανίζεται, στην επιστροφή σε μια παρελθούσα εποχή, στην οποία πιστεύεται ότι είχαν πραγματωθεί οι γνήσιες και αλώβητες αρχές της συγκεκριμένης θρησκείας. Η εποχή αυτή λαμβάνεται σαν σημείο αναφοράς και σαν πρότυπο το οποίο πρέπει να τύχει μίμησης στους σύγχρονους καιρούς για την υπέρβαση των παρουσιαζομένων κρίσεων.

Η απόδοση αυτή φαίνεται λοιπόν εκ πρώτης όψεως ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική, μια και θίγει ένα βασικό χαρακτηριστικό του φαινομένου στο οποίο αναφερόμαστε. Εντούτοις παρουσιάζει και μερικά αρνητικά σημεία. Το βασικό είναι ότι η επιστροφή σε κάποιο παρελθόν δεν είναι το μοναδικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τον *fundamentalismus*. Η επιστροφή αυτή στο παρελθόν χρειάζεται μεγαλύτερη εξειδίκευση, γιατί τα περισσότερα, αν όχι όλα, τα ανανεωτικά κινήματα (*revitalization movements*), σκοπεύουν σε κάτι τέτοιο. Αν λάβουμε υπόψη μας, λόγου χάριν, το κίνημα του Προτεσταντισμού, θα διαπιστώσουμε την επιθυμία του Λούθηρου να επιστρέψει στην Αγία Γραφή καθαυτή, μακριά από

τη ρωμαιοκαθολική παράδοση, που κατά τη γνώμη του την είχε διαστρέψει, και στην πρώτη χριστιανική κοινότητα και αυθεντικότητα. Το χαρακτηριστικό αυτό παρέμεινε ίσως το πιο σημαντικό στην εξέλιξη του προτεσταντικού κινήματος. Αλλά θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε για το λόγο αυτό και μόνο τον Προτεσταντισμό, τουλάχιστον στις αρχικές του μορφές, σαν *fundamentalismus*;

Αν χρησιμοποιήσουμε την τυπολογία του *fundamentalismus* από τον Riesebrödt (1990:20-21) που αναφέραμε, θα διαπιστώσουμε τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει ο *fundamentalismus* όσον αφορά την ειδική στροφή του προς το παρελθόν. Οι ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές δημιουργούν κατά τον Riesebrödt το συναισθημα της κρίσης και οδηγούν σε θρησκευτικές αναβιώσεις και ανανεωτικά ρεύματα. Οι αναβιώσεις αυτές παίρνουν διάφορες μορφές κατά την αναζήτηση της αυθεντικότητας μέσω της επιστροφής σε μια αποκαλυφθείσα και πραγματοποιηθείσα ιδανική εποχή του παρελθόντος. Ο *fundamentalismus* πρέπει να συνδεθεί περισσότερο με μια «μυθική» και όχι τόσο με μια «ουτοπική» στροφή στο παρελθόν. Η πρώτη σκοπεύει σε μια απολύτως ακριβή ανασυγκρότηση του παρελθόντος, ενώ η δεύτερη ενδιαφέρεται περισσότερο για μια ανάλογη και παρόμοια αναδημιουργία του. Στην «ουτοπική» στροφή προς το παρελθόν, υπερισχύει το «πνεύμα» της ιδανικής τάξης και εποχής, ενώ στη «μυθική» στροφή, έχουμε έμφαση στο «γράμμα» της. Άρα πρόκειται για μια πολύ ειδική στροφή στον παρελθόν που δεν δηλώνεται καθαρά από την απόδοση «αρχεγονισμός».

Ένα άλλο μειονέκτημα είναι ότι η απόδοση αυτή ενδέχεται να λάβει αρνητικές χροιές και νοηματοδοτήσεις, δεδομένου ότι ο «αρχεγονισμός» μπορεί να θεωρηθεί ότι σχετίζεται με ένα είδος «πρωτογονισμού» (*primitivism*) και επομένως να απορριφθεί ή να κριθεί τουλάχιστον αρνητικά με το επιχείρημα ότι αποτελεί μια οπισθοδρόμηση. Ο κίνδυνος τέτοιων αξιολογικών κρίσεων και παρανοήσεων είναι ιδιαίτερα προφανής σε σχέση με το φαινόμενο του *fundamentalismus*, όπως έχουμε αναφέρει και καταστήσει σαφές προηγουμένως.

3. Μια νέα πρόταση: θεμελιωτισμός

Η εκτενής αναφορά μας στις ελληνικές αποδόσεις του εν λόγω όρου, έχει δείξει τις βασικότερες λύσεις που προτάθηκαν, καθώς και τα προτερήματα και τα μειονεκτήματά τους αντίστοι-

χα. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να κάνουμε μια πρόταση για μια νέα ελληνική απόδοση του όρου και συνεπώς του σχετικού φαινομένου, η οποία είναι «θεμελιωτισμός». Η απόδοση αυτή υπαγορεύεται από τους εξής λόγους:

α) Βρίσκεται πιο κοντά από λεξιλογική άποψη στο διαδεδομένο και διεθνή πια όρο *fundamentalismus* και αποτελεί ίσως την πιο πιστή ελληνική του απόδοση.

β) Τονίζει ένα βασικό χαρακτηριστικό τέτοιων κινήσεων σε παγκόσμια κλίμακα, με άλλα λόγια την έμφαση σε ορισμένα *θεμελιώδη* στοιχεία μιας πίστης, τα οποία, είτε βρίσκονται σε κίνδυνο υπό την επήρεια σημαντικών κοινωνικών αλλαγών, είτε –με την αναβίωση και την επαναφορά τους στο προσκήνιο– θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην υπέρβαση μιας κρίσης. Αυτό δεν σημαίνει πάντως ότι τα θεμελιώδη αυτά στοιχεία είναι τα μόνα που καθορίζουν τις εκάστοτε μορφές «θεμελιωτισμού» και ότι δεν υπάρχουν άλλα, πιθανώς, δευτερεύοντα, τα οποία χαρακτηρίζουν εξίσου το φαινόμενο αυτό.

γ) Αποτελεί έναν όρο, ο οποίος δεν κινδυνεύει τόσο από διάφορες αξιολογικές κρίσεις ή ιδεολογικές χρήσεις, οι οποίες ταλανίζουν το φαινόμενο του *fundamentalismus*. Με άλλα λόγια, έχουμε την περιγραφή του φαινομένου μ' έναν όρο που τονίζει το τι κάνει κάποια κοινωνική ομάδα ή θρησκεία, προκειμένου να αντιμετωπίσει κάποιους κινδύνους που την απειλούν, δηλαδή το ότι στρέφεται στα βασικά και *ιδιάζοντα* στοιχεία που την χαρακτηρίζουν και την καθορίζουν. Η φυσιολογική αυτή στροφή στα *θεμέλιά* της, στις *ρίζες* της, αποτελεί άλλωστε την άμεση αμυντική της πολιτική και τακτική επιβίωσης.

Βέβαια κάποιος θα μπορούσε να βρει ενδεχομένως ορισμένα μειονεκτήματα στον παραπάνω νεολογισμό, αλλά πιστεύουμε ότι δεν θα διαφωνήσει με την διαπίστωση, ότι παρουσιάζει ορισμένα πλεονεκτήματα σε σχέση με τις αποδόσεις που συζητήσαμε προηγουμένως. Άλλωστε, όπως ήδη έχουμε τονίσει, πιο σημαντικό είναι το πόσο χρήσιμος είναι ο όρος που χρησιμοποιούμε, άρα η λειτουργικότητά του και όχι ο όρος καθαυτός.

4. Μερικές παρατηρήσεις

Πριν κλείσουμε το άρθρο μας, θα θέλαμε να κάνουμε δύο γενικές παρατηρήσεις σχετικά με τη σύγχρονη επιστημονική έρευνα του *fundamentalismus*. Αρχικά είμαστε της γνώμης ότι το φαινόμενο του *fundamentalismus* πρέπει να συνδέεται βασικά με

το χώρο της *θρησκείας*, ή τουλάχιστον με τους άμεσα σχετιζόμενους χώρους, παρότι έχουν γίνει και προσπάθειες να το εντοπίσουν και εκτός της θρησκευτικής σφαίρας. Η πρώτη χρησιμοποίηση του όρου στις ΗΠΑ, αναφερόταν στις προτεσταντικές εκείνες ομάδες, οι οποίες αντιδρώντας στα μοντερνιστικά και φιλελεύθερα ρεύματα της εποχής τους, καθώς και στις δομικές αλλαγές στην κοινωνία τους, έδωσαν έμφαση στα *θεμελιώδη στοιχεία* (fundamental) της πίστης τους και διαχώρισαν τη θέση τους από τους πιο φιλελεύθερους προτεστάντες. Από τότε το κίνημα των fundamentalists στις ΗΠΑ έχει γνωρίσει φυσικά πολλές μεταλλαγές, σήμερα δε είναι ευρύτερα γνωστό με τους «τηλεευαγγελιστές» (televangelists) τύπου Jerry Falwell, καθώς και με την ανάμιξη τους στην πολιτική (π.χ. το κίνημα της moral majority).

Ανάλογα φαινόμενα μπορούν να παρατηρηθούν *mutatis mutandis* και εκτός των ΗΠΑ, π.χ. στον ισλαμικό χώρο στην περίπτωση των Σιϊτών στο Ιράν, στην επανάσταση το 1979 και στην μετέπειτα επικράτησή τους. Παρότι δε το Ισλάμ θεωρείται σαν κάτι πολύ πιο ευρύ από τη στενή θρησκευτική σφαίρα, πρέπει να σημειώσουμε ότι και στις συνθήκες αυτές, ο fundamentalism είναι πάλι ένα φαινόμενο που φέρει έκδηλα θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για άλλα πολιτιστικά συμπλέγματα σε παγκόσμια κλίμακα. Η πιο συστηματική προσπάθεια μελέτης του fundamentalism, είναι αυτή της American Academy of Arts and Sciences, της οποίας τα πορίσματα θα δημοσιευθούν σε πέντε συνολικά τόμους. Ήδη οι τρεις τόμοι που εκδόθηκαν πρόσφατα, περιέχουν εκτενείς αναφορές στην ενεργοποίηση και αναθίωση της θρησκείας σε παγκόσμια κλίμακα, όπως π.χ. στις ΗΠΑ, στη Λατινική Αμερική, στο Ισραήλ, στην Αίγυπτο, στο Σουδάν, στο Ιράν, στο Λίβανο, στην Ινδία, στη Νότια Ασία, στην Ιαπωνία κ.ά. (βλ. Marty/Appleby 1991, 1992, 1993).

Η παραπάνω πρόταση γίνεται για το λόγο ότι η άκριτη, κοινότητα, μη επιστημονική και ευρεία χρήση του όρου fundamentalism σήμερα έχει συσχετίσει το φαινόμενο μ' ένα πλήθος ανομοίων καταστάσεων και γεγονότων, πράγμα που δημιουργεί πολλά προβλήματα, όχι μόνο στον εν λόγω όρο, αλλά και στην προσπάθεια επιστημονικής έρευνας του φαινομένου. Το γεγονός και μόνο αυτό δείχνει ότι είναι προτιμότερο να περιορίζεται το φαινόμενο του fundamentalism, ει δυνατόν, κυρίως στο θρησκευτικό χώρο, από τον οποίο άλλωστε και προήλθε.

Επίσης, είναι πολύ σημαντικό να μη γίνεται η κατανόηση του fundamentalism αόριστα και χωρίς ένα συγκεκριμένο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται ένα ακόμη ελάτ-

τωμα της σύγχρονης συζήτησης για το θέμα. Γίνεται δηλαδή συχνά λόγος για κάποια νοοτροπία που εκφράζεται στον fundamentalismus διαχρονικά και διαπολιτισμικά (fundamentalist mentality), χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το εκάστοτε περιβάλλον όπου αναπτύσσεται η νοοτροπία αυτή.

Έτσι λόγου χάριν επισημαίνονται ποικίλα χαρακτηριστικά, όπως π.χ. απολυτότητα και αποκλειστικότητα της αλήθειας, συντηρητισμός, μη ανεκτικότητα, «μανιχαϊσμός», φανατισμός, ελιτιστικά σύνδρομα, πουριτανισμός, συνεχής φόβος από υποτιθέμενους κινδύνους κ.ο.κ., τα οποία αποδεσμεύονται από το εκάστοτε ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο όπου πρωτοεμφανίζονται και χρησιμοποιούνται γενικευτικά για συγκριτικές μελέτες στο χώρο αυτό. Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορεί μεν να απαντώνται στον fundamentalismus γενικά, αλλά αυτό δεν συμβαίνει μόνο στην περίπτωση αυτή. Έτσι υπάρχει πάλι ο κίνδυνος σύγχυσης μεταξύ διαφόρων κινημάτων διαμαρτυρίας, τα οποία σε κάποιο βαθμό παρουσιάζουν τα ανωτέρω χαρακτηριστικά. Αυτό που θα πρέπει μάλλον να επιχειρείται είναι η εξέταση της κοινωνικής εξωτερίκευσης μιας συγκεκριμένης μορφής fundamentalismus μέσα στο ιστορικο-κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εμφανίζεται αρχικά και αργότερα μόνο η συγκριτική προσέγγιση άλλων μορφών fundamentalismus (στις περιπτώσεις φυσικά που αυτό είναι δυνατό).

5. Επίλογος

Η επιχειρηθείσα ελληνική απόδοση του όρου και οι σχετικές με το φαινόμενο παρατηρήσεις, δείχνουν ότι το όλο πρόβλημα δεν πρέπει να θεωρηθεί σαν κάτι επουσιώδες. Σύμφωνα μ' όλες τις ενδείξεις θα γίνει σίγουρα πολύς λόγος για το φαινόμενο στο μέλλον, είτε με αναφορά στα ελληνικά πλαίσια, είτε και έξω από αυτά. Για το λόγο αυτό ακριβώς κρίναμε ότι είναι απαραίτητη αφενός μεν η ελληνική απόδοση του όρου, αφετέρου η περιχάρκωση του φαινομένου από συναφή φαινόμενα, ώστε να καταστεί δυνατή η επιστημονική του έρευνα. Οι αποδόσεις επιστημονικών όρων σε διάφορες γλώσσες παρουσιάζουν πολλά προβλήματα, μια και οι νεολογισμοί που συχνά προτείνονται, διαφέρουν μεταξύ τους, χρησιμοποιούνται παράλληλα σε κάποια κλίμακα και δεν συμβάλλουν στην επιβολή μιας ενιαίας ορολογίας. Γι' αυτό και πολλοί επιστήμονες καταφεύγουν στη χρησιμοποίηση των αμετάφραστων ξένων όρων, οι οποίοι είναι σε θέση χωρίς πολλές εξηγήσεις, να δηλώσουν το περιεχόμενό τους.

Αν πάρουμε, λόχου χάριν, το γαλλικό όρο *laïcité*, θα διαπιστώσουμε ότι δεν υπάρχει ακριβές αντίστοιχο στην αγγλική και στη γερμανική γλώσσα. Χρησιμοποιούνται μεν διάφοροι παρόμοιοι όροι, όπως *laicism*, *laicization*, *laizismus*, *laizisierung* (συχνά σε εισαγωγικά), αλλά, σύμφωνα με άλλες απόψεις, στερούνται του περιεχομένου του πρωτότυπου γαλλικού όρου και αδυνατούν να το εκφράσουν. Γι' αυτό, άλλοι προτιμούν να αποδώσουν νοηματικά το φαινόμενο με τον πολύ διαδεδομένο όρο *secularization*, ο οποίος περιγράφει ανάλογες καταστάσεις. Περιττό να λεχθεί ότι ανάλογα προβλήματα παρουσιάζονται και με την ελληνική απόδοση του όρου, αφού έχει αποδοθεί σαν «λαϊκοποίηση» (βλ. Κατσουρός 1992:9). Το τι ακριβώς μπορεί να σημαίνει αυτός ο όρος στο ελληνικό πλαίσιο, παραμένει ένα πρόβλημα, παρότι ο όρος «λαϊκό» σημαίνει μεταξύ των άλλων και κάτι που δεν ανήκει στον κλήρο, κάτι κοσμικό. Οι δυνατότητες σύγχυσης με άλλους όρους (π.χ. λαϊκισμός, εκλαϊκευση), που σημαίνουν κάτι εντελώς διαφορετικό, είναι επίσης προφανείς.

Ο όρος *laïcité* προέρχεται από ένα ρωμαιοκαθολικό περιβάλλον (ιδίως στη Γαλλία), όπου κατανοείται σαν αντίθετο του κληρικαλισμού και σημαίνει γενικά τη χειραφέτηση του κράτους από την εκκλησία, η οποία δεν μπορεί πλέον να αναμειγνύεται σε μη θρησκευτικές δημόσιες ή ιδιωτικές λειτουργίες και παραμένει περιορισμένη στο δικό της χώρο επιρροής. Μια και δεν έχουμε ακριβώς το ίδιο υπόβαθρο και τις ίδιες εξελίξεις στην Ελλάδα, ο όρος θα μπορούσε στην περίπτωση μας να αποδοθεί νοηματικά και όχι κατά γράμμα, σαν «εκκοσμίκευση». Ο όρος αυτός αναφέρεται –μεταξύ των άλλων– σε ανάλογα φαινόμενα υποχώρησης και κοινωνικής περιθωριοποίησης της θρησκείας. Το παράδειγμα αυτό δείχνει αφενός μεν τις δυσχέρειες στη μεταφορά επιστημονικής ορολογίας από το ένα πολιτιστικό σύμπλεγμα στο άλλο, αφετέρου δε τα προβλήματα που μπορούν να παρουσιάσουν ενίοτε οι προτεινόμενοι νεολογισμοί σε μερικές γλώσσες.

Ξαναγυρίζοντας στο θέμα μας, πρέπει να τονίσουμε ότι με τον παραπάνω νεολογισμό «θεμελιωτισμός» που προτείναμε και με τις εναλλακτικές λύσεις που αφήσαμε ανοικτές, δεν ελπίζουμε φυσικά ότι είπαμε την τελευταία λέξη στο όλο θέμα. Το αν επικρατήσει κάποιος νεολογισμός ή όχι, είναι συχνά ζήτημα παραγόντων που δεν έχουν να κάνουν τόσο με καθαρά επιστημονικά κριτήρια. Όταν π.χ. ο Thomas Kuhn χρησιμοποιούσε το 1962 τον όρο «*paradigm*» ή ο Robert Bellah μιλούσε το 1967 για «*american civil religion*», δεν φαντάζονταν καθόλου ότι οι όροι που χρησιμοποιήσαν τότε θα γνώριζαν αργότερα τέτοια διάδοση σε ευ-

ρύτατη κλίμακα (μάλιστα εντελώς έξω από τα αρχικά τους πλαίσια και όχι μόνο μέσα στην επιστημονική κοινότητα). Ο σκοπός μας λοιπόν στο άρθρο αυτό ήταν απλώς να θίξουμε το σοβαρό πρόβλημα της ελληνικής απόδοσης του όρου *fundamentalismus* και να συμβάλουμε στη δημιουργία κάποιου υπόβαθρου για τη μετέπειτα έρευνα του φαινομένου στον ελληνικό χώρο, η οποία θα γίνει σίγουρα τα επόμενα χρόνια.

Βιβλιογραφία

- Αλευρομάγειρος Δημήτρης, «Το "Μουσουλμανικό" Τόξο». *Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής*, 31:67-71, 1992.
- Alexander Daniel, «Is Fundamentalism an Integrist?», *Social Compass*, 32:373-392, 1985.
- Ανδριανόπουλος Ανδρέας, «Η ισλαμική διάσταση της κρίσης», *Η Καθημερινή*, 2 Σεπτεμβρίου 1990, σελ. 10.
- Ανδριανόπουλος Ανδρέας, *Ο ισλαμικός φανατισμός και οι κίνδυνοι για την Ελλάδα*, 4η έκδοση, Αθήνα, 1991.
- Carré Olivier, «Intégrisme islamique?», *Social Compass*, 32:413-420, 1985.
- Γιανναράς Χρήστος, «Μια συνέντευξη», *Σύναξη*, 34:69-78, 1990.
- Dorrisd Tom, «Historic summit in Istanbul», *One World*, 175:8-10, 1992.
- Duran Khalid, «Islamism-ideological connotations and current trends of Muslim Fundamentalism», *Vierteljahreshefte*, 127:59-70, 1992.
- Ebertz Michael N., «Wider die Relativierung der heiligen Ordnung: Fundamentalismen im Katholizismus», *Aus Politik und Zeitgeschichte* B33:11-22, 1992.
- Étienne Bruno, «Η έκρηξη του φανατικού ισλαμισμού», *Το Βήμα της Πρωτοχρονιάς*, 1 Ιανουαρίου 1991, σελ. 60-61.
- Hanf Theodor, «Arabismus und Islamismus. Der säkularisierte arabische Nationalismus im Vorderen Orient vor der Herausforderung des islamischen politischen Revivalismus», στο: H.A. Winkler (Hrsg.), *Nationalismus in der Welt von heute* (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 8), Göttingen, σελ. 157-176, 1982.
- Hartz Gary W., Henry C. Everett, «Fundamentalist Religion and its Effect on Mental Health», *Journal of Religion and Health*, 28:207-217, 1989.
- Heine Peter, «Fundamentalisten und Islamisten. Zur Differenzierung der Re-Islamisierungsbewegungen», *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B33:23-30, 1992.
- Καραμπελιάς Γιώργος, «Ο ριζοσπαστικός Ισλαμισμός», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 2/5:137-168, 1991.
- Κατσουρός Κωνσταντίνος, «Εισαγωγή», στο B. Lewis, E. Race, S. Magister; *Το Ισλαμικό αίνιγμα. Λαϊκοποίηση και νεοτερικότητα στον ισλαμικό κόσμο*, Αθήνα (Λεβιάθαν, Σύγχρονη Ιστορία, 2), σελ. 7-11, 1992.
- Kepel Gilles, «Der lange Weg der Islamisten», *Europa-Archiv*, 47:71-75, 1992.

- Lawrence Bruce B., *Defenders of God. The Fundamentalists Revolt Against the Modern Age*, San Francisco, 1989.
- Lossky Nicolas, «Fidélité à la foi et Intégrismes», *Service Orthodoxe de Presse*, 167:28-32, 1992.
- Μάζης Ιωάννης Θ., *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού Κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα, 1992.
- Makrides Vasilios, «Aspects of Greek Orthodox Fundamentalism», *Orthodoxes Forum*, 5:49-72, 1991.
- Makrides Vasilios 1994 (υπό εκτύπωση), «Anmerkungen zum Thema "Fundamentalismus" aus religionswissenschaftlicher Sicht», *Dialog der Religionen*.
- Marsden George M., «Evangelical and Fundamental Christianity», *The Encyclopedia of Religion*, 5:190-197, 1987.
- Marty Martin E., R. Scott Appleby, *Fundamentalisms Observed*, Chicago (The Fundamentalism Project, 1), 1991.
- Marty Martin E., R. Scott Appleby, *Fundamentalisms and Society. Reclaiming the Sciences, the Family and Education*, Chicago (The Fundamentalism Project, 2), 1992.
- Marty Martin E., R. Scott Appleby, *Fundamentalisms and the State. Remaking Politics, Economies and Militance*, Chicago (The Fundamentalism Project, 3), 1993.
- Megalommatitis Cosmas, «Βιβλιοκρισία του έργου του Α. Ανδριανόπουλου, *Ο ισλαμικός φανατισμός και οι κίνδυνοι για την Ελλάδα*», *Journal of Oriental and African Studies*, 2:270-272, 1990.
- Meyer Thomas, *Fundamentalismus. Aufstand gegen die Moderne*, Reinbek bei Hamburg, 1989.
- Niewiadomski József, «Die nachkonziliaren Traditionalisten», *Theologisch-Praktisched Quartalschrift*, 139:362-369, 1991.
- Ostling, Richard N., «Patriarchs with a Purpose», *Time*, 30 March 1992, p. 43.
- Παπαβασιλείου Ανδρέας, «Ο ισλαμισμός σε έξαρση», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 1 Φεβρουαρίου 1993, σελ. 4.
- Παπασηλιόπουλος Σπήλιος, «Είναι καταδικασμένο το Ισλάμ στο σκοταδισμό και την καθυστέρηση;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20 Φεβρουαρίου 1992, σελ. 39-42.
- Πουλάκος Δημήτριος, «Σημειώσεις για τον εθνικισμό και το θρησκευτικό φονταμενταλισμό στην Ανατολία», *Ευρωβαλκάνια*, 4:6-32, 1992.
- Poulat Émile, «La querelle de l' intégrisme et France», *Social Compass*, 32:343-351, 1985.
- Rajashekar J. Paul, «"Islamic Fundamentalism". Reviewing a Stereotype», *The Ecumenical Review*, 41:64-72, 1989.
- Richard Yann, «L' intégrisme islamique en Iran», *Social Compass*, 32:421-428, 1985.
- Riesebrodt Martin, *Fundamentalismus als patriarchalische Protestbewegung. Americanische Protestanten (1910-28) und iranische Schiiten (1961-1979) im Vergleich*, Tübingen, 1990.
- Service Orthodoxe de Presse, «Le Sommet des Primats Orthodoxes. Message Final», 167:23-27, 1992 (Απρίλιος).

- Shepard William, «"Fundamentalism" Christian and Islamic», *Religion*, 17:355-378, 1987.
- Shepard William, «What is "Islamic Fundamentalism"?, *Studies in Religion*, 17:5-26, 1988.
- Spaemann Robert, «"Fanatisch" und "Fanatismus"», *Archiv für Begriffsgeschichte*, 15:256-274, 1970.
- Σωμερίτης Ριχάρδος, «Η αναζήτηση ταυτότητας και η πίστη», *Το Βήμα της Κυριακής*, 25 Δεκεμβρίου 1992, σελ. Β2-Β3.
- Tibi Bassam, «Islamischer Fundamentalismus gegen den Westen», *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B22:40-46, 1990.
- Χολέβας Κωνσταντίνος, «Ορθόδοξη εκκλησία και Βατικανό», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 23 Απριλίου 1992, σελ. 55-56.
- Χολέβας Κωνσταντίνος, «Μπορεί να υπάρξει ορθόδοξο τόξο;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11 Φεβρουαρίου 1993, σελ. 33-34.
- Χριστόδουλος Μητροπολίτης Δημητριάδος, «Μουσουλμανικό "παραπέτασμα" στη Βαλκανική», *Το Βήμα της Κυριακής*, 9 Φεβρουαρίου 1992, σελ. Α10.
- Χριστόδουλος Μητροπολίτης Δημητριάδος, «Η μεγάλη πρόκληση», *Το Βήμα της Κυριακής*, 8 Μαρτίου 1992α, σελ. Α10.
- Χριστόδουλος Μητροπολίτης Δημητριάδος, «Οι χριστιανικές μειονότητες στο στόχαστρο του Ισλαμισμού», *Το Βήμα της Κυριακής*, 18 Οκτωβρίου 1992β, σελ. Α14.
- Χριστόδουλος Μητροπολίτης Δημητριάδος, «Το ηφαίστειο του ισλαμισμού. Η λάβα που "καίει" τα Βαλκάνια». *Το Βήμα της Κυριακής*, 22 Νοεμβρίου 1992γ, σελ. Α20.
- Yannaras Christos, «Die Herausforderung des orthodoxen Traditionalismus», *Concilium*, 28:249-254, 1992.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Όψεις της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης

Editorial

Γιάννης Μηλιός: Από τη «στροφή στην τεχνική εκπαίδευση» στη «γενίκευση της συνεχούς κατάρτισης» (Καπιταλιστική αναδιάρθρωση και εκπαιδευτική διαδικασία)

Ανέστης Ταρπάγκος: Κοινωνικές τάξεις και πολιτικές στρατηγικές στον ελληνικό κατασκευαστικό καπιταλισμό. Μέρος Α'

Ηλίας Ιωακείμογλου: Ο πόλεμος συνεχίζεται (Η συγκυρία μετά τις εκλογές της 10.10.93). Μέρος Β'

Θόδωρος Σταυρόπουλος: Πολυφωνία, δημοκρατία και πολιτιστική δημιουργία

Τάσος Κυπριανίδης: Η δικτατορία της αστικής τάξης (Σημειώσεις για τις εξελίξεις στη Ρωσία). Μέρος Α'

Μιχάλης Βακαλούλης: «Μετα»-καπιταλισμός ή «μετα»-μοντέρνος καπιταλισμός: (Βασικές δομές και παράγοντες νεωτερισμού)

Isaac I. Rubin: Η συμβολή του Adam Smith στην οικονομική επιστήμη. Μέρος Β'

ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 1994 **47**

Η θέση της γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: Πορεία στο Λαβύρινθο;

Βασίλης Βουϊδάσκης*

Περίληψη

Η διερεύνηση και η αξιολόγηση της θέσης της γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει γίνει αντικείμενο μελέτης από ειδικές υπηρεσίες και εξειδικευμένες οπτικές γωνίες σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Στα πλαίσια αυτών των μελετών αν και διαπιστώνεται η μειονεκτική θέση της γυναίκας, παράλληλα παρατηρείται ότι έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος όσον αφορά την αριθμητική συμμετοχή τους, στα κεντρικά όργανα των πολιτικών αποφάσεων.

1. Εισαγωγή

Υπάρχει κοινή αποδοχή και διεθνής αναγνώριση του γεγονότος ότι η γηραιά μας Ήπειρος πρόσφερε στην ανθρωπότητα μια πλούσια και ανεπανάληπτη πολιτισμική κληρονομιά. Στη μακρά κωνική κοινωνικο-πολιτική της ιστορία φαίνεται ανάγλυφα η σταθερή της προσήλωση στις αιώνιες πανανθρώπινες αξίες, όπως της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της λαϊκής κυριαρχίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας, οι οποίες με πολλούς αγώνες και με μεγάλες θυσίες κατακτήθηκαν από τους λαούς της.

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, της οποίας οι χώρες έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλους αυτούς τους κοινωνικούς αγώνες για την απόκτηση και την εδραίωση αυτών των αξιών, από την αρχή

---

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

κιάλας της ίδρυσής της, τόνισε ιδιαίτερα την αξία της ανθρώπινης προσωπικότητας πέρα από κάθε βιολογική ή κοινωνική διαφορά προέλευσης και καταγωγής. Όπως ήταν φυσικό τα κράτη-μέλη δεν έμειναν αδιάφορα στην προσπάθεια της γυναίκας να καταργήσει παραδοσιακές αυταρχικές και πατριαρχικές δομές, να εξαλείψει ή τουλάχιστον να μειώσει σύγχρονες κοινωνικές προκαταλήψεις, που τη θέλουν να παραμένει ακόμα πολίτης δεύτερης κατηγορίας σε μια, υποτίθεται, πολιτισμένη ευρωπαϊκή κοινωνία, που βρίσκεται μπροστά στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα και της τρίτης μεταχριστιανικής χιλιετηρίδας.

Για την αντιμετώπιση του σοβαρού προβλήματος της θέσης της γυναίκας, που συνοψίζεται στη διεκδίκηση ίδιων με τον άντρα δικαιωμάτων και στην παροχή ίσων με εκείνον ευκαιριών, η ευαισθησία της ΕΟΚ εκδηλώθηκε περισσότερο μετά τις πρώτες άμεσες και καθολικές εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου¹.

Μετά από ψηφίσματα σ' αυτό το σημαντικό συλλογικό κοινοτικό θεσμό ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 1981 η σύσταση μιας Εξεταστικής Επιτροπής, η οποία ανέλαβε την ευθύνη να επιβλέπει την εφαρμογή από τα ίδια τα κοινοτικά όργανα των βασικών κατευθύνσεων ενός ψηφίσματος του Ευρωκοινοβουλίου σχετικού με την εξέλιξη της θέσης της γυναίκας σε όλες τις χώρες της ΕΟΚ. Καθοριστική ωστόσο προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε η ίδρυση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τον Ιούλιο του 1984 μιας μόνιμης Επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας. Σ' αυτή την επιτροπή, η οποία αποτελείται κυρίως από γυναίκες, δόθηκε η εντολή να επαγρυπνεί για την εφαρμογή όλων εκείνων των οδηγιών, που ισχύουν σχετικά με το θέμα της ισότητας της γυναίκας στο χώρο της εκπαίδευσης, της απασχόλησης, της επαγγελματικής επιμόρφωσης και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Οι δραστηριότητες και οι πρωτοβουλίες αυτής της Επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας είναι πραγματικά σημαντικές. Αγωνίζεται συνειδητά και στηρίζει τον αγώνα της γυναίκας για μεγαλύτερη χειραφέτηση στα πλαίσια των μελών-χωρών αλλά και σε διεθνές επίπεδο. Καταγγέλει τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων της γυναίκας, παρεμβαίνει στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με εισηγητικές εκθέσεις και καταφέρνει να περνά νέες και προοδευτικές απόψεις σχετικές με τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Αρκεί να αναφερθεί το γεγονός ότι, εκτός των άλλων, από το 1989 μέχρι το 1992 κατάφερε να περάσουν και να εγκριθούν από το Ευρωκοινοβούλιο είκοσι σημαντικά ψηφίσματα, τα οποία αναφέρονται σε

καυτά θέματα της γυναίκας σχετικά με την ίση αμοιβή και μεταχείριση, την υγειονομική περίθαλψη, την αξιοπρέπεια στον εργασιακό της χώρο, την προώθηση της δυνατότητας παροχής ίσων ευκαιριών με τον άντρα και σε άλλους ζωτικούς τομείς της κοινωνικής συμβίωσης².

Σκοπός ωστόσο της ερευνητικής μας προσπάθειας δεν είναι η αναζήτηση των αποτελεσμάτων των δραστηριοτήτων αυτής της Επιτροπής ή ολόκληρου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την ισότητα των δυο φύλων, αλλά ούτε και η διαπίστωση της σημερινής θέσης της γυναίκας στις δώδεκα χώρες και στους διάφορους τομείς της πολιτιστικής, της οικονομικής, της πολιτικής και γενικότερα της κοινωνική ζωής. Αντίθετα, σκοπός μας είναι η διερεύνηση και η διαπίστωση της θέσης της γυναίκας της ΕΟΚ μέσα στο ίδιο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο από το 1979 μέχρι σήμερα, περίοδο κατά την οποία τα μέλη του, οι εκπρόσωποι δηλαδή των χωρών-μελών, αναδεικνύονται μετά από άμεση και καθολική ψηφοφορία. Με άλλα λόγια, μας κατευθύνει η προβληματική που προέρχεται από το ερώτημα: Έχουν οι γυναίκες των χωρών-μελών της ΕΟΚ τα ίδια δικαιώματα με τους άντρες και τους παρέχονται οι ίδιες ευκαιρίες να εκπροσωπούνται στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ισότιμα μ' αυτούς; Με άλλη διατύπωση: Έχουν οι γυναίκες ως ισότιμοι πολίτες κι εκείνες της ΕΟΚ τις ίδιες ευκαιρίες και δυνατότητες με τους άντρες να ασκούν εκείνο το εκλογικό δικαίωμα, που τους παρέχει η νομοθεσία όχι απλώς μονόδρομα να εκλέγουν μόνον, αλλά και να εκλέγονται, να εκπροσωπούν δηλαδή, ισότιμα με εκείνους της χώρα τους, αλλά συγχρόνως και το φύλο τους, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο;

Η απάντηση σ' αυτό το σημαντικό ερώτημα θα οδηγήσει σε αξιόλογα συμπεράσματα σχετικά με τη δυνατότητα ή την αδυναμία πρόσβασης της ευρωπαϊκής γυναίκας στην πολιτική ζωή και ειδικά στο κέντρο αποφάσεων που λέγεται Ευρωκοινοβούλιο, στο χώρο τον οποίο παίρνονται αποφάσεις για περισσότερους από τριακόσια εκατομμύρια πολίτες.

Απ' αυτή ακριβώς τη σοβαρή διαπίστωση της δυνατότητας ή της αδυναμίας θα μπορούν να εξαχθούν επίσης σημαντικά συμπεράσματα για το βαθμό που οι γυναίκες ευρωβουλευτές μπορούν να επηρεάζουν τις πολιτικές αποφάσεις γενικά, αλλά και προς την άλλη κατεύθυνση, στο μέτρο δηλαδή που αυτές ασκούν ποικιλόμορφες επιρροές και οδηγούν ή όχι τις ευρωπαϊκές γυναίκες σε μεγαλύτερη χειραφέτηση, προς την κατάκτηση περισσότερων ευκαιριών και στη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων συγκριτικά με τους άντρες. Με άλλα λόγια, ανοίγουν οι

γυναίκες ευρωβουλευτές στις γυναίκες της ΕΟΚ καινούργιους δρόμους και προσφέρουν σ' αυτές νέες απελευθερωτικές διεξόδους, ή μήπως βρίσκονται οι ίδιες στα ίδια παραδοσιακά αδιέξοδα και στο δικό τους κοινοτικό Ευρωπαϊκό κλουβιό;

Τα αποτελέσματα των ερευνών σχετικά με τη θέση της γυναίκας γενικά στο χώρο της παραγωγής, στον επαγγελματικό και εργασιακό χώρο, στη βιομηχανία, στο δημόσιο ή στον ιδιωτικό επιχειρηματικό τομέα, στην εκπαίδευση και σε άλλες περιοχές, ποικίλουν από χώρα σε χώρα και από τομέα σε τομέα. Υπάρχουν βέβαια μερικοί τομείς, στους οποίους οι γυναίκες υπερεκπροσωπούνται συγκριτικά με τους άντρες. Υπάρχουν ωστόσο και άλλες περιοχές της επαγγελματικής ζωής, όπως στο χώρο της πολιτικής και σε άλλα κέντρα λήψης αποφάσεων, όπου πραγματικά κυριαρχούν οι άντρες. Σ' αυτούς τους χώρους η παρουσία της γυναίκας δε φαίνεται να είναι ισότιμα αντιπροσωπευτική μ' εκείνη του άντρα. Μ' αυτή την έννοια στη συγκεκριμένη περίπτωση διατυπώνεται και η υπόθεση: οι γυναίκες της Ευρώπης των Δώδεκα δεν εκπροσωπούνται ισότιμα με τους άντρες στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Και με διαφορετική διατύπωση: οι χώρες της ΕΟΚ στέλνουν συγκριτικά περισσότερους άντρες από γυναίκες ευρωβουλευτές στο Στρασβούργο για εκπροσώπηση.

Τη διαπίστωση ή όχι αυτής της υπόθεσης επιδιώκουμε στη συνέχεια. Τα δεδομένα προήλθαν από το πρωτογενές υλικό ορισμένων επίσημων κοινοτικών ντοκουμέντων, από μερικούς βιογραφικούς καταλόγους, στους οποίους αναφέρονται τα ονόματα όλων των βουλευτών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία. Από την παρατήρηση και τη συστηματική μελέτη αυτών των στοιχείων, αντλήσαμε σημαντικές πληροφορίες και αποκαλυπτικά στατιστικά δεδομένα. Με την παρουσίαση αυτών των δεδομένων, την κοινωνιολογική τους ανάλυση και την περιγραφή και την ερμηνεία τους, οδηγηθήκαμε σε ορισμένες διαπιστώσεις σχετικά με το θέμα μας, τη θέση της γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο³.

2. Η εκπροσώπηση της γυναίκας των χωρών-μελών

Στον Πίνακα 1 (βλέπε παράρτημα), εμφανίζεται η ακριβής εκπροσώπηση των αντρών και γυναικών βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, όπως αυτό διαμορφώθηκε κατά τις τρεις πρώτες άμεσες και καθολικές ψηφοφορίες⁴ των λαών όλων των κρατών-

μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας τον Ιούνιο του 1979, του 1984 και επίσης τον Ιούνιο του 1989. Σ' αυτήν την εκπροσώπηση συμπεριλαμβάνεται ακόμα η ελληνική, μετά την προσχώρηση της Ελλάδας και την άμεση και καθολική ψηφοφορία τον Οκτώβριο του 1981. Συμπεριλαμβάνεται επίσης η ισπανική και πορτογαλική εκπροσώπηση μετά την ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας και την άμεση και καθολική ψηφοφορία τον Οκτώβριο του 1986, καθώς επίσης και η συμπληρωματική εκπροσώπηση των 18 ανατολικογερμανών βουλευτών ως παρατηρητών μετά την επανένωση της Γερμανίας και τις εκλογές του 1990. Σε μια πρώτη φάση κοινωνιολογικής ανάλυσης αυτών των αποτελεσμάτων θα μπορούσαν να γίνουν οι παρακάτω διαπιστώσεις:

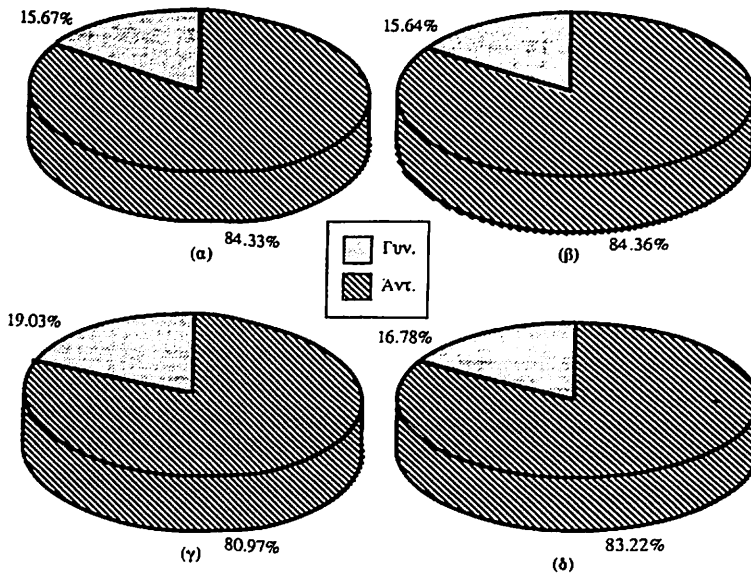
Γενικά επαληθεύεται η υπόθεση, όπως εξάλλου και αναμενόταν, ότι η γυναίκα δεν εκπροσωπείται ισότιμα με τον άντρα σ' αυτό τον κορυφαίο θεσμό, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Εκείνο ωστόσο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η σημαντική διαφορά εκπροσώπησης των δυο φύλων, κατά την οποία ο άντρας-πολίτης της ΕΟΚ εμφανίζει περίπου εξαπλάσια εκπροσώπηση στην Ευρωπαϊκή Βουλή συγκριτικά με τη γυναίκα. Περίπου μόνο ένα από τα έξι μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι γυναίκα (Σχήμα 1). Πιο συγκεκριμένα:

α) Από τους 434 συνολικά βουλευτές των δέκα χωρών-μελών της ΕΟΚ, οι οποίοι προήλθαν από την πρώτη άμεση και καθολική εκλογή του 1979⁵, (για την Ελλάδα το 1981), μόνο οι 68 (15.67%) ήταν γυναίκες και οι 366 (84.33%) άντρες. Χωρίς αμφιβολία η συμμετοχή των γυναικών βουλευτών σ' αυτή την πρώτη περίοδο του Ευρωκοινοβουλίου θα ήταν μεγαλύτερη στην ΕΟΚ των εννέα χωρών-μελών, η προσχώρηση όμως ως δέκατου κράτους-μέλους της Ελλάδας, η οποία κατέλαβε και την τελευταία θέση στη γυναικεία εκπροσώπηση, είχε ως συνέπεια τη χαμηλότερη συνολική συμμετοχή των γυναικών βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

β) Στη δεύτερη άμεση και καθολική ψηφοφορία του 1984⁶ (για την Ισπανία και Πορτογαλία του 1986)⁷ ο συνολικός αριθμός των βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ανήλθε στους 518. Το αξιοσημείωτο σ' αυτή την ψηφοφορία συγκριτικά με την πρώτη είναι το γεγονός ότι, ενώ ο συνολικός αριθμός των ευρωβουλευτών μεγάλωσε, αφού οι άντρες έφθασαν τους 437 και οι γυναίκες τις 81, η ποσοστιαία εκπροσώπηση των δυο φύλων, 84.36% για τους άντρες και 15.64% για τις γυναίκες, παρέμεινε σχεδόν η ίδια συγκριτικά με την προηγούμενη, με μια μόνο ασήμαντη μείωση των γυναικών: 0.03%. Αντίθετα, δηλαδή, σε μια αναμενό-

μενη αυξητική τάση εκπροσώπησης της γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατά τη δεύτερη καθολική ψηφοφορία και μετά την πάροδο μιας πενταετίας και την πιθανή βελτίωση της θέσης γενικά της γυναίκας στους διάφορους τομείς της πολιτιστικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής, παρατηρήθηκε μια στασιμότητα.

Αναμφίβολα και σ' αυτή την περίπτωση η παρουσία της γυναίκας θα ήταν δυναμικότερη και η συμμετοχή της στην Ευρωβουλή μεγαλύτερη, αν η ΕΟΚ συνέχιζε την πορεία της μόνο με τους μέχρι τότε δέκα εταίρους της. Η κοινωνιολογική εξήγηση αυτής της μικρότερης εκπροσώπησης έρχεται αβίαστα από τις άμεσες εξελίξεις, οι οποίες επήλθαν μέσα στους κόλπους της Κοινότητας. Μετά την Ελλάδα, αυτή τη φορά άλλες δυο παραδοσιακές και οικονομικά αναπτυσσόμενες μεσογειακές χώρες έγιναν το ενδέκατο και το δωδέκατο κράτος-μέλος αντίστοιχα. Με την προσχώρησή της η Ισπανία κατέλαβε την ενδέκατη θέση με το μικρότερο ποσοστό συμμετοχής γυναικών βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Περισσότερο καθοριστική ήταν η προσχώρηση της Πορτογαλίας στην ΕΟΚ, της οποίας η εκπροσώπηση σε γυναίκες ήταν μηδενική.

Σχήμα 1. Κυκλικά διαγράμματα συνολικής εκπροσώπηση αντρών-γυναικών στο Ε.Κ. κατά τις τρεις πρώτες άμεσες και καθολικές εκλογές: (α) 1979, (β) 1984, (γ) 1989 και (δ) οι Μ.Ο. τους του Πίνακα 1 (βλέπε παράρτημα).

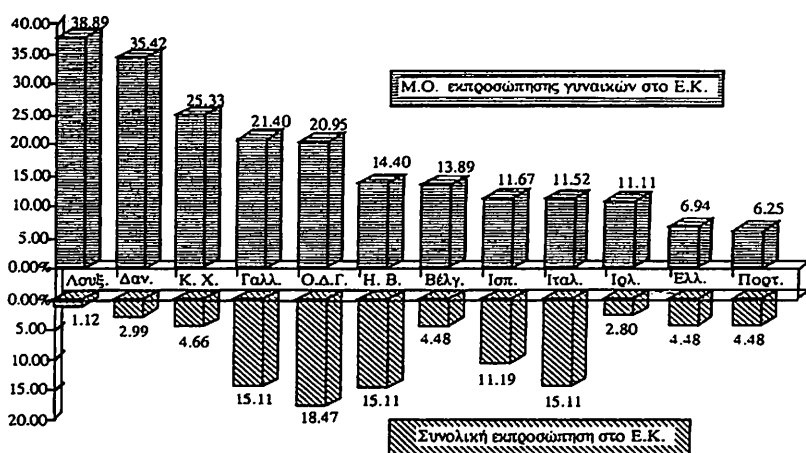
γ) Σχετική ανοδική τάση του αριθμού των γυναικών βουλευτών στο Ευρωκοινοβούλιο της τάξης του 3.39% εμφανίστηκε κατά την τρίτη άμεση και καθολική ψηφοφορία του 1989⁸. Και σ' αυτήν την ψηφοφορία η ανοδική τάση εκπροσώπησης των γυναικών ευρωβουλευτών θα μπορούσε να ήταν ελαφρά μεγαλύτερη, αν και πάλι κατά την πορεία δεν συνέβαινε η επανένωση της Γερμανίας και η εκπροσώπηση της πρώην Ανατολικής με 18 βουλευτές από τους οποίους μόνο 3 ήταν γυναίκες⁹. Μετά, λοιπόν και απ' αυτό το γεγονός, τα δώδεκα κράτη-μέλη της ΕΟΚ εκπροσωπούνται στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο συνολικά από 536 βουλευτές, από τους οποίους οι 434, (ποσοστό 80.97%) είναι άντρες και οι 102, (ποσοστό 19.03%) γυναίκες.

Κατά την πρώτη άμεση και καθολική ψηφοφορία του 1979, η Δανία κατέλαβε την πρώτη θέση μεταξύ των δέκα χωρών, αναφορικά με την εκπροσώπησή της στις γυναίκες, ενώ κατά τη δεύτερη και την τρίτη κατέλαβε τη δεύτερη. Η Γαλλία πήρε την δεύτερη θέση κατά την πρώτη εκλογή και κατέληξε στην τέταρτη κατά τη δεύτερη και στην πέμπτη κατά την τρίτη. Οι Κάτω Χώρες βρέθηκαν στην τρίτη θέση κατά την πρώτη και τη δεύτερη εκλογή, κατέβηκαν όμως στην τέταρτη κατά την τρίτη. Το Ηνωμένο Βασίλειο πήρε την έκτη θέση κατά την πρώτη εκλογή, έφθασε στην έβδομη κατά τη δεύτερη και στην όγδοη κατά την τρίτη. Παρόμοια και η Ιταλία. Από την έβδομη θέση κατά την πρώτη εκλογή κατέληξε στην ένατη κατά τη δεύτερη και στη δέκατη κατά την τρίτη. Η Ιρλανδία είχε την όγδοη θέση στην πρώτη εκλογή, την οποία διατήρησε και κατά τη δεύτερη, κατέληξε όμως στην ενδέκατη κατά την τρίτη. Τέλος η Ελλάδα πήρε τη δέκατη θέση κατά την πρώτη εκλογή, τη διατήρησε και κατά τη δεύτερη και έπεσε στη δωδέκατη κατά την τρίτη.

Αντίθετα, με την Ελλάδα, οι υπόλοιπες χώρες εμφάνισαν μια ανοδική τάση. Η Πορτογαλία, που είχε τη δωδέκατη θέση κατά τη δεύτερη άμεση και καθολική ψηφοφορία, ανέβηκε στην ένατη κατά την τρίτη. Το ίδιο συνέβη και με την Ισπανία, από την ενδέκατη θέση κατά τη δεύτερη έφτασε στην έβδομη κατά την τρίτη. Το Βέλγιο επίσης βρέθηκε στην ένατη θέση κατά την πρώτη εκλογή, πέρασε στην έκτη κατά την δεύτερη και παρέμεινε σ' αυτήν και κατά την τρίτη. Η Γερμανία βρισκόνταν στην πέμπτη θέση κατά την πρώτη και τη δεύτερη εκλογή και ανέβηκε στη τρίτη θέση κατή την τρίτη εκλογή. Τέλος το Λουξεμβούργο, ενώ κατείχε την τέταρτη κατά την πρώτη κατέλαβε την πρώτη θέση τόσο κατά τη δεύτερη όσο και την τρίτη εκλογή. Κοινωνιολογικά ενδιαφέρουσα, αλλά και εξαιρετικά δύσκολη στην εξήγησή της

περίπτωση, αποτελεί το Λουξεμβούργο, όχι μόνο για την πρώτη θέση που κατέλαβε στην εκπροσώπηση των γυναικών, όσο και για το γεγονός ότι κατά τη δεύτερη και την τρίτη Κοινοβουλευτική περίοδο του Ευρωκοινοβουλίου παρουσιάστηκε σαν μοναδική εξαίρεση, μεταξύ όλων των χωρών-μελών της ΕΟΚ, να εκπροσωπείται στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ισότιμα, με τον ίδιο αριθμό γυναικών, όσο και αντρών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι μέσοι όροι των αποτελεσμάτων και των τριών άμεσων και καθολικών εκλογών, που δείχνουν την ποσοστιαία συμμετοχή των γυναικών, συγκριτικά μ' εκείνη των αντρών, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τη θέση εκπροσώπησης του κάθε κράτους-μέλους ξεχωριστά. Το Λουξεμβούργο κατέχει την πρώτη θέση στη συμμετοχή γυναικών (38.89%). Στη δεύτερη θέση έρχεται η Δανία, (35.42%), οι Κάτω Χώρες έρχονται στην τρίτη (25.33%), η Γαλλία ακολουθεί τέταρτη (21.40%) και η Γερμανία στην πέμπτη (20.95%). Ακολουθούν το Ηνωμένο Βασίλειο στην έκτη (14.40%), το Βέλγιο στην έβδομη (13.89%), η Ισπανία στην όγδοη (11.67%), η Ιταλία στην ένατη (11.52%) και η Ιρλανδία στη δέκατη (11.11%). Τέλος κατέλαβε η Ελλάδα την ενδέκατη (6.94%) και τη δωδέκατη και τελευταία η Πορτογαλία (6.25%) (Σχήμα 2).

Σχήμα 2. Συζυγές ακιδωτό διάγραμμα εκπροσώπησης του Μ.Ο. των γυναικών βουλευτών στο Ε.Κ. των χωρών-μελών της ΕΟΚ σε αντιστοιχία με τη συνολική τους εκπροσώπηση σ' αυτό, του Πίνακα 1 (βλέπε παράρτημα).

Με μια βαθύτερη μελέτη σ' αυτούς τους μέσους όρους συμμετοχής των γυναικών των δώδεκα κρατών-μελών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο διαπιστώνει κανένας τα εξής: α) Οι τρεις πρώτες χώρες με την ποσοστιαία μεγαλύτερη εκπροσώπηση των γυναικών έχουν το δικαίωμα της μικρότερης συνολικής εκπροσώπησης αντρών και στο Ευρωκοινοβούλιο. Αυτές είναι: το Λουξεμβούργο (με 1.12%), η Δανία (με 2.99%) και οι Κάτω Χώρες (με 4.66%). β) Αντίθετα οι έξι επόμενες, (εκτός από το Βέλγιο), δικαιούνται τη μεγαλύτερη συνολική εκπροσώπηση αντρών και γυναικών. Αυτές είναι η Γαλλία στην τέταρτη θέση (με 15.11%), η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας στην πέμπτη (με 18.47%), το Ηνωμένο Βασίλειο στην έκτη (με 15.11%), το Βέλγιο στην έβδομη (με 4.48%), η Ισπανία στην όγδοη (με 11.19%) και η Ιταλία στην ένατη (με 15.11%). γ) Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η διαπίστωση ότι οι επόμενες τρεις τελευταίες χώρες με τη μικρότερη γυναικεία εκπροσώπηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχουν – όπως και οι τρεις πρώτες– επίσης το δικαίωμα για τη μικρότερη συνολική εκπροσώπηση αντρών και γυναικών. Αυτές είναι η Ιρλανδία στη δέκατη θέση (με 2.80%), η Ελλάδα στην ενδέκατη (με 4.48%) και η Πορτογαλία στη δωδέκατη θέση (με 4.48%).

Τα αποτελέσματα της *δεύτερης εκλογής του 1984* συγκριτικά με εκείνα του 1979 παρουσιάζουν την παρακάτω εικόνα: α) Τρεις χώρες παρέμειναν σταθερές, η Γαλλία, η Ελλάδα και η Ιρλανδία. β) Κατά τις ίδιες εκλογές η Ιταλία μείωσε σημαντικά τον αριθμό των γυναικών βουλευτών κατά 4, δηλαδή σε ποσοστό 36.36%. γ) Αντίθετα έξι χώρες αύξησαν τον αριθμό συνολικά σε 12 γυναίκες, σε ποσοστό (19.12%). Αναλυτικά το Βέλγιο κατά 2, σε ποσοστό 100.00%, η Δανία κατά 1, σε ποσοστό 20%, το Ηνωμένο Βασίλειο κατά 1, σε ποσοστό 9.09%, οι Κάτω Χώρες κατά 2, σε ποσοστό 40%, το Λουξεμβούργο κατά 2, σε ποσοστό 200% και η Γερμανία κατά 4, σε ποσοστό 33.33%.

Όταν σε αυτή την αύξηση των 12 γυναικών βουλευτών συνυπολογισθούν και οι 5 γυναίκες της Ισπανίας, η οποία εισέρχεται για πρώτη φορά στην ΕΟΚ αλλά επίσης και οι 4, τις οποίες έχασε η Ιταλία, διαπιστώνουμε ότι η συνολική αύξηση των γυναικών βουλευτών στο Ε.Κ. κατά τις δεύτερες άμεσες και καθολικές εκλογές του 1984, συγκριτικά με τις πρώτες του 1979, ήταν 13 γυναίκες βουλευτές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μείωση της Ιταλίας κατά 4 και η αύξηση της Γερμανίας επίσης κατά 4 γυναίκες βουλευτές.

Τα αποτελέσματα της *τρίτης εκλογής του 1989*, συγκριτικά με εκείνα της δεύτερης, παρουσιάζουν την εξής εικόνα: α) Πέντε

από τις δώδεκα χώρες, το Βέλγιο, η Δανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, οι Κάτω Χώρες και το Λουξεμβούργο διατήρησαν τον ίδιο αριθμό γυναικών βουλευτών. β) Μείωση παρουσίασαν η Ελλάδα και η Ιρλανδία κατά 1 γυναίκα η κάθε μία, σε ποσοστό 50%. γ) Αντίθετα αύξηση σημείωσαν τέσσερις χώρες, συνολικά με 20 γυναίκες βουλευτές, σε ποσοστό 25.93%. Αναλυτικά, η Γαλλία κατά 1, (ποσοστό 5.88%), η Ισπανία κατά 4, (ποσοστό 80%), η Ιταλία κατά 3, (ποσοστό 42.86%), η Γερμανία κατά 12, (ποσοστό 75%). Η Πορτογαλία, η οποία κατά την είσοδό της στην ΕΟΚ το 1986 εκπροσωπήθηκε μόνο με άντρες, στις εκλογές του 1989 έστειλε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για πρώτη φορά 3 γυναίκες βουλευτές.

Συνοπλογίζοντας στη συνολική αύξηση των 20 γυναικών βουλευτών και τις 3 της Πορτογαλίας καθώς και τις 2, τις οποίες έχασαν η Ελλάδα και η Ιρλανδία, διαπιστώνουμε ότι η πραγματική αύξηση των γυναικών βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατά τις άμεσες και καθολικές εκλογές του 1989 συγκριτικά με εκείνες του 1984 ήταν 21 γυναίκες βουλευτές.

Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις μειώσεις και τις αυξήσεις, οι οποίες εμφανίστηκαν κατά τις άμεσες και καθολικές εκλογές του 1984 και 1989 συγκριτικά με τις προηγούμενες αντίστοιχα, η συνολική και τελική αύξηση των γυναικών βουλευτών στην Ευρωπαϊκή Βουλή ήταν 34 γυναίκες βουλευτές. Άξιο παρατήρησης είναι η θεαματική αύξηση των γερμανίδων βουλευτών, οι οποίες υπερδιπλασιάστηκαν κατά τη δεύτερη συγκριτικά με την πρώτη και σχεδόν διπλασιάστηκαν κατά την τρίτη συγκριτικά με την δεύτερη άμεση και καθολική ψηφοφορία.

Αυτή ακριβώς η αυξομείωση και η διαφοροποίηση της σύνθεσης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αναφορικά με τα γυναικεία μέλη και με την παραπάνω εκπροσώπηση των κρατών-μελών δημιουργεί τον προβληματισμό για την αναζήτηση των κοινωνιολογικών αιτίων, που προκαλούν αυτά τα φαινόμενα.

Πρώτη γενική διαπίστωση είναι το γεγονός ότι εκ πρώτης όψεως αυτή η τελική συνολική αύξηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο των γυναικών βουλευτών δε φαίνεται ασήμαντη. Θα ήταν όμως πραγματικά αξιόλογη, αν αυτή συνέβαινε μόνο στο γυναικείο πληθυσμό του συγχρόνως με ταυτόχρονη μείωση του αντρικού. Κάτι τέτοιο όμως δεν έγινε. Αυξητικές τάσεις παρουσίασαν και οι άνδρες αναλογικά με τις γυναίκες κατά τη διεύρυνση του Ευρωκοινοβουλίου. Ειδικότερα κατά τη δεύτερη ψηφοφορία αυξήθηκαν τόσο οι γυναίκες όσο και οι άντρες. Έτσι διατηρήθηκε η ίδια ποσοστιαία αναλογία μεταξύ των δυο φύλων με ελαφρά πτώση των γυναικών. Κατά την τρίτη ψηφοφορία αυξήθηκε πραγ-

ματικά ο αριθμός των γυναικών και μειώθηκε ελαφρά ο αριθμός των αντρών βουλευτών. Αυτή ακριβώς η αύξηση είχε ως συνέπεια και αυτή την μικρή συνολική αύξηση των γυναικών στο ποσοστό του 3.39%.

Είναι αλήθεια ότι από τις μεγάλες και βιομηχανικά αναπτυσσόμενες χώρες της ΕΟΚ, όπως την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, τη Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, θα αναμενόταν να κατέχουν τις πρώτες θέσεις στη γυναικεία εκπροσώπηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Φαίνεται όμως ότι, παρά την όλο και μεγαλύτερη καθημερινή χειραφέτηση της γυναίκας και την παρουσία της σχεδόν σε όλους τους τομείς της οικονομικής και γενικά της κοινωνικής ζωής σ' αυτές τις χώρες, διάφοροι άλλοι παράγοντες όπως οι παραδοσιακές δομές, οι αρχηγοί των κομμάτων, τα πολιτικά κόμματα, το εκλογικό σύστημα, το εκλογικό σώμα και ακόμα οι ίδιες οι γυναίκες ψηφοφόροι δεν έχουν πεισθεί ακόμα ικανοποιητικά ότι η γυναίκα είναι ικανή να συμμετέχει ισάξια με τον άντρα στην πολιτική και να παίρνει κι εκείνη μέρος στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εκπροσώπηση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας θα ήταν μεγαλύτερη, το ποσοστό της στο μέσο όρο υψηλότερο, (αντί του 20.95% 21.80%) και η θέση της η τέταρτη αντί της πέμπτης, αν μετά τις εκλογές του 1989 και κατά το 1991 δεν πραγματοποιούνταν η επανένωση των δυο γερμανικών κρατών. Η μικρή εκπροσώπηση μόνο με 3 ανατολικογερμανίδες γυναίκες βουλευτές στο σύνολο των 18 και των δυο φύλων είχε μεταξύ άλλων ως συνέπεια και την ελαφρά μείωση της συμμετοχής των γυναικών στο Ευρωκοινοβούλιο γενικότερα. Αυτό το γεγονός επιτρέπει στον καθένα να κάνει τις δικές του υποθέσεις για τη θέση της γυναίκας στις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού.

Οι θέσεις της Ιταλίας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ελλάδας κοινωνιολογικά γίνονται ευκολότερα κατανοητές. Πρόκειται για αναπτυσσόμενες μεσογειακές χώρες, όπου ισχυρές ακόμα παραδοσιακές και πατριαρχικές κοινωνικές δομές αντιστέκονται στην εισδοχή της γυναίκας στην πολιτική. Πρόκειται ακόμα για θρησκευτικά συντηρητικές χώρες, στις οποίες ο Καθολικισμός στις πρώτες και η Ορθοδοξία στην Ελλάδα, με δυσκολία μπορούν να διανοηθούν το ρόλο της γυναίκας μακριά από τα παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα και μάλιστα ως βουλευτή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Περισσότερο προβληματική φαίνεται η εξήγηση σχετικά με την υψηλότερη εκπροσώπηση των γυναικών βουλευτών στο Ευ-

ρωπαϊκό Κοινοβούλιο, χωρών όπως του Λουξεμβούργου, της Δανίας και των Κάτω Χωρών. Ασφαλώς δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός. Μπορεί κανένας να υποθέσει με κάποια βεβαιότητα, ότι απ' αυτές τις χώρες θα απουσιάζουν οι αρνητικές συνθήκες και ότι σ' αυτά τα μεγέθη οδηγούν ασφαλώς θετικές κοινωνικές δομές, υψηλό πολιτισμικό επίπεδο αντρών και γυναικών, που διαφοροποιούν την εκλογική τους συμπεριφορά σε σχέση με τα υπόλοιπα κράτη και τους κάνουν να βλέπουν τη γυναίκα ικανή να στέκεται ακόμα και στην πολιτική πολύ κοντά και περισσότερο ισάξια με τον άντρα. Ασφαλώς μια καλύτερη κοινωνιολογική εξήγηση του βαθμού συμμετοχής της ευρωπαϊάς γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα μπορούσαν να δώσουν συγκριτικά τα στοιχεία με την αντίστοιχη συμμετοχή της στα Εθνικά Κοινοβούλια¹¹.

3. Η εκπροσώπηση της γυναίκας των χωρών-μελών στις Πολιτικές Ομάδες

Μετά απ' αυτήν την προσπάθεια ανάλυσης των αποτελεσμάτων των τριών άμεσων και καθολικών εκλογών και την παρουσίαση της εκπροσώπησης των γυναικών βουλευτών της κάθε χώρας ξεχωριστά στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, θα επιδιώξουμε στη συνέχεια να αναλύσουμε τα ίδια εκλογικά αποτελέσματα σύμφωνα με την κατανομή μόνο των γυναικών βουλευτών, άσχετα από την αντρική εκπροσώπηση και μέσα στις Πολιτικές Ομάδες του Ευρωκοινοβουλίου. Για κατανομή στα Πολιτικά Κόμματα δεν γίνεται λόγος, επειδή αυτά ξεπερνούν τον αριθμό των 80 και μια τέτοια προσπάθεια δε θα είχε σχεδόν νόημα. Γι' αυτό ακριβώς η επιδίωξή μας προσανατολίζεται στην κοινωνιολογική ανάλυση της κατανομής των γυναικών ευρωβουλευτών όλων των χωρών-μελών της ΕΟΚ στις 11 Πολιτικές Ομάδες, που εκπροσωπούνται στο Ευρωκοινοβούλιο¹².

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2 (βλέπε παράρτημα), τα κράτη-μέλη, τα οποία εκπροσωπήθηκαν στο Ευρωκοινοβούλιο και κατά τις τρεις άμεσες και καθολικές εκλογές του 1979, 1985 και 1989 μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες αναφορικά με την κατά μέσο όρο συμμετοχή τους στις ομάδες αυτές. Σ' εκείνες τις χώρες, των οποίων οι μεγαλύτερες τιμές κατανομής γυναικών βουλευτών βρίσκονταν στη Σοσιαλιστική Ομάδα, σε εκείνες, των οποίων οι ίδιες Ομάδες και σ' εκείνες, των οποίων οι μεγαλύτερες τιμές κατανομής βρίσκονταν σε άλλες Πολιτικές Ομάδες,

ενώ στη Σοσιαλιστική Ομάδα βρίσκονταν οι χαμηλότερες ή και οι τελευταίες τιμές.

α) Στην πρώτη κατηγορία την πρώτη θέση κατέχει η Ισπανία. Από το συνολικό αριθμό 14 γυναικών βουλευτών είχε 9 (64.29%) στη ΣΟΣ, 2 (14.29%) στην ΕΛΚ, 1 (7.14%) στην ΕΔ, 1 (7.14%) στην ΚΟΜ και 1 (7.14%) στη ΦΙΛ. Στην επόμενη θέση έρχονται το Βέλγιο και η Ελλάδα. Το Βέλγιο από τις 10 γυναίκες διέθεσε 6 (60%) στη ΣΟΣ, 2 (20%) στην ΕΛΚ, 1 (10%) στην ΠΡΣ και 1 (10%) στους ΜΕ. Η Ελλάδα από τις 5 συνολικά έδωσε 3 (60%) στη ΣΟΣ και 2 (40%) στην ΕΛΚ. Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας διεκδικεί την τρίτη θέση. Από τις 56 συνολικά γυναίκες η ΣΟΣ πήρε σχεδόν τις μισές, δηλαδή 27 (48.21%), η ΕΛΚ 17 (30.37%), η ΠΡΣ 4 (7.15%), η ΟΥΤ 4 (7.15%), η ΦΙΛ 2 (3.56%), η ΚΕΔ 1 (1.78%) και η ΣΑ 1 (1.78%). Ακολουθούν οι Κάτω Χώρες στην τέταρτη θέση, οι οποίες από τις 19 συνολικά γυναίκες έδωσαν 9 (47.37%) στη ΣΟΣ, 7 (36.85%) στην ΕΛΚ, 2 (10.52%) στη ΦΙΛ και 1 (5.26%) στην ΠΡΣ. Την πέμπτη θέση κατέχει η Γαλλία. Από τις 52 γυναίκες βουλευτές η ΣΟΣ πήρε 17 (32.69%), η ΦΙΛ 9 (17.31%), η ΣΕΔ 7 (13.46%), η ΚΟΜ 6 (11.54%), η ΠΡΣ 4 (7.69%), η ΕΛΚ 4 (7.69%), η ΣΑ 3 (5.77%) και η ΚΕΔ 2 (3.84%). Τέλος η Δανία πήρε την έκτη θέση. Από τον συνολικό αριθμό των 17 γυναικών βουλευτών η ΣΟΣ είχε 5 (29.41%), η ΟΥΤ 4 (24.52%), η ΕΔ 3 (17.65%), η ΦΙΛ 3 (17.65%) και η ΚΟΜ 2 (11.76%).

β) Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν δύο χώρες. Το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο από το συνολικό αριθμό των 35 γυναικών βουλευτών εκπροσωπήθηκε συγχρόνως από 16 (45.71%), τόσο στη ΣΟΣ, όσο και στην ΕΔ. Η ΣΕΔ είχε 2 (5.72%) και η ΟΥΤ 1 (2.86%). Η Πορτογαλία κατένειμε το συνολικό αριθμό των 3 γυναικών σε τρεις αντίστοιχες Πολιτικές Ομάδες, 1 (33.33%), στη ΣΟΣ, 1 (33.33%) στη ΦΙΛ, 1 (33.33%) στην ΠΡΣ.

γ) Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν οι υπόλοιπες τρεις χώρες. Η Ιρλανδία από το σύνολο των 5 γυναικών στο Ευρωκοινοβούλιο διέθεσε 2 (40%) στην ΕΛΚ, 2 (40%) στη ΣΕΔ και 1 (20%). Η Ιταλία από το σύνολο των 28 γυναικών είχε 15 (53.57%) στην ΚΟΜ, 5 (17.86%) στην ΕΛΚ, 3 (10.71%) στην ΟΥΤ, 2 (7.14%) στη ΣΟΣ, 1 (3.57%) στη ΣΑ, 1 (3.57%) στη ΜΕ και 1 (3.57%) στη ΦΙΛ. Το Λουξεμβούργο από τις 7 συνολικά γυναίκες έδωσε στη ΦΙΛ 4 (57.14%), στην ΕΛΚ 2 (28.57%) και στη ΣΟΣ 1 (14.29%).

Πίσω απ' αυτούς τους σχετικούς και απόλυτους αριθμούς υπάρχει μια γενική διαπίστωση. Στις επτά από τις δώδεκα, σχεδόν τα 2/3 των χωρών-μελών της ΕΟΚ, η Σοσιαλιστική Ομάδα κατέχει την πρώτη θέση. Αν συνυπολογισθούν και το Ηνωμένο Βα-

σίλειο καθώς και η Πορτογαλία, στις οποίες και εκεί η Σοσιαλιστική μαζί με άλλες Πολιτικές Ομάδες κατέχει την πρώτη θέση, προκύπτει ότι στις εννέα από τις δώδεκα, δηλαδή τα 3/4 των χωρών-μελών, η Σοσιαλιστική Ομάδα κατέχει την πρώτη θέση εκπροσώπησης γυναικών βουλευτών. Αυτή ωστόσο η θεαματική εκπροσώπηση αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι εκτός από τη Δανία και τη Γαλλία, στις οποίες η ΣΟΣ κατέχει την πρώτη θέση, εκπροσωπήθηκαν ωστόσο, συγκριτικά με τις άλλες, με το χαμηλότερο ποσοστό, (29.41% και 32.69% αντίστοιχα), στις υπόλοιπες επτά χώρες η εκπροσώπηση της ΣΟΣ έφθασε στο σημαντικό ποσοστό από 47.37% μέχρι και 64.29%, ενώ το υπόλοιπο κατανεμήθηκε σε όλες τις υπόλοιπες Πολιτικές Ομάδες του Ευρωκοινοβουλίου.

Η αποδοχή του γεγονότος, σαν πρώτη εξήγηση αυτού του φαινομένου, ότι η Σοσιαλιστική Ομάδα στο συνολικό αριθμό και των δυο φύλων αναδείχθηκε η πρώτη πολιτική δύναμη και κατά τις τρεις άμεσες και καθολικές ψηφοφορίες στο Ευρωκοινοβούλιο, δε θα μπορούσε να δικαιολογήσει αναλογικά κι αυτή την σημαντική της εκπροσώπηση στις γυναίκες βουλευτές. Κι ακόμα ο ισχυρισμός ότι σε πολλές χώρες της ΕΟΚ, κατά τη δεκαετία του '80, σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα κατείχαν την πλειοψηφία στα Εθνικά Κοινοβούλια και την κυβερνητική εξουσία, ενώ παρέχει μια λογική εξήγηση, δε δικαιολογεί πλήρως αυτή τη μεγάλη αναλογία της γυναίκας στη ΣΟΣ, συγκριτικά με τις υπόλοιπες Πολιτικές Ομάδες. Ίσως αυτή η υπεροχή θα πρέπει να αναζητηθεί στην ίδια την προοδευτική, ιδεολογική και φιλοσοφική στάση των σοσιαλιστικών κομμάτων για μια δικαιότερη και δημοκρατικότερη εκπροσώπηση της λαϊκής βάσης και επομένως και της γυναίκας στα κέντρα λήψης αποφάσεων και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Ενισχυτική σ' αυτή την άποψη έρχεται και η περίπτωση της Ισπανίας. Αυτή η χώρα εισήλθε στην ΕΟΚ το 1986 και επομένως αντιπροσωπεύτηκε μόνο κατά τις δύο τελευταίες κοινοβουλευτικές περιόδους στο Ευρωκοινοβούλιο με πολύ χαμηλό ποσοστό γυναικών βουλευτών (11.67%). Αντίθετα μ' αυτό, οι ισπανίδες σοσιαλίστριες στην Ευρωβουλή εκπροσωπήθηκαν με το υψηλότερο ποσοστό (64.29%) συγκριτικά με τις άλλες χώρες, αφήνοντας το υπόλοιπο ποσοστό (35.71%) για τις άλλες 10 Πολιτικές Ομάδες¹³. Εντυπωσιακό είναι επίσης το γεγονός ότι, ενώ η Ελλάδα είχε την ενδέκατη θέση στην συνολική εκπροσώπηση αντρών-γυναικών με ποσοστό στο γυναικών μόνο 6.94%, κατέλαβε τη δεύτερη θέση στην εκπροσώπηση γυναικών στη ΣΟΣ, (ποσοστό 60%).

Άξια προσοχής είναι επίσης η πρώτη θέση και το υψηλό ποσοστό (48.21%) παρουσίας των γυναικών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στη ΣΟΣ. Κι αυτό, γιατί το κόμμα των σοσιαλδημοκρατών ούτε την κυβερνητική εξουσία κατείχε, αλλά ούτε και είχε την πλειοψηφία στην Ομοσπονδιακή Βουλή κατά την περασμένη δεκαετία.

Τέλος ενισχυτική για την εξήγηση της μεγάλης πλειοψηφίας της ΣΟΣ στο Ευρωκοινοβούλιο, εξαιτίας της θετικής στάσης των σοσιαλιστικών κομμάτων έναντι της γυναίκας, είναι και η περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου. Σ' αυτή τη χώρα η συνεχής άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας από το κόμμα των συντηρητικών, η συνεχής δυναμική παρουσία στη δεκαετία του '80 μιας γυναίκας πρωθυπουργού, της M. Thatcher, δε στάθηκαν ικανά να δώσουν τη συντριπτική πλειοψηφία των αγγλίδων βουλευτών στην Ομάδα των Ευρωπαϊών Δημοκρατών, αλλά απλώς την ίδια θέση και το ίδιο ποσοστό (44.71%) με τη Σοσιαλιστική Ομάδα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Μετά απ' αυτά θα μπορούσε κανένας να διατυπώσει την υπόθεση ότι αυτή η στάση του συντηρητικού κόμματος έναντι της γυναίκας, η ίδια η διακυβέρνηση της χώρας από μια γυναίκα, καθώς και η παρουσία στο βασιλικό θρόνο για μισό περίπου αιώνα μιας βασίλισσας, μπορεί να λειτούργησαν αρνητικά στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του εκλογικού σώματος του Ηνωμένου Βασιλείου.

Η εκπροσώπηση της Ομάδας των Πρασίνων-Οικολόγων στις έξι από τις δώδεκα Χώρες τις ΕΟΚ και από γυναίκες βουλευτές κατά την πρώτη τους εμφάνιση ως αυτόνομης Πολιτικής Ομάδας στην ψηφοφορία του 1989, αξίζει να τονισθεί ιδιαίτερα. Και είναι ένα πολύ σημαντικό γεγονός ότι εκτός από την Ιταλία και το Βέλγιο, όπου είχαν οι γυναίκες βουλευτές σε σχέση με τους άντρες χαμηλότερα ποσοστά, η αναλογία ήταν μια γυναίκα στους επτά άντρες (14.29%) και μια στους 3 (33.33%) άντρες αντίστοιχα, τρεις χώρες και συγκεκριμένα η Γαλλία, οι Κάτω Χώρες και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, διέθεταν στην Ομάδα των Πρασίνων ίσο αριθμό γυναικών και αντρών. Τέλος η Πορτογαλία αποτελεί και τη μοναδική εξαίρεση ανάμεσα σε όλες τις άλλες χώρες της ΕΟΚ, η οποία εκπροσωπήθηκε στο Ευρωκοινοβούλιο από μια γυναίκα και από κανέναν άντρα σ' αυτή την Πολιτική Ομάδα.

Κι εδώ η κοινωνιολογική προσέγγιση και εξήγηση του φαινομένου παρουσιάζει σχετικές δυσκολίες. Δεν είναι δυνατό να κατηγοριοποιηθούν οι έξι αυτές χώρες ως προς ένα ή περισσότερα

πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά ή γενικότερα κοινωνικά κίνητρα, τα οποία θα οδηγήσουν σε μια τυπολογία που θα βοηθούσε στην εξαγωγή κάποιων εξηγήσεων ή και υποθέσεων σχετικά με την περιβαλλοντική και την οικολογική συμπεριφορά της ίδιας της Ομάδας των Πρασίνων και της λαϊκής της βάσης. Βιομηχανικά αναπτυγμένες οι πέντε τουλάχιστον απ' αυτές τις χώρες, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο και γνωρίζοντας καλά τις ζημιογόνες συνέπειες της βιομηχανίας και της τεχνολογίας καθώς και την τεράστια περιβαλλοντική μόλυνση και ρύπανση που αυτές καθημερινά προκαλούν, προφανώς αφυπνίσθηκαν και αντέδρασαν έτσι μπροστά στον κίνδυνο της καταστροφής. Η ανάθεση αυτής της πρωτοβουλίας και στις γυναίκες ίσως να σχετίζεται με την ευαισθησία τους, αλλά και με την αντίδρασή τους στους τεχνοκράτες και ορθολογιστές άντρες, οι οποίοι και θεωρούνται οι πρωταίτιοι αυτής της περιβαλλοντικής κρίσης και διατάραξης της ισορροπίας και της αρμονίας της κοινωνίας των ανθρώπων με το φυσικό τους περίγυρο.

4. Η εκπροσώπηση της γυναίκας στις Πολιτικές Ομάδες

Επόμενος στόχος στην ερευνητική μας προσπάθεια είναι μετά από την οριζόντια κοινωνιολογική ανάλυση για τη θέση της γυναίκας στις χώρες της ΕΟΚ, να επιδιώξουμε μία εγκάρσια κοινωνιολογική ανάλυση του ίδιου προβλήματος, αλλά αυτή τη φορά προσεγγίζοντάς το με βάση τη θέση της γυναίκας μέσα στις Πολιτικές Ομάδες (Π.Ο.) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (Ε.Κ.). Μια σχετική βέβαια προσπάθεια έγινε και προηγουμένως, αλλά πάντα με σημείο αναφοράς τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ. Εκείνο το οποίο στη συνέχεια επιδιώκουμε, είναι να ερευνήσουμε: α) την εκπροσώπηση των γυναικών βουλευτών συγκριτικά με τους άντρες στις 11 Πολιτικές Ομάδες, β) την κατανομή μόνο των γυναικών μέσα σ' αυτές και γ) τις διαφοροποιήσεις, τις οποίες αυτές οι ομάδες παρουσίασαν και κατά τις τρεις άμεσες και καθολικές ψηφοφορίες του 1979, 1984 και του 1989.

α) Στους Πίνακες 3, 4 και 5 (βλέπε παράρτημα) φαίνεται αναλυτικά η εκπροσώπηση τόσο των αντρών, όσο και των γυναικών ευρωβουλευτών απ' όλα τα κράτη-μέλη της ΕΟΚ καθώς επίσης και η εκπροσώπησή τους μέσα στις Πολιτικές Ομάδες και κατά τις τρεις κοινοβουλευτικές περιόδους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Αφού ήδη και παραπάνω αναφερθήκαμε αναλυτικά στη

θέση των γυναικών κατά Πολιτικές Ομάδες σ' όλες τις χώρες, κρίνουμε σκόπιμο εδώ να παρουσιάσουμε και να αναλύσουμε συγκριτικά εκείνα τα συνολικά δεδομένα, που εμφανίζουν μόνο τη γυναικεία εκπροσώπηση σε όλες τις Πολιτικές Ομάδες και κατά τις τρεις αλληπάλλληλες άμεσες και καθολικές εκλογές του 1979, 1984 και 1989. Έτσι θα φανούν οι τάσεις, οι διαφοροποιήσεις και οι ενδεχόμενες αυξομειώσεις της δύναμης των Πολιτικών Ομάδων, οι οποίες σημειώθηκαν στις τρεις αυτές κοινοβουλευτικές περιόδους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Κατά την πρώτη άμεση και καθολική ψηφοφορία το 1979 των εννέα και το 1981 του δέκατου κράτους-μέλους, της Ελλάδας, η εκπροσώπηση των γυναικών κατά Πολιτικές Ομάδες παρουσιάζει συνολικά την παρακάτω εικόνα: Την πρώτη θέση πήρε η ΤΣΥ (27.27%), τη δεύτερη η ΚΟΜ (20.83%), την τρίτη η ΦΙΛ (20.51%), την τέταρτη η ΣΟΣ (20.16%), την πέμπτη η ΕΔΠ (18.18%), την έκτη η ΜΕ (10%), την έβδομη τη ΕΔ (9.52%) και την όγδοη η ΕΛΚ (9.40%).

Κατά τη δεύτερη άμεση και καθολική ψηφοφορία των δέκα το 1984 και το 1986 της Ισπανίας και Πορτογαλίας, οι Πολιτικές Ομάδες στην Ευρωβουλή παρουσίαζαν την παρακάτω εικόνα: Την πρώτη θέση διεκδίκησε η ΟΥΤ (23.81%), τη δεύτερη η ΣΟΣ (18.50%), την τρίτη η ΚΟΜ και η ΣΕΔ (18.18%), την τέταρτη η ΕΔ και η ΦΙΛ (14.29%), την πέμπτη η ΕΛΚ (11.76%) και την έκτη η ΚΕΔ (6.25%).

Κατά την τρίτη και τελευταία άμεση και καθολική ψηφοφορία η εκπροσώπηση των γυναικών στις Πολιτικές Ομάδες στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ήταν: Την πρώτη θέση κατέλαβε η ΠΡΣ (40%), τη δεύτερη η ΟΥΤ (28.57%), την τρίτη η ΣΑ (25%), την τέταρτη η ΚΟΜ (22.22%), την πέμπτη η ΣΟΣ (21.86%), την έκτη η ΦΙΛ (18%), την έβδομη η ΕΔ (14.71%), την όγδοη η ΕΛΚ (13.74%), την ένατη η ΚΕΔ (12.5%), τη δέκατη η ΜΕ (9.09%) και την ενδέκατη η ΣΕΔ (4.17%).

Τέλος ο μέσος όρος εκπροσώπησης των γυναικών στις Πολιτικές Ομάδες της Ευρωβουλής συνολικά κατά τις τρεις ψηφοφορίες ήταν: Πρώτη ήλθε η ΟΥΤ (με ποσοστό 26.55%), δεύτερη η ΚΟΜ (με ποσοστό 20.41%), τρίτη η ΣΟΣ (με ποσοστό 20.17%), τέταρτη η ΦΙΛ (με ποσοστό 17.6%), πέμπτη η ΣΕΔ (με ποσοστό 13.51%), έκτη η ΕΔ (με ποσοστό 12.84%), έβδομη η ΕΛΚ (με ποσοστό 11.63%), όγδοη η ΜΕ (με ποσοστό 9.54%) και ένατη η ΚΕΔ (με ποσοστό 9.37%).

Μια γενική διαπίστωση, μετά απ' αυτή την ανάλυση, που διαφαίνεται με μεγαλύτερη σαφήνεια συνολικά στις τρεις ψηφοφο-

ρίες στα ποσοστά των μέσων όρων, είναι η αυξητική τάση για μεγαλύτερη εκπροσώπηση γυναικών βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εκείνων των Πολιτικών Ομάδων, οι οποίες προέρχονται από σύγχρονους πολιτικούς σχηματισμούς. Αντίθετα μειωτική τάση παρουσίασαν εκείνες οι Πολιτικές Ομάδες, οι οποίες εκπροσωπούν τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα των χωρών-μελών της ΕΟΚ στην Ευρωβουλή.

Αυτή όμως η διαπίστωση σχετικά με τα σύγχρονα και τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα έχει άμεση συνάφεια και με τον προοδευτικό ή το συντηρητικό προσανατολισμό αυτών των Πολιτικών Ομάδων, που αντικατοπτρίζουν τη θετική ή την αρνητική τους στάση έναντι στη γυναίκα, την υψηλή ή τη χαμηλή τους εκτίμηση στην προσωπική της αξία και στις σωματικές και πνευματικές της ικανότητες. Χαρακτηριστικές σ' αυτή την περίπτωση είναι οι τρεις πρώτες σε γυναικεία εκπροσώπηση Πολιτικές Ομάδες η ΟΥΤ, η ΚΟΜ και η ΣΟΣ, καθώς αντίθετα και οι τρεις τελευταίες η ΕΔ, η ΕΛΚ και η ΚΕΔ.

Ειδικότερα η ΤΣΥ, Ομάδα για τον Τεχνικό Συντονισμό και την Υπεράσπιση Ανεξάρτητων Ομάδων και Βουλευτών, η οποία πήρε την πρώτη θέση κατά την πρώτη ψηφοφορία, τη διατήρησε και στη δεύτερη με τη μετονομασία ΟΥΤ, Ομάδα «Ουράνιο Τόξο», Ομοσπονδία του Ευρωπαϊκού Συνασπισμού Πρασίνων και Εναλλακτικών, του Κινήματος της Δανίας και της Ελεύθερης Ευρωπαϊκής Συμμαχίας στα Πλαίσια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, είναι καινούργιος πολιτικός σχηματισμός. Η ίδια Πολιτική Ομάδα με την ονομασία «Ουράνιο Τόξο» πέρασε στη δεύτερη θέση κατά την τρίτη ψηφοφορία για να παραχωρήσει την πρώτη θέση σε μια νέα στο Ευρωκοινοβούλιο Πολιτική Ομάδα, την ΠΡΣ, των Πρασίνων, που προήλθε κατά ένα μέρος από τις δικές της δυνάμεις.

β) Το επόμενο βήμα στην ερευνητική μας προσπάθεια είναι η αναζήτηση της κατανομής των γυναικών ευρωβουλευτών στις Πολιτικές Ομάδες αναλυτικά και κατά τις τρεις άμεσες και καθολικές ψηφοφορίες των χωρών της ΕΟΚ και χωρίς στο συσχετισμό τους με τους άντρες βουλευτές.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 6 (βλέπε στη συνέχεια), κατά την πρώτη ψηφοφορία, οι γυναίκες βουλευτές εκπροσωπήθηκαν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με το συνολικό αριθμό των 68 βουλευτών. Η κατανομή αυτών των γυναικών σε όλες τις Πολιτικές Ομάδες παρουσιάζει την παρακάτω εικόνα: την πρώτη θέση πήρε η ΣΟΣ με 25 βουλευτές και ποσοστό 36.76%, τη δεύτερη θέση η ΕΛΚ με 11 βουλευτές και ποσοστό 16.18%, την τρίτη θέση κατέλαβε η ΚΟΜ με 10 βουλευτές και με ποσοστό 14.71%, την τέ-

ταρτη θέση η ΦΙΛ με 8 γυναίκες και με ποσοστό 11.76%, ακολούθησε στην πέμπτη θέση η ΕΔ με 6 βουλευτές και ποσοστό 8.82%, την έκτη θέση κατέλαβε η ΕΔΠ με 4 βουλευτές και ποσοστό 5.88%, την έβδομη η ΤΣΥ με 3 έδρες και με ποσοστό 4.41% και την τελευταία η ΜΕ με 1 βουλευτή και ποσοστό 1.47%.

Πίνακας 6

Εκπροσώπηση γυναικών των χωρών-μελών της ΕΟΚ στις Π.Ο. του Ε.Κ. κατά τις πρώτες, άμεσες και καθολικές εκλογές του 1979

Χώρες	ΣΟΣ	ΕΛΚ	ΕΔ	ΚΟΜ ΕΕΑ	ΦΙΛ	ΕΔΠ ΣΕΔ	ΤΣΥ ΟΥΤ	ΚΕΔ	ΠΡΣ	ΣΑ	ΜΕ	ΣΥΝ.
Βέλγ.	1										1	2
%	50.00										50.00	
Γαλλ.	5	2		4	4	2						17
%	29.41	11.76		23.53	23.53	11.76						
Δαν.	2			1	1		1					5
%	40.00			20.00	20.00		20.00					
Ελλ.	2											2
%	100.00											
Η. Β.	4		6			1						11
%	36.36		54.55			9.09						
Ιρλ.	1					1						2
%	50.00					50.00						
Ιταλ.	1	2		5	1		2					11
%	9.09	18.18		45.45	9.09		18.18					
Κ. Χ.	3	2										5
%	60.00	40.00										
Λουξ.					1							1
%					100.00							
Ο.Δ.Γ.	6	5			1							12
%	50.00	41.67			8.33							
Συν.	25	11	6	10	8	4	3				1	68
%	36.76	16.18	8.82	14.71	11.76	5.88	4.41				1.47	

Κατά τη δεύτερη ψηφοφορία στο συνολικό αριθμό των 81 γυναικών, τόσο η ΣΟΣ, όσο και η ΕΛΚ, διατήρησαν την πρώτη και τη δεύτερη θέση με 32 και 14 βουλευτές και με ποσοστό 39.51% και 17.28% αντίστοιχα. Η ΕΔ πήρε την τρίτη θέση με 9 βουλευτές και με ποσοστό 11.11%, την τέταρτη η ΚΟΜ με 8 βουλευτές και ποσοστό 9.88%, την πέμπτη θέση η ΦΙΛ και η ΕΔΠ με 6 βουλευτές και ποσοστό 7.41% η κάθε μία, την έκτη η ΤΣΥ με 5 βουλευτές και ποσοστό 6.17% και τέλος την έβδομη και τελευταία θέση η ΜΕ με 1 γυναίκα βουλευτή και ποσοστό 1.23%.

Και κατά την τρίτη ψηφοφορία σε συνολικό αριθμό 102 γυναικών, διατήρησαν την πρώτη και τη δεύτερη θέση η ΣΟΣ και η ΕΛΚ με 40 και 18 βουλευτές και με ποσοστό 39.22% και 17.65% αντίστοιχα. Την τρίτη θέση πήρε η ΠΡΣ με 12 βουλευτές και ποσοστό 11.76%, την τέταρτη η ΦΙΛ με 9 βουλευτές και ποσοστό 8.82%, την πέμπτη η ΚΟΜ με 6 βουλευτές και με ποσοστό 5.88%, την έκτη η ΕΔ με 5 έδρες και ποσοστό 4.9%, την έβδομη η ΟΥΤ με 4 βουλευτές και με ποσοστό 3.92%, την όγδοη η ΣΑ με 4 βουλευτές και ποσοστό 3.92%, την ένατη η ΚΕΔ με 2 βουλευτές και

ποσοστό 1.96% και τη δέκατη και τελευταία θέση η ΕΔΠ και η ΜΕ με 1 γυναίκα βουλευτή και με ποσοστό 0.98% η κάθε μια από αυτές στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Τέλος, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2 και στις τρεις άμεσες και καθολικές ψηφοφορίες, σε όλα τα κράτη-μέλη της ΕΟΚ και σε όλες τις Πολιτικές Ομάδες, οι γυναίκες εκπροσωπήθηκαν με το συνολικό αριθμό των 251 γυναικών βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η συμμετοχή της ΣΟΣ σ' αυτό ήταν 97 βουλευτές και ποσοστό 38.65%, της ΕΛΚ 43 βουλευτές και ποσοστό 17.13%, της ΚΟΜ 24 βουλευτές και ποσοστό 9.56%, της ΦΙΛ με 23 βουλευτές και ποσοστό 9.17%, της ΕΔ 20 βουλευτές και ποσοστό 7.97%, της ΟΥΤ 12 βουλευτές και ποσοστό 4.78%, της ΠΡΣ 12 βουλευτές και ποσοστό 4.78%, της ΕΔΠ με 11 βουλευτές και ποσοστό 4.38%, της ΣΑ 4 βουλευτές και ποσοστό 1.59%, της ΚΕΔ 3 βουλευτές και ποσοστό 1.19% και τέλος της ΜΕ 2 βουλευτές και ποσοστό 0.79%.

γ) Πρώτη γενική διαπίστωση είναι το γεγονός ότι μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης ψηφοφορίας, δεν παρουσιάζονται αξιόλογες διαφοροποιήσεις στη θέση των Πολιτικών Ομάδων σχετικά με την εκπροσώπηση των γυναικών στην Ευρωβουλή. Μια μικρή, αλλά αξιοπρόσεκτη διαφοροποίηση, διαφαίνεται στο γεγονός ότι η ακροδεξιά Πολιτική Ομάδα ΚΕΔ, ανύπαρκτη κατά την πρώτη ψηφοφορία, εισήλθε στο Ευρωκοινοβούλιο κατά τη δεύτερη με 15 βουλευτές από τους οποίους η 1 ήταν γυναίκα. Στην επόμενη, την τρίτη ψηφοφορία, διπλασιάστηκε ο αριθμός των γυναικών και από 1 έγιναν 2, χωρίς όμως να αυξηθεί ο συνολικός αριθμός των μελών της ίδιας Ομάδας.

Εκείνο όμως, το οποίο αποτελεί σημαντική διαφοροποίηση στη σύνθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου κατά την τρίτη άμεση και καθολική ψηφοφορία, είναι η δυναμική εμφάνιση μιας νέας αυτόνομης Πολιτικής Ομάδας, στην οποία αναφερθήκαμε και προηγουμένως, της ΠΡΣ, των Πρασίνων-Οικολόγων. Αυτή η Ομάδα εισήλθε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο παίρνοντας την τρίτη θέση μεταξύ των ένδεκα Πολιτικών Ομάδων και αντιπροσωπεύοντας τις γυναίκες με ποσοστό 11.76%. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το υψηλό ποσοστό της εκπροσώπησής τους συγκριτικά με τους άντρες. Στους 30 συνολικά Πράσινους-Οικολόγους βουλευτές οι 18 ήσαν άντρες, (ποσοστό 60%) και οι 12 γυναίκες, (ποσοστό 40%). Αυτό ακριβώς σημαίνει ότι οι λαοί της ΕΟΚ άρχισαν να καταπιάνονται και πολιτικά με το οικολογικό πρόβλημα, που όλο και περισσότερο οξύνεται και κυρίως πιστοποιεί ότι εμπιστεύονται την αντιμετώπισή του, εκτός των άλλων, και στην ευαισθησία

της Ευρωπαϊκής γυναίκας.

Επίσης όπως ήδη τονίστηκε και παραπάνω, οι δυο μεγαλύτερες Πολιτικές Ομάδες, η ΣΟΣ και η ΕΛΚ, διατήρησαν και στις τρεις ψηφοφορίες την πρωτοπορία τους. Η γυναικεία ωστόσο εκπροσώπηση της ΣΟΣ και στις τρεις περιπτώσεις είναι υπερδιπλάσια από εκείνη της ΕΛΚ, γεγονός το οποίο ενισχύει προηγούμενες διαπιστώσεις ότι οι σοσιαλιστικοί πολιτικοί σχηματισμοί των χωρών της ΕΟΚ φαίνεται να βλέπουν και να αντιμετωπίζουν τη γυναίκα με μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και εκτίμηση.

Αναλυτικότερα διαπιστώνουμε ότι στην εκπροσώπηση των γυναικών ευρωβουλευτών στις Πολιτικές Ομάδες και κατά τις τρεις διαδοχικές ψηφοφορίες του 1979, 1984 και 1989 παρουσιάσθηκαν οι παρακάτω διαφοροποιήσεις, αυξομειώσεις και αλλαγές: Η ΣΟΣ εκπροσωπήθηκε συνολικά και στις τρεις ψηφοφορίες με 97 γυναίκες βουλευτές. (Πίνακας 2). Στην πρώτη είχε 25 βουλευτές και ποσοστό 25.77%, στη δεύτερη 32 βουλευτές και ποσοστό 32.98% και στην τρίτη 40 βουλευτές και ποσοστό 41.23%. Η ΕΛΚ εκπροσωπήθηκε και στις τρεις ψηφοφορίες συνολικά με 43 βουλευτές. Κατά την πρώτη με 11 βουλευτές και ποσοστό 25.58%, στη δεύτερη με 14 βουλευτές και ποσοστό 32.55% και στην τρίτη με 18 βουλευτές και ποσοστό 41.86%. Η ΚΟΜ εκπροσωπήθηκε συνολικά με 24 βουλευτές. Κατά την πρώτη ψηφοφορία με 10 βουλευτές και ποσοστό 41.66%, τη δεύτερη με 8 βουλευτές και ποσοστό 33.33% και την τρίτη με 6 βουλευτές και ποσοστό 25%). Η ΦΙΛ εκπροσωπήθηκε συνολικά με 23 βουλευτές. Κατά την πρώτη ψηφοφορία με 8 βουλευτές και ποσοστό 34.78%, τη δεύτερη με 6 βουλευτές και ποσοστό 26.08%, και την τρίτη με 9 βουλευτές και ποσοστό 39.13%.

Η ΕΔ διέθετε συνολικά στο Ευρωκοινοβούλιο 20 βουλευτές. Κατά την πρώτη ψηφοφορία 6 βουλευτές και ποσοστό 30%, στη δεύτερη 9 βουλευτές και ποσοστό 45% και στην τρίτη 5 βουλευτές και ποσοστό 25%. Η ΟΥΤ εκπροσωπήθηκε συνολικά με 12 βουλευτές. Κατά την πρώτη με 3 βουλευτές και ποσοστό 25%, στη δεύτερη με 5 βουλευτές και ποσοστό 41.66% και στην τρίτη με 4 βουλευτές και ποσοστό 33.33%. Η ΜΕ εκπροσωπήθηκε στην πρώτη και στην τρίτη ψηφοφορία με 1 βουλευτή και ποσοστό 50% κάθε φορά. Η ΚΕΔ εκπροσωπήθηκε στο Ευρωκοινοβούλιο μόνο στη δεύτερη και την τρίτη ψηφοφορία με ένα βουλευτή κάθε φορά και με ποσοστό 50% αντίστοιχα. Τέλος μόνο κατά την τρίτη ψηφοφορία εκπροσωπήθηκαν η ΠΡΣ με 12 και η ΣΑ με 4 βουλευτές.

Ανάλογα με τη θέση, την οποία πήραν οι Πολιτικές Ομάδες

σχετικά με τον αριθμό των γυναικών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατά τη δεύτερη, είναι δυνατόν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες: Σε εκείνες τις Πολιτικές Ομάδες, οι οποίες μείωσαν τον αριθμό των γυναικών βουλευτών, σ' εκείνες που τον αύξησαν και σε εκείνες που εκπροσωπήθηκαν για πρώτη φορά με γυναίκες στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Τα αποτελέσματα της δεύτερης εκλογής του 1984 συγκριτικά μ' εκείνα του 1979 παρουσιάζουν την παρακάτω εικόνα: α) Τρεις από τις εννέα Πολιτικές Ομάδες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου παρουσίασαν μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης ψηφοφορίας συνολική μείωση 5 γυναικών βουλευτών: 2 η ΚΟΜ, με ποσοστό 20%, 2 η ΦΙΛ, με ποσοστό 25% και 1 η ΜΕ με ποσοστό 100%. β) Αντίθετα κατά την ίδια περίοδο εμφάνισαν 5 Πολιτικές Ομάδες συνολική αύξηση 17 γυναικών βουλευτών και σε ποσοστό 19.12%. Αναλυτικά: 7 η ΣΟΣ, με ποσοστό 28.00%, 3 η ΕΛΚ, με ποσοστό 27%, 3 η ΕΔ, με ποσοστό 50%, 2 η ΣΕΔ, με ποσοστό (50%), 2 η ΟΥΤ, με ποσοστό (66.67%). γ) Η Πολιτική Ομάδα ΚΕΔ εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το 1984 με 1 γυναίκα βουλευτή.

Όταν σ' αυτή την αύξηση των 17 γυναικών βουλευτών στις Πολιτικές Ομάδες συνυπολογισθούν η 1 της ΚΕΔ, η αύξηση φτάνει τις 18 καθώς επίσης και οι 5 γυναίκες που έχασαν οι τρεις Πολιτικές Ομάδες, η συνολική αύξηση των Πολιτικών Ομάδων κατά τις δεύτερες εκλογές του 1984, συγκριτικά με τις πρώτες του 1979, είναι 13 γυναίκες βουλευτές.

Τα αποτελέσματα της τρίτης εκλογής του 1989, συγκριτικά με εκείνα της δεύτερης του 1984, παρουσιάζουν την παρακάτω εικόνα: α) Τέσσερις από τις εννέα Πολιτικές Ομάδες παρουσίασαν συνολική μείωση 12 γυναικών βουλευτών και με ποσοστό 25.93% στο Ευρωκοινοβούλιο: Η ΕΔ 4 γυναίκες βουλευτές και ποσοστό 44.44%, η ΚΟΜ 3, με ποσοστό 25%, η ΣΕΔ 5, με ποσοστό 83.33% και η ΟΥΤ 1 με ποσοστό 20%. β) Αντίθετα οι τέσσερις από τις εννέα Πολιτικές Ομάδες εμφάνισαν μια συνολική αύξηση 16 γυναικών βουλευτών: Η ΣΟΣ 8 βουλευτές, με ποσοστό 25%, η ΕΛΚ 4, με ποσοστό 28.57%, η ΦΙΛ 3, με ποσοστό 50%, η ΚΕΔ με 1 και ποσοστό 100%. Η Ομάδα ΜΕ εμφανίζεται με 1 γυναίκα βουλευτή. Για τις υπόλοιπες 2 Πολιτικές Ομάδες ΠΡΣ και ΣΑ δε γίνεται λόγος σύγκρισης, αφού αυτές εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μόνο κατά τις εκλογές του 1989.

Όταν λοιπόν συνυπολογισθούν σ' αυτή την αύξηση των 16 γυναικών η 1 της ΚΕΔ, οι 12 γυναίκες βουλευτές της ΠΡΣ και οι 4 της ΣΑ καθώς κι εκείνες οι 12 που έχασαν οι τέσσερις Πολιτι-

κές Ομάδες που προαναφέραμε, τότε η συνολική αύξηση των γυναικών βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ήταν 21 γυναίκες βουλευτές.

Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις μειώσεις και τις αυξήσεις, οι οποίες εμφανίστηκαν κατά τις άμεσες και καθολικές εκλογές του 1984 και 1989, συγκριτικά με τις προηγούμενες αντίστοιχα, η συνολική και τελική αύξηση των γυναικών βουλευτών στις Πολιτικές Ομάδες της Ευρωβουλής, ήταν 34 γυναίκες βουλευτές.

Γενικά χαρακτηριστικές είναι και οι αυξομειωτικές τάσεις, οι οποίοι παρουσίασαν μερικές Πολιτικές Ομάδες στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατά τη δεύτερη και την τρίτη άμεση και καθολική ψηφοφορία. Η ΚΟΜ εμφάνισε μια μικρή αλλά συνεχιζόμενη μειωτική τάση και στις δυο ψηφοφορίες. Στη δεύτερη φαίνεται να ήταν απώλεια βουλευτών γυναικών, αντίθετα για την τρίτη θα μπορούσε κανένας να υποθέσει ότι η απώλεια ήταν αποσκυρτική. Η συνέχιση, δηλαδή, της ΚΟΜ με τη μετονομασία της σε ΕΕΑ έγινε συγχρόνως με την εμφάνιση της ΣΑ, της Πολιτικής Ομάδας του Συνασπισμού της Αριστεράς, γεγονός που μπορεί να σημαίνει τη μετατόπιση βουλευτών από την ΕΕΑ στην ΣΑ. Σημαντική φαίνεται να είναι και η μειωτική τάση της ΣΕΔ στην τρίτη ψηφοφορία, η οποία από 6 βουλευτές στην δεύτερη έμεινε μόνο με 1 στην τρίτη ψηφοφορία. Αξιοπρόσεκτη εμφανίζεται ωστόσο η σημαντική συνεχής αυξητική τάση, την οποία παρουσίασε η ΣΟΣ. Η εκπροσώπηση των γυναικών βουλευτών αυξήθηκε θεαματικά κατά 7 στη δεύτερη και κατά 8 στην τρίτη ψηφοφορία, γεγονός από το οποίο θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι αυτή η ανοδική πορεία της ΣΟΣ θα συνεχισθεί.

Με πολύ μεγάλο ενδιαφέρον αναμένονται τα αποτελέσματα της τέταρτης άμεσης και καθολικής ψηφοφορίας το 1994 για την ανάδειξη του νέου Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Μετά την παρέλευση πέντε ολόκληρων ετών, τα οποία σηματοδεύτηκαν πραγματικά από κοσμοϊστορικά γεγονότα και πρωτόγνωρες για τον ευρωπαϊκό χώρο κοινωνικο-πολιτικές ανακατατάξεις, θα φανεί καλύτερα και ο μελλοντικός κοινωνικο-πολιτικός προσανατολισμός της Ευρωβουλής. Θα βγουν σημαντικά συμπεράσματα για το κατά πόσο θα επικρατήσει το νέο ή το παλιό, η πολιτική προοδευτικότητα ή ο πολιτικός συντηρητισμός και μαζί τους η θετική ή αρνητική αντιμετώπιση της ευρωπαϊάς στην πολιτική ζωή και ειδικότερα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Συμπεράσματα

Μετά από τις παραπάνω παρατηρήσεις, αναλύσεις και διαπιστώσεις, δόθηκαν, νομίζουμε, απαντήσεις στα αρχικά μας ερωτήματα. Οι αποκαλυπτικοί αριθμοί των δεδομένων παρουσίασαν με σαφήνεια την εικόνα της σύνθεσης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου κατά τις τρεις πρώτες άμεσες και καθολικές ψηφοφορίες και τη θέση, που η ευρωπαϊά γυναίκα κατέχει σ' αυτό.

Η αρχική μας υπόθεση όχι μόνο επαληθεύτηκε, αλλά και φάνηκε σαφώς ότι στο αντροκρατούμενο Ευρωκοινοβούλιο σχεδόν μόνο μια από στις έξι θέσεις καταλαμβάνεται από γυναίκα. Αυτή η παραστατική εικόνα της Ευρωβουλής, η οποία και αντικατοπτρίζει, λίγο ή πολύ, τις κοινωνικές δομές των χωρών-μελών της ΕΟΚ, οδηγεί στο γενικό συμπέρασμα ότι η Ευρώπη των Δώδεκα είναι ακόμα μακριά από εκείνο το πολιτιστικό επίπεδο το οποίο θα παρέχει ίσα δικαιώματα και ίδιες ευκαιρίες στις γυναίκες, όπως στους άντρες για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Μερικές απ' αυτές τις χώρες κάνουν σημαντικά βήματα προς τη σωστή κατεύθυνση. Αξιολογούν θετικά τις γυναίκες, τις εμπιστεύονται και γι' αυτό στέλνουν όλο και περισσότερες ως εκπροσώπους τους στο Ευρωκοινοβούλιο. Άλλες χώρες, αντίθετα, διαβλέπουν εγγενείς και εξωγενείς, βιολογικές και περιβαλλοντικές αδυναμίες στη γυναίκα και δεν τη θεωρούν ικανή να σταθεί όρθια σε εκείνο τον πολυεθνικό ανταγωνιστικό στίβο για να διεκδικήσει ή να υπερασπιστεί με επιτυχία τα εθνικά τους δικαιώματα και συμφέροντα.

Και οι δυο αυτές μορφές εκλογικής συμπεριφοράς είναι αποτέλεσμα πολλών και διαφόρων παραγόντων, γι' αυτό και είναι δύσκολο να ερμηνευθούν και να εξαχθούν συμπεράσματα για τα βαθύτερά τους αίτια. Φαίνεται όμως ότι ούτε η πληθυσμιακή υπεροχή μιας χώρας, που συνεπάγεται και το δικαίωμα για μεγαλύτερη συνολική εκπροσώπηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αλλά ούτε και η βιομηχανική και οικονομική της ανάπτυξη, μπορούν να την κατευθύνουν ή όχι σε μια προοδευτική πολιτική για την παροχή ίσων ευκαιριών και δικαιωμάτων εκπροσώπησης της γυναίκας.

Πέρα όμως απ' αυτά τα κριτήρια, τη μια ή την άλλη μορφή εκλογικής συμπεριφοράς φαίνεται να καθορίζουν οι ίδιες οι προοδευτικές ή συντηρητικές κοινωνικές δομές της κάθε χώρας, οι κοινωνικές προκαταλήψεις, τα ίδια τα δίκαια ή άδικα εκλογικά συστήματα, καθώς και το υψηλό ή το χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο του λαού της. Αβίαστα ωστόσο βγαίνει το συμπέρασμα, ότι οι

χώρες της ΕΟΚ με παραδοσιακές πατριαρχικές δομές και με συντηρητικά χριστιανικά δόγματα δεν εμπιστεύονται εύκολα την εκπροσώπησή τους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σε γυναίκες, πράγμα το οποίο δρα ανασταλτικά και μειώνει σημαντικά τη συνολική γυναικεία παρουσία στην Ευρωβουλή.

Σε πολύ ενδεδειγμένα συμπεράσματα οδηγεί η κατανομή των γυναικών, άσχετα με την εκπροσώπηση των αντρών βουλευτών, των χωρών-μελών στις ένδεκα Πολιτικές Ομάδες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Καμιά χώρα της Κοινότητας και στις τρεις μέχρι σήμερα κοινοβουλευτικές περιόδους του Ευρωκοινοβουλίου δεν παρέλειψε να εκπροσωπηθεί από γυναίκες βουλευτές και στη Σοσιαλιστική Ομάδα. Μεγαλύτερη ωστόσο βαρύτητα αποδίδεται στο γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των χωρών-μελών της ΕΟΚ έδωσε την πρώτη θέση και μάλιστα με υψηλά ποσοστά, σ' αυτήν την Πολιτική Ομάδα. Ακόμα και χώρες συντηρητικές, με πατριαρχική παράδοση καθώς και με τη μικρότερη συνολική γυναικεία παρουσία στο Ευρωκοινοβούλιο, κατέχουν τις πρώτες θέσεις στη Σοσιαλιστική Ομάδα.

Πέρα από τους κάθε είδους ισχυρισμούς, οι οποίοι παρέχουν όχι απλώς λογικοφανείς, αλλά και λογικές εξηγήσεις, η συντριπτική αυτή υπεροχή της Σοσιαλιστικής Ομάδας θα πρέπει να αναζητηθεί στις βασικές πολιτικές και κοσμοθεωριακές αρχές των σοσιαλιστικών σχηματισμών, οι οποίες αρχές σχετίζονται με τη σωστή εκτίμηση της προσωπικής αξίας κάθε ανθρώπου με το σύστημα αξιών, το οποίο επιδιώκει τη διαμόρφωση μιας κοινωνίας με περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα.

Παρόμοια αλλά λίγο διαφορετική εικόνα παρουσιάζει η εκπροσώπηση των γυναικών στις Πολιτικές Ομάδες, όταν αυτή εξετάζεται σε συνάρτηση με την εκπροσώπηση των αντρών. Καινούργια και προοδευτικά πολιτικά σχήματα, μέσα σ' αυτά και η Σοσιαλιστική Ομάδα, σε αντίθεση με τα παλιά και τα παραδοσιακά, παίρνουν τις πρώτες θέσεις και τα υψηλότερα ποσοστά εκπροσώπησης και αποτελούν αισιόδοξα μηνύματα για μια ανανεωτική προσπάθεια, η οποία γίνεται στην Ευρώπη των Δώδεκα και εκδηλώνεται μ' αυτή την ένδειξη της εμπιστοσύνης και της εκτίμησης στην προσωπικότητα της γυναίκας.

Η σύνθεση και η δύναμη των Πολιτικών Ομάδων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με κριτήριο την κατανομή των γυναικών, άσχετα με την εκπροσώπηση των αντρών σ' αυτές, διαφοροποιείται και πάλι. Η Σοσιαλιστική Ομάδα διατηρεί την πρώτη θέση και η εκπροσώπησή της και κατά τις τρεις αλληπάλληλες άμεσες και καθολικές εκλογές είναι υπερδιπλάσια της δεύτερης Ομάδας,

της Ομάδας του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνει τις προηγούμενες διαπιστώσεις για την ιδιαίτερη θετική στάση των σοσιαλιστικών κομμάτων στο πρόβλημα της ευρωπαϊκής γυναίκας για την παροχή περισσότερων ευκαιριών και τη διεκδίκηση ίδιων με τον άντρα δικαιωμάτων.

Στα αποτελέσματα της δεύτερης, συγκριτικά με εκείνα της πρώτης άμεσης και καθολικής ψηφοφορίας, φαίνεται ελάχιστη αλλά σαφής μείωση της γυναικείας εκπροσώπησης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η μικρή έστω αυξητική τάση που εμφανίζεται στα αποτελέσματα της τρίτης, συγκριτικά μ' εκείνα της δεύτερης άμεσης και καθολικής ψηφοφορίας, παρά την πρόκληση επίσης της αντίστοιχης μ' αυτήν αισιοδοξίας, δε δικαιολογεί την ικανοποίηση κάθε συνειδητού Ευρωπαίου πολίτη. Όταν μάλιστα αναλογισθεί κανένας ότι περισσότερος από το μισό πληθυσμό της ΕΟΚ είναι γυναίκες, θα πρέπει να αισθανθεί ντροπή γι' αυτή τη μικρή εκπροσώπηση της γυναίκας αγγίζοντας τα όρια της δομικής βίας και δείχνει την ανθρώπινη υποκρισία, η οποία εκδηλώνεται με την απόσταση που υπάρχει μεταξύ των συνταγματικών επιταγών και της πρακτικής των χωρών-μελών της ΕΟΚ.

Χωρίς αμφιβολία η σύγχρονη ευρωπαϊά, με βάση τη θέση της στην πολιτική ζωή και στο Ευρωκοινοβούλιο, βρίσκεται πολύ μακριά από τη θέση της Olympia de Gouges, η οποία το 1791 τόλμησε να δημοσιεύσει μια Διακήρυξη για τα δικαιώματα της γυναίκας ως ατόμου και ως πολίτη. Αυτό της το τόλμημα το πλήρωσε ακριβά με την καρατόμησή της, με τη δικαιολογία ότι με συνομοσία προσπάθησε να αναδειχθεί σε πολιτικό πρόσωπο και ότι λησμόνησε εκείνες τις αρετές που αρμόζουν στο φύλο της. Αυτή η ίδια έστω μειονεκτική παρουσία της γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μαρτυρεί ότι οι αγώνες δυο αιώνων έδωσαν κάποιους καρπούς. Σ' αυτό το σημείο είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί και το γεγονός ότι το ίδιο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τίμησε εξαιρετικά την ευρωπαϊά γυναίκα στο πρόσωπο της Γαλλίδας ευρωβουλευτή Louise Weiss, την οποία ανέδειξε σε πρώτη πρόεδρό του με άμεση ψηφοφορία το 1979. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι η γυναίκα πρέπει και χρειάζεται να διανύσει ακόμα μακρύ και δύσκολο δρόμο μέχρι την τελική της δικαίωση.

Και είναι αλήθεια ότι η γυναίκα-πολίτης της Ενωμένης Ευρώπης αγωνίζεται συνεχώς και καταβάλλει κάθε προσπάθεια, για να υπερνικήσει παραδοσιακές και συντηρητικές κοινωνικές δομές για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της. Ξετυλίγει προσεκτικά το μίτο που έχει στα χέρια της και αναζητά διεξόδους για να εξέλθει από τους στενωπούς αδιεξόδους και τον παραδοσιακό της λαβύ-

ρινθο. Όμως δεν αρκεί μόνο η δική της προσπάθεια. Χρειάζεται και η συνεργασία του θρυλικού Θησέα, που θα τηθαसेύσει το τέρας του αντρικού εγωϊσμού και της αντρικής εξουσίας. Ακόμα και η ελάχιστη παραχώρηση της δικής του εξουσίας, ενισχύει τη θέση της γυναίκας και οδηγεί στη διαμόρφωση ευνοϊκών συνθηκών για την παροχή ίσων μ' εκείνον ευκαιριών και δικαιωμάτων στην κοινωνική τους συμβίωση. Έτσι θα οδηγηθεί η σύγχρονη γυναίκα της Ευρώπης στο «μινωϊκό» ανάκτορο, όπου δίπλα στο βασιλιά θα κατέχει κι αυτή περίοπτη θέση στην πολιτική ζωή και στα άλλα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Σημειώσεις

1. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Επιτροπή για τα Δικαιώματα της Γυναίκας – από τον Ιούλιο του 1984 έως το Φεβρουάριο του 1992–, 17 Φεβρουαρίου 1992, σ.3.

2. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Επιτροπή για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, Κατάλογος των ψηφισμάτων που ενέκρινε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατά το διάστημα 1989 έως 1992 βάσει εκθέσεων της Επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, Φεβρουάριος 1992.

3. Παρασκευόπουλος, Ι., Στοιχεία Περιγραφικής και Επαγωγικής Στατιστικής, Αθήνα 1984. Statistik in den Sozialwissenschaften, Einführung und Kritische Diskussion, Taschenbuch Verlag Gmb H., Hamburg, 1973.

4. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για να φτάσει μέχρι τη σημερινή του μορφή, πέρασε από μερικές εξελικτικές φάσεις. Από την αρχή της ίδρυσης της ΕΟΚ το 1952 μέχρι το 1957 το Ευρωκοινοβούλιο λειτουργούσε με την ονομασία Κοινή Συνέλευση με 78 συνολικά αντιπροσώπους απ' όλες τις χώρες-μέλη. Από το 1985 μέχρι το 1972 πήρε την ονομασία Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο των έξι με 142 συνολικά αντιπροσώπους και τέλος από το 1973-1979 ήταν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο των εννέα με 198 αντιπροσώπους. Αυτοί οι αντιπρόσωποι διορίζονταν από τα κράτη-μέλη και μόνο μετά από τον Ιούνιο του 1979 οι αντιπρόσωποι βουλευτές κάθε χώρας εκλέγονται με άμεσες και καθολικές εκλογές από όλους τους πολίτες της ΕΟΚ.

5. *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 1952-1982. Η εξέλιξη ενός Θεσμού. Τριάντα χρόνια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.* Γενική Διεύθυνση Ερευνών και Τεκμηρίωσης (χ.χ).

6. Vade Mecum 1984. Κατάσταση της 30ης Σεπτεμβρίου 1984.

7. Vade Mecum 1986. Κατάσταση της 1ης Ιουλίου 1986.

8. Vade Mecum 1989. Κατάσταση της 1ης Δεκεμβρίου 1989.

9. Vade Mecum 1992. Κατάσταση της 1ης Δεκεμβρίου 1992.

10. Σχετικά με τον αριθμό των βουλευτών στην Ευρωβουλή, εξαιτίας της γερμανικής επανένωσης, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μετά από πρόταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, αποφάσισε να προβεί το 1994 στην

παρακάτω κατά χώρα διεύρυνσή του σε βουλευτές: Βέλγιο: 25, Γαλλία: 87, Δανία: 16, Ελλάδα: 25, Ηνωμένο Βασίλειο: 87, Ιρλανδία: 15, Ισπανία: 64, Ιταλία: 87, Λουξεμβούργο: 6, Κάτω Χώρες: 31, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας: 99 και Πορτογαλία: 25. Ευρωπαϊκή Επικαιρότητα, Δεκαπενθήμερη έκδοση του Γραφείου στην Ελλάδα της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Χρόνος Έκτος, τ. 19-20, Αθήνα, 1992, σ.4.

11. Σε μια έκθεση-έρευνα για τη θέση των γυναικών στα κέντρα αποφάσεων, που έγινε το 1983 φαίνεται ότι μόνο η Ιρλανδία και οι Κάτω Χώρες εκπροσωπούσαν στα Εθνικά τους Κοινοβούλια με περισσότερες γυναίκες από ό,τι στο Ευρωκοινοβούλιο. Η πρώτη με ποσοστό 8.84% και η δεύτερη με ποσοστό 20.88% στο Ευρωκοινοβούλιο έναντι 6.7% και 20.88% στα Εθνικά Κοινοβούλια αντίστοιχα. Απ' αυτό μπορεί κανένας να υποθέσει ότι αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν τις εξαιρέσεις στον κανόνα, που δίνει την πλειοψηφία στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Macciocchi, M.A. (Εισηγήτρια), Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Εξεταστική Επιτροπή για τη θέση της γυναίκας στην Ευρώπη, 7-12-1983, σ.562.

12. ΣΟΣ (S): Σοσιαλιστική Ομάδα.

ΕΛΚ (PPE): Ομάδα του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος (Χριστιανοδημοκράτες).

ΕΔ (ED): Ομάδα Ευρωπαίων Δημοκρατών.

ΚΟΜ (COM): Κομμουνιστική Ομάδα και Προσκεείμενοι. Αυτή τη διαδέχτηκε το 1989 η

ΕΕΑ (GUE): Ομάδα για την Ευρωπαϊκή Ενωτική Αριστερά.

ΦΙΛ (LDR): Φιλελεύθερη, Δημοκρατική και Μεταρρυθμιστική Ομάδα.

Αυτή διαδέχτηκε το 1989 την

(L): Φιλελεύθερη και Δημοκρατική Ομάδα.

ΣΕΔ (RDE): Ομάδα Συνασπισμού των Ευρωπαίων Δημοκρατών. Αυτή διαδέχτηκε το 1984 την

ΕΔΠ (DEP): Ομάδα Ευρωπαίων Δημοκρατών για την Πρόοδο.

ΟΥΤ (ARC): Ομάδα «Ουράνιο Τόξο»: Ομοσπονδία του Ευρωπαϊκού Συνασπισμού Πράσινων και Εναλλακτικών, του Agalen-Ecolo, του Λαϊκού Κινήματος Δανίας ενάντια στη Συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και της Ελεύθερης Ευρωπαϊκής Συμμαχίας, στα Πλαίσια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Αυτή διαδέχτηκε το 1974 την

ΤΣΥ (CDI): Ομάδα για τον Τεχνικό Συντονισμό και την Υπεράσπιση Ανεξάρτητων Ομάδων και Βουλευτών.

ΚΕΔ (DR): Ομάδα των Κομμάτων της Ευρωπαϊκής Δεξιάς.

ΠΡΣ (V): Ομάδα των Πράσινων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

ΣΑ (CG): Συνασπισμός της Αριστεράς.

ΜΕ (NI): Μη εγγεγραμμένοι.

13. Αντίθετη και περισσότερο ανεξήγητη σ' αυτή την περίπτωση είναι η εξαίρεση του Λουξεμβούργου. Ενώ βρίσκεται στην πρώτη θέση μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΟΚ στην αντιπροσώπευση των γυναικών ευρωβουλευτών, η ΣΟΣ έχει το χαμηλότερο ποσοστό (14.28%) σε σχέση με τις άλλες Πολιτικές Ομάδες.

Παράρτημα

Πίνακας 1

Εκπροσώπηση αντρών-γυναίκων των χωρών-μελών της ΕΟΚ στο Ε.Κ.
κατά τις τρεις πρώτες, άμεσες και καθολικές εκλογές 1979, 1984, 1989 και οι Μ.Ο. τους

	Εκλογές Ε.Κ. 1979,1981				Εκλογές Ε.Κ. 1984,1986				Εκλογές Ε.Κ. 1989,1990				Μέσος Όρος				
	Άντ.	Ποσ.%	Γυν.	Ποσ.%	Συν.	Άντ.	Ποσ.%	Γυν.	Ποσ.%	Συν.	Άντ.	Ποσ.%	Γυν.	Ποσ.%	Συν.	Άντ.	Γυν.
Χώρες	22	91.67	2	8.33	24	20	83.33	4	16.67	24	20	83.33	4	16.67	24	86.11	13.89
Βέλγ.	64	79.01	17	20.99	81	64	79.01	17	20.99	81	63	77.78	18	22.22	81	78.60	21.40
Γαλλ.	11	68.75	5	31.25	16	10	62.50	6	37.50	16	10	62.50	6	37.50	16	64.58	35.42
Ελλ.	22	91.67	2	8.33	24	22	91.67	2	8.33	24	23	95.83	1	4.17	24	93.06	6.94
Η. Β.	70	86.42	11	13.58	81	69	85.19	12	14.81	81	69	85.19	12	14.81	81	85.60	14.40
Ιρλ.	13	86.67	2	13.33	15	13	86.67	2	13.33	15	14	93.33	1	6.67	15	88.89	11.11
Ισπ.	-	-	-	-	-	55	91.67	5	8.33	60	51	85.00	9	15.00	60	88.33	11.67
Ιταλ.	70	86.42	11	13.58	81	74	91.36	7	8.64	81	71	87.65	10	12.35	81	88.48	11.52
Κ. Χ.	20	80.00	5	20.00	25	18	72.00	7	28.00	25	18	72.00	7	28.00	25	74.67	25.33
Λουξ.	5	83.33	1	16.67	6	3	50.00	3	50.00	6	3	50.00	3	50.00	6	61.11	38.89
Ο.Δ.Γ.	69	85.19	12	14.81	81	65	80.25	16	19.75	81	71	71.72	28	28.28	99	79.05	20.95
Ποστ.	-	-	-	-	-	24	100.00	0	0.00	24	21	87.50	3	12.50	24	93.75	6.25
Συν.	366	84.33	68	15.67	434	437	84.36	81	15.64	518	434	80.97	102	19.03	536	83.22	16.78

Πίνακας 3

Εκπροσώπηση αντρών-γυναικών βουλευτών των χωρών-μελών της ΕΟΚ κατά Π.Ο. στο Ε.Κ. κατά τις τρεις πρώτες, άμεσες και καθολικές εκλογές του 1979

Χώρες	ΣΟΣ		ΕΑΚ		ΕΔ		ΚΟΜ.ΕΕΑ		ΦΙΛ		ΕΑΠ.ΣΕΑ		ΤΣΥ.ΟΥΤ		ΜΕ		ΣΥΝΟΛΟ		
	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	
ΒΕΛγ.	6	1	10						4								1	22	2
%	85.71	14.29	100.00						100.00								100.00	91.67	8.33
Γαλλ.	17	5	7	2			15	4	12	4	13	2						64	17
%	77.27	22.73	77.78	22.22			78.95	21.05	75.00	25.00	86.67	13.33						79.01	20.99
Δαν.	2	2	1		2			1	2	1	1		3	1				11	5
%	50.00	50.00	100.00		100.00			100.00	66.67	33.33	100.00		75.00	25.00				68.75	31.25
Ελλ.	8	2	8				4								2			22	2
%	80.00	20.00	100.00				100.00								100.00			91.67	8.33
Η. Β.	14	4			55	6											1	70	11
%	77.78	22.22			90.16	9.84											100.00	86.42	13.58
Ιταλ.	3	1	4						1		4	1	1					13	2
%	75.00	25.00	100.00						100.00		80.00	20.00	100.00					86.67	13.33
Ισπ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%																			
Γαλλ.	13	1	28	2			19	5	4	1			2	2	4			70	11
%	92.86	7.14	93.33	6.67			79.17	20.83	80.00	20.00			50.00	50.00	100.00			86.42	13.58
Κ. Χ.	6	3	8	2					4						2			20	5
%	66.67	33.33	80.00	20.00					100.00						100.00			80.00	20.00
Λουξ.	1		3							1	1							5	1
%	100.00		100.00						50.00	50.00								83.33	16.67
Ο.Δ.Γ.	29	6	37	5					3	1								69	12
%	82.86	17.14	88.10	11.90					75.00	25.00								85.19	14.81
Ποστ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%																			
Συν.	99	25	106	11	57	6	38	10	31	8	18	4	8	3	9	1		366	68
%	79.84	20.16	90.60	9.40	90.48	9.52	79.17	20.83	79.49	20.51	81.82	18.18	72.73	27.27	90.00	10.00		84.33	15.67

Πίνακας 4

Εκπροσώπηση αντρών-γυναικών βουλευτών των χωρών-μελών της ΕΟΚ κατά Π.Ο. στο Ε.Κ. κατά τις δεύτερες, άμεσες και καθολικές εκλογές του 1984

Χώρες	ΣΟΣ		ΕΛΚ		ΕΑ		ΚΟΜ.ΕΕΑ		ΦΙΛ		ΕΔΙ.ΣΕΑ		ΤΕΥ.ΟΥΤ		ΚΕΑ		ΜΕ		ΣΥΝΟΛΟ	
	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.
Βέλγ.	5	3	5	1					5				4				1		20	4
%	62.50	37.50	83.33	16.67					100.00				100.00				100.00		83.33	16.67
Γαλλ.	14	6	8	1					8	2	3	16	4						64	17
%	70.00	30.00	88.89	11.11					80.00	20.00	80.00	20.00							79.01	20.99
Δαν.	3	1	1						1	1			3	1					10	6
%	75.00	25.00	100.00						100.00	50.00			75.00	25.00					62.50	37.50
Ελλ.	9	1	8	1															22	2
%	90.00	10.00	88.89	11.11					100.00										91.67	8.33
Η.Β.	28	5			40	6													69	12
%	84.85	15.15			86.96	13.04													85.19	14.81
Ιρλ.			5	1															13	2
%			83.33	16.67															86.67	13.33
Ισπ.	32	4	7		12	1													55	5
%	88.89	11.11			92.31	7.69													91.67	8.33%
Ιταλ.	12		26	1															74	7
%	100.00		96.30	3.70															91.36	8.64%
Κ.Χ.	6	3	5	3															18	7
%	66.67	33.33	62.50	37.50															72.00	28.00
Λοιπ.	1	1	2	1															3	3
%	50.00	50.00	66.67	33.33															50.00	50.00
Ο.Δ.Γ.	25	8	36	5															65	16
%	75.76	24.24	87.80	12.20															80.25	19.75
Ποστ.	6		2																24	
%																				
Συν.	141	32	105	14	54	9													437	81
%	81.50	18.50	88.24	11.76	85.71	14.29	81.82	18.18	85.71	14.29	81.82	18.18	76.19	23.81	93.75	6.25	100.00	84.36	15.64	

Πίνακας 5
Εκπροσώπηση αντρών-γυναικών βουλευτών των χωρών-μελών της ΕΟΚ κατά Π.Ο. στο Ε.Κ.
κατά τις τρίτες, άμεσες και καθολικές εκλογές του 1989

Χώρας	ΣΟΣ		ΕΑΚ		ΕΔ		ΚΟΜ.Ε.Ε.Α		Φ.Ι.Α		ΕΔ.Π.Σ.Ε.Δ		ΤΣ.Υ.ΟΥ.Τ		Π.Ρ.Σ		Σ.Α		Κ.Ε.Δ		Μ.Ε		ΣΥΝΟΛΟ					
	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.	Αντ.	Γυν.				
Βέλγ.	6	2	6	1			4						1		2	1				1				2	0	4		
%	75.00	25.00	85.71	14.29			100.0						100.0		66.67	33.33				100.0				83.33	16.67			
Γαλλ.	15	6	5	1			10	2	14	1			1		4	4				8	1		2	6	3	18		
%	71.43	28.57	83.33	16.67			83.33	16.67	93.33	6.67			100.0		50.0	50.00				57.10	42.86		100.0	77.78	22.22			
Δαν.	2	2	2		1	1	2	1	1				2	2											1	0	6	
%	50.00	50.00			50.00	50.00	66.67	33.33	100.0				50.00	50.00											62.50	37.50		
Ελλ.	9		10	1																					23	1		
%	100.0		90.91	9.09																					95.83	4.17		
Η.Β.	39	7	1		28	4																			69	12		
%	84.78	15.22	100.0		87.50	12.50								1											85.19	14.81		
Ιρλ.	1		3	1																					14	1		
%	100.0		75.00	25.00																					93.33	6.67		
Ιταλ.	22	5	14	2			3	1	5	1	2		2	2										2	5	9		
%	81.48	18.52	87.50	12.50			75.00	25.00	83.33	16.67	100.0		100.0	100.0										100.0	85.00	15.00		
Γερμ.	12	1	2	2			17	5	3				3	3										4	1	10		
%	92.31	7.69	92.86	7.14			77.27	22.73	100.0				100.0	85.71	14.29									80.00	20.00	87.65	12.35	
Κ.Χ.	5	3	8	2					3	1					1	1									1	18	7	
%	62.50	37.50	80.00	20.00					75.00	25.00					50.00	50.00									100.0	72.00	28.00	
Λουξ.	2		1	1						2																3	3	
%	100.0		50.0	50.00																						50.00	50.00	
Ο.Δ.Γ.	24	13	34	7			3	1					1	4	4					1	1				7	1	28	
%	64.86	35.14	82.93	17.07			75.00	25.00					100.0	50.00	50.00					50.00	50.00				71.72	28.28		
Ποστ.	6	1	3						9	1					1	3										2	1	3
%	85.71	14.29							90.00	10.00																87.50	12.5	
Συν.	143	40	113	18	29	5	21	6	41	9	23	1	10	4	18	12	12	4	14	2	10	1			434	102		
%	78.14	21.86	86.26	13.74	85.29	14.71	77.78	22.22	82.00	18.00	95.83	4.17	71.43	28.57	60.00	40.00	75.00	25.00	87.50	12.50	90.91	9.09			80.97	19.03		

Νέα Οικολογία

Τεύχος 115, Μάιος 1994

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιάλη 39 Αθήνα
106 80, τηλ.: 3619837, Fax: 3602621

Η Νέα Οικολογία κυκλοφορεί την 15η κάθε μηνός

Αγροτική μεταρρύθμιση και εθνική ολοκλήρωση στο Μεξικό

Μάγδα Ψαρρού*

Περίληψη

Η αγροτική μεταρρύθμιση και η εθνική ολοκλήρωση του Μεξικού τον 19ο αιώνα παρουσιάζει ενδιαφέρουσες ομοιότητες και διαφορές με τις ανάλογες διαδικασίες που έγιναν στην Ελλάδα κατά την ίδια περίοδο. Στο άρθρο παρουσιάζονται συνοπτικά οι κοινωνικές σχέσεις και οι παραδόσεις των ιθαγενών κατά τους τρεις αιώνες της ισπανικής κυριαρχίας, οι οποίες επηρέασαν την κατεύθυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης, αλλά και που συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν τη σημερινή μεξικάνικη κοινωνία.

1. Εισαγωγή

Οι τελευταίες δεκαετίες του 19ου και οι πρώτες του 20ου αιώνα, χαρακτηρίζονται από μια μακρά περίοδο επαναστάσεων, πολέμων και μεταλλαγών που επηρεάζουν πολλές χώρες. Το Μεξικό, στενά συνδεδεμένο με την βορειοαμερικάνικη και ευρωπαϊκή οικονομία, αλλά και κοινωνικο-πολιτική κουλτούρα, δεν θα μείνει αμέτοχο σ' αυτές τις διαδικασίες. Το καζάνι που βράζει είναι έτοιμο να εκραγεί, επιταχυνόμενο και από την συμπίεση των κοινωνικών αιτημάτων, που προκάλεσε η τριακονταετής δικτατορία του Πορφίριου Ντίαζ (1880-1910).

Η επανάσταση του 1910-17 στο Μεξικό, από τις σημαντικότερες κοινωνικές επαναστάσεις του 20ου αιώνα, είναι αποτέλεσμα των συνθηκών που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια μιας μακράς μεταβατικής περιόδου που οδηγεί τη χώρα από την κατάσταση

---

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας από το Πανεπιστήμιο του Μεξικού.

ισπανικής αποικίας, σε ανεξάρτητο εθνικό και στη συνέχεια αστικό κράτος. Από αυτή τη σκοπιά θεωρείται μια αστική επανάσταση, η οποία στην πραγματοποίησή της θα έχει και την ενεργό συμμετοχή των αγροτών κολίγων που επιδιώκουν την κατάργηση της μεγάλης γαιοκτησίας. Η διανομή της γης είναι το σύνθημα που κινεί τις μάζες των αγροτών στις μάχες.

Ως προς το αίτημα για διανομή της γης, δεν διαφέρει από άλλες χώρες, στις οποίες αγροτικές εξεγέρσεις είχαν σαν αποτέλεσμα σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον αγροτικό τομέα, ούτε βέβαια και από την μεταρρύθμιση που έγινε στην Ελλάδα. Να σημειωθεί ότι αυτού του είδους η αγροτική εξέγερση στο Μεξικό λαμβάνει χώρα στα μέσα του 19ου αιώνα στην πρώτη φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης, η οποία όμως είχε ως αποτέλεσμα μάλλον την ισχυροποίηση, παρά την κατάργηση της μεγάλης ιδιοκτησίας.

Το ενδιαφέρον της περίπτωσης του Μεξικού συνδέεται με δύο βασικά φαινόμενα, τα οποία δεν εμφανίζονται μαζί σε όλες τις περιπτώσεις αγροτικής μεταρρύθμισης: το πρώτο είναι ότι την εποχή της μεταρρύθμισης η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας δεν έχει ακόμη αφομοιωθεί από τον αγροτικό πληθυσμό, γεγονός που παρομοιάζεται με εκείνο που λαμβάνει χώρα την περίοδο της επαναστατημένης Ρωσίας του 1917. Η κοινωνική αυτή συνθήκη θα επηρεάσει την κατεύθυνση που θα πάρει η μεταρρύθμιση. Το δεύτερο είναι ότι η ίδια η αγροτική μεταρρύθμιση γίνεται σε συνδυασμό με την επανάσταση όπως είχε συμβεί προηγούμενα σε εκείνες τις κοινωνίες που αποτελούν τις καπιταλιστικά ανεπτυγμένες χώρες τον 20ο αιώνα, όπως π.χ. η Αγγλία και η Γαλλία και όχι κατόπιν αγροτικών εξεγέρσεων, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας και άλλων χωρών.

Τα Βαλκάνια την ίδια περίπου εποχή με την μεξικάνικη επανάσταση βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση, πρώτα με τους βαλκανικούς πολέμους, λίγο μετά με τον 1ο παγκόσμιο πόλεμο και στην συνέχεια για την Ελλάδα με τον μικρασιατικό πόλεμο και την καταστροφή. Επομένως, ως προς αυτό το σκηνικό, υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά με τη διαφορά ότι η επανάσταση στο Μεξικό είναι νικηφόρα για τις δυνάμεις που επωμίζονται τις κοινωνικές αλλαγές, ενώ συμβαίνει το αντίθετο στην Ελλάδα μετά την ήττα και την μικρασιατική καταστροφή. Στην Ελλάδα διαλύονται τα μεγάλα τσιφλίκια, αλλά οι γαιοκτήμονες και οι αξίες που τους συνοδεύουν παραμένουν στην εξουσία. Αντίθετα στο Μεξικό, χωρίς να καταστραφεί ουσιαστικά η μεγάλη γαιοκτησία, οι γαιοκτήμονες θα χάσουν με την επανάσταση την εξουσία υπέρ

των αστών.

Οι αγροτικές ιθαγενείς κοινότητες ισχυροποιήθηκαν κατά την ισπανική περίοδο και μεταλλαγμένες φτάνουν μέχρι τον 20ο αιώνα. Έτσι, η τεράστια σημασία της αγροτικής μεταρρύθμισης στο Μεξικό δεν οφείλεται μόνο στη ρωγμή που προκάλεσε στην δομή της σχέσης γαιοκτήμονα-κολίγου, αλλά και στο γεγονός ότι είναι άρρηκτα δεμένη με τη διάλυση των κοινωνικών σχέσεων που είχαν απομείνει από το φορολογικό-δεσποτικό σύστημα στο οποίο εντάσσεται η βασισμένη στις αγροτικές κοινότητες κοινωνική οργάνωση.

Και στο θέμα αυτό θα συναντήσουμε επίσης κάποιες ομοιότητες όπως και διαφορές με την ελληνική περίπτωση. Όπως είναι γνωστό και οι δύο χώρες υπάγονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε φορολογικό-δεσποτικό κοινωνικό σύστημα, το οποίο θα χαρακτηρίσει, τόσο τα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Ελλάδα, όσο και της ισπανικής στο Μεξικό. Όμως στην Ελλάδα οι αγροτικές κοινότητες έχουν χάσει από καιρό τον κοινοκτητικό τους χαρακτήρα και η μεγάλη γαιοκτησία εμφανίζεται με το τέλος της οθωμανικής περιόδου. Αντίθετα στο Μεξικό, η μεγάλη ατομική γαιοκτησία αναπτύσσεται κατά την ισπανική περίοδο και παράλληλα με την κοινοτική κατοχή της γης.

Μετά από χρονικό διάστημα τριών περίπου αιώνων που οι χώρες αυτές δεν ήσαν παρά τμήματα μεγάλων και ισχυρών αυτοκρατοριών, αποκτούν την ανεξαρτησία τους. Η δημιουργία του εθνικού κράτους και στις δύο περιπτώσεις είναι έργο του 19ου αιώνα. Αυτή την περίοδο θα πρέπει να διαμορφώσουν το εθνικό κράτος: διοίκηση, ιδεολογία, παιδεία, θεσμοί κ.λπ., δηλαδή αρκετούς αιώνες μετά σε σχέση με τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, οι οποίες έχουν προ πολλού περάσει στο στάδιο της αστικής δημοκρατίας.

Σημαντικές διαφορές ακόμα προκύπτουν μεταξύ των δύο χωρών λόγω γεωγραφικής θέσης. Αντίθετα με την Ελλάδα η οποία συνορεύει με την Τουρκία, το Μεξικό βρίσκεται πολύ μακριά από την Ισπανία, απόσταση που έγινε «ακόμη μεγαλύτερη» όταν οι Ισπανοί έχασαν υπέρ των Άγγλων τον έλεγχο των θαλασσών. Όμως βρίσκεται πολύ κοντά στις Η.Π.Α., με 2.000 χιλιόμετρα σύνορα και αυτό το γεγονός, όπως θα δούμε παρακάτω, θα παίξει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της μεξικανικής κοινωνίας. Το ίδιο θα συμβεί και στην Ελλάδα, αλλά για εντελώς αντίθετους λόγους, το ότι βρίσκεται δηλαδή πολύ κοντά στην Τουρκία και τους Ευρωπαίους συμμάχους της. Σημαντικές διαφορές υπάρχουν επίσης και ως προς τα μεγέθη: της έκτασης, του φυσικού πλού-

του, του πληθυσμού, κ.ά. Μια ακόμη σημαντική διαφορά, είναι ότι στην Ελλάδα δεν έτυχε να ευοδώσει καμία αστική επανάσταση και όσα κινήματα θα μπορούσαν να εξελιχθούν προς αυτή την κατεύθυνση επνίγησαν στη γέννησή τους.

Αυτοί είναι μερικοί από τους λόγους για τους οποίους η ανάλυση της συγκεκριμένης περίπτωσης με τις ομοιότητες και διαφορές που τη διακρίνουν από άλλες εμπλουτίζει την θεωρητική προσέγγιση του προβλήματος της αγροτικής μεταρρύθμισης και γενικότερα της σχέσης της με την εξέλιξη του καπιταλισμού στην γεωργία. Σ' αυτό το άρθρο πάντως η προσοχή επικεντρώνεται στην ανάλυση της περίπτωσης του Μεξικού χωρίς την λεπτομερή παρουσίαση των αποτελεσμάτων της συγκριτικής μελέτης με την περίπτωση της Ελλάδος και άλλων χωρών. Στη συνέχεια και πριν από όποια άλλη ανάλυση, θα γίνει η συνοπτική παρουσίαση για ορισμένες κοινωνικές σχέσεις και παραδόσεις των ιθαγενών και μετέπειτα μιγάδων αγροτών, που δημιουργήθηκαν στους τρεις αιώνες περίπου της ισπανικής κυριαρχίας, οι οποίες θα επηρεάσουν την κατεύθυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς και τις σχέσεις που χαρακτηρίζουν την μεξικανική κοινωνία ένα αιώνα μετά την πολιτική ανεξαρτησία της.

2. Κοινωνικοοικονομικές μορφές οργάνωσης κατά την ισπανική περίοδο

Το σημερινό κράτος του Μεξικού καταλαμβάνει μια έκταση 2.350.265 τ.χιλ. Το μήκος του από Βορρά προς Νότο είναι γύρω στα 3.000 χιλιόμετρα και περιέχει ποικίλες γεωλογικές και κλιματολογικές ζώνες. Το μεγαλύτερο μέρος της μεγάλης αυτής έκτασης δέχεται λίγο νερό, οι βροχοπτώσεις επέρχονται βασικά τους καλοκαιρινούς μήνες και συμπληρώνονται από μια περίοδο 7-8 μηνών το χρόνο ξηρασίας. Από γεωλογική άποψη «... το Μεξικό είναι μια χώρα με άγρια βουνά και ξερικά οροπέδια που διακόπτονται από αναρίθμητες χαράδρες, με βαθιές και στενές πεδιάδες φτιαγμένες σε σχήμα στενωπών από το πέρασμα των υδάτων προς τους ωκεανούς»¹.

Τρεις γεωγραφικές περιοχές βασικά αναπτύσσονται κατά την ισπανική περίοδο: Το Δυτικό Μεξικό, όπου τόσο στο κεντρικό όσο και στο νότιο τμήμα του φυλές σαν τους Αζτέκας, τους Μάγιας ή τους Ολμέκας είχαν μόνιμα εγκατασταθεί και το οποίο δικαιολογημένα θεωρείται ως η γη των ιθαγενών γεωργών, η οποία έδωσε άφθονα εργατικά χέρια στους Ισπανούς. «Σ' αυτή τη γεω-

γραφική ζώνη υπήρχαν αρκετές οργανωμένες πολιτείες ιθαγενών. Οι πιο ισχυροί όταν έφτασε ο Κορτές ήταν οι Αζτέκας (...) είχαν καταφέρει να επιβληθούν σε πολλές περιοχές, ιδιαίτερα κατά τα μέσα του 15ου αιώνα, δηλαδή λίγο πριν την ισπανική κατάκτηση»².

Από κοινωνική και οικονομική άποψη, μέρος του δυτικού τμήματος είναι και το Κεντρικό Μεξικό. Παρόμοια με το πρώτο, κατοικείται από μόνιμα εγκατεστημένες φυλές, ασχολούμενες με την γεωργία, το δε υπέδαφος έχει πλούσια ορυκτά, τα οποία οι Ισπανοί θα εκμεταλλευτούν με μάλλον πρωτόγονες μεθόδους. Στο Βόρειο Μεξικό επικρατούν νομαδικές φυλές, ενώ τα παράλια του ειρηνικού στα οποία εγκαταστάθηκαν κατά καιρούς κάποιοι Ολλανδοί και άλλοι πειρατές θα μείνουν για πολύ καιρό ακατοίκητα. Οι πιο σύνθετες κοινωνικές σχέσεις θα αναπτυχθούν στο Δυτικό και το Κεντρικό Μεξικό. Από τα αποτελέσματα των ανθρωπολογικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί στο Μεξικό, προκύπτει ότι οι ιθαγενείς φυλές, εγκατεστημένες σ' αυτές τις περιοχές και απασχολούμενες με την γεωργία, ανέπτυξαν πολύπλοκα κοινοτικά συστήματα οργάνωσης.

Γενικά και όσον αφορά στην εργασία και στις σχέσεις που προκύπτουν απ' αυτήν, προέχει η συλλογική μορφή οργάνωσής της. Ως προς τις σχέσεις εργασίας, τη διανομή του προϊόντος και την κατοχή της γης, επικρατούν οι παρακάτω τέσσερις βασικές κατηγορίες:

1) *Η γη των θεών και των ναών*, την οποία καλλιεργούν τα μέλη της κοινότητας από κοινού τα δε προϊόντα προορίζονται για τους ναούς.

2) *Η γη των οίκων και των αρχόντων –tlatoque–*. Και αυτή την κατηγορία γης την καλλιεργούν τα μέλη της κοινότητας από κοινού, δύο με τρεις ώρες την ημέρα και το προϊόν δίδεται στους άρχοντες. Όμως η γη δεν τους ανήκει, θεωρείται γη της κοινότητας προορισμένη για την συντήρηση των κοινοτικών αναγκών και των κοινοτικών αρχών και δεν δύναται να απαλλοτριωθεί.

3) *Η γη των αριστοκρατών*, είναι η μόνη μορφή ιδιωτικής-ατομικής κατοχής γης. Έτσι μπορεί να μεταβιβαστεί στους προσωπικούς κληρονόμους ή και να πουληθεί.

4) *Η γη των «calpulli»*, δηλαδή των χωρικών. Ο A. Goldschmit περιγράφει ως εξής αυτή την κατηγορία: «Η περιοχή κάθε ομάδας ή πατριαρχίας ονομαζόταν "chinalcalli" ή "calpulli", που σημαίνει χώρος οικογενειακής καταγωγής. Η γη που ανήκε σ' αυτόν τον χώρο ονομαζόταν "calpullalli" ή γη των "calpulli". Οι "calpulli" ή οι κοινότητες οικογενειών ήσαν κάτοχοι της γης, η οποία δια-

νέμονταν σε ατομικά τεμάχια και καλλιεργούνταν από τις οικογένειες υπό την μορφή της επικαρπίας. Η επικαρπία ήταν κληρονομική»³.

Για αιώνες η κοινοτική αντίληψη της εργασίας, της κατοχής της γης και της διανομής του προϊόντος είναι έντονη και εν μέρει θα διατηρηθεί και κατά την ισπανική περίοδο. Σ' αυτό συνέβαλε βέβαια και ο φοροσυλλεκτικός χαρακτήρας του ισπανικού στέμματος, που χάρη στις επικρατούσες κοινωνικές δομές των αποικιών, σταθεροποιείται. «Το στέμμα προστατεύει την κοινότητα για να μπορεί να παίρνει την περισσευούμενη εργασία. Καλύτερα ειπωμένο: για να συλλέξει φόρους είναι υποχρεωμένο να υπερασπίζεται την ύπαρξη της κοινότητας. Στην φοροσυλλεκτική δομή το περισσευούμενο προϊόν παίρνει τη μορφή φόρου και αυτό είναι η πρώτιστη οικονομική σχέση μεταξύ της κοινότητας και του στέμματος-εκκλησίας»⁴.

Να σημειωθεί ότι οι παραπάνω κοινωνικές συνθήκες θα συμβάλλουν ουσιαστικά στην διατήρηση και ισχυροποίηση των προ-καπιταλιστικών θεσμών στο εσωτερικό της ίδιας της Ισπανίας, η οποία θα συνδέσει στο εξής την εξέλιξή της με τις αποικίες. Τα οφέλη από τις αποικίες ήσαν τόσο μεγάλα, που οι Ισπανοί δεν ήσαν διατεθειμένοι να τα χάσουν, έστω κι αν αυτό έρχονταν σε αντίθεση με την βιομηχανική τους ανάπτυξη. Έτσι «η ανακάλυψη και η εκμετάλλευση της Αμερικής ενίσχυσε την διατήρηση του φεουδαλικού συστήματος στην Ισπανία και επιτάχυνε την ωρίμανση των αστών στα αντίμαχα ευρωπαϊκά κράτη»⁵.

Ως προς το μέγεθος του πλούτου που απεκόμιζαν οι Ισπανοί από το Μεξικό ή τη Νέα Ισπανία όπως το αποκαλούσαν, ενδεικτικά αναφέρουμε την παρακάτω παρατήρηση του ιστορικού Romero Flores, ο οποίος μας λέει ότι: «Απ' όλες τις αμερικάνικες κατακτήσεις η Νέα Ισπανία ήταν η αποικία που άφηνε περισσότερα οφέλη στην Ισπανία. Σε κανονικά έτη από αυτήν έπαιρναν δέκα εκατομμύρια πέσος και επιπλέον συνέβαλαν στο να χρηματοδοτούνται ορισμένες από τις υποχρεώσεις τους στην Καραϊβική, την Λουιζιάνα και την Φλώριδα. Η Ισπανία έπαιρνε από την Νέα Ισπανία τα δύο τρίτα του συνόλου των εσόδων που αντιστοιχούσε σε όλες τις αποικίες της»⁶.

Όταν οι Ισπανοί έφτασαν στη «νέα» Ήπειρο, κυρίαρχη φυλή σε ένα μεγάλο τμήμα του αχανούς Μεξικού ήταν οι Αζτέκας. Η αυτοκρατορία των Αζτέκας είχε διαμορφωθεί με την υποδούλωση άλλων φυλών. Ο τρόπος οργάνωσής της βασιζόταν επίσης στην είσπραξη φόρων από τις υποτελείς φυλές, οι οποίες μπορούσαν να διατηρούν μια σχετική αυτονομία στην εσωτερική

τους οργάνωση αντί των φόρων που πλήρωναν στους Αζτέκας. Το γεγονός αυτό διευκόλυνε τους Ισπανούς, οι οποίοι, φτάνοντας στο Μεξικό, βρήκαν αρχικά συμμάχους στις κατεκτημένες ιθαγενείς φυλές στη μάχη ενάντια στους Ατζέκας και στη συνέχεια περιορίστηκαν απλώς να αντικαταστήσουν τους προηγούμενους κατακτητές στην είσπραξη των φόρων ή την κατοχή της γης τους.

Έτσι λοιπόν αντί να είναι ο αυτοκράτορας των Αζτέκων ο πρώτος τη τάξει κάτοχος της γης τώρα είναι ο βασιλιάς της Ισπανίας. Αντί να δίδεται γη στους ιθαγενείς πολεμιστές, εμφανίζονται τα τεράστια τιμάρια, που προσφέρονταν στους κατακτητές και στους απογόνους τους σε αντάλλαγμα των κατορθωμάτων τους. Τα δικαιώματα των ιερέων Αζτέκων αντικαταστάθηκαν από τα δικαιώματα του καθολικού κλήρου. «Στο ξεκίνημα του αγώνα ανεξαρτησίας του Μεξικού η εκκλησία ήταν ιδιοκτήτης των τριών τετάρτων του πλούτου της αποικίας»⁷.

Τα πρώτα εκατό περίπου χρόνια από την ισπανική κατάκτηση, οι ιθαγενείς γεωργοί οργανωμένοι σε κοινότητες απολαμβάνουν μια σχετική αυτονομία στην εσωτερική τους κοινοτική οργάνωση. Είναι αξιοσημείωτο ότι «... ο ιθαγενής στο χωριό του ήταν ελεύθερος, με τους περιορισμούς βέβαια που επέβαλλαν οι ισχυροί κοινοτικοί κανονισμοί»⁸. Παράλληλα όμως και από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης πάνω από την οργάνωση των «*carlulli*» οικοδομείται το τιμάριο, διαμέσου του οποίου οι Ισπανοί ελέγχουν το περίσσειμα της εργασίας⁹. Η οργάνωση του τιμαρίου —*encomienda*— επιβάλλεται ξεκινώντας από τον φοροσυλλεκτικό χαρακτήρα του στέμματος και έχοντας ως πρότυπο μια παρόμοια ισπανική οργάνωση, το «*repertimiento*»¹⁰.

Ένα τιμάριο δεν σημαίνει ιδιοκτησία ή κυριαρχία πάνω στη γη. Σ' αυτό το θεσμό οι ιθαγενείς είναι ελεύθεροι αγρότες. Η συγκεκριμένη γη δεν μπορούσε να πουληθεί ή να δοθεί ως κληρονομιά, ενώ όταν κάποιος τιμάριο έμενε χωρίς τον αρχικό του κύριο, επέστρεφε στην κυριαρχία του στέμματος, το οποίο μπορούσε να το διαθέσει σε άλλο πρόσωπο ή να το κρατήσει ως τμήμα των βασιλικών γαιών.

Στην ιδεολογικο-πολιτική του εκδοχή, το τιμάριο ήταν ένας θεσμός διαμέσου του οποίου το στέμμα εμπιστευόταν στον τιμαριώτη την χριστιανική ευημερία ενός ορισμένου αριθμού ιθαγενών. Αυτό στην πράξη δεν σήμαινε βέβαια ότι η καθυπόταξη των ιθαγενών δεν γινόταν βίαια, ιδιαίτερα μάλιστα όσο κρατούσε η ένοπλη αντίστασή τους. Αυτή η μορφή οργάνωσης ήταν και μια μορφή οργάνωσης της εξουσίας και σαν τέτοια σκοπό είχε την

κυριαρχία των Ισπανών. Παρά την βιαιότητα όμως με την οποία επικράτησε το τιμάριο δεν του επιτρέπει να καταστρέψει την οργάνωση των ιθαγενών. Τους καταπίεσαν αλλά δεν εξάλειψαν την κοινοτική τους οργάνωση. Δύο λόγοι επέδρασαν σ' αυτό: η προστασία που είχε η κοινότητα από το στέμμα όπως αναφέραμε και το γεγονός ότι και οι Αζτέκας είχαν αναπτύξει παρόμοιες μορφές εξουσίας. Έτσι, αρχικά και παράλληλα με την ισπανική ηγεσία, λειτουργούσε και η ηγεσία των Αζτέκας, αν και οι τελευταίοι εξαναγκάστηκαν σταδιακά να περιορίσουν την επιρροή και τα προνόμιά τους μέχρι να εξαλειφθούν εντελώς¹¹.

Το ισπανικό στέμμα σύντομα αντελήφθη την τάση των κατεχόντων τα τιμάρια για ιδιωτικοποίηση της γης που κατήχαν, γεγονός που τελικά θα στερούσε την αυτοκρατορία από φόρους. Έτσι σταδιακά τα επανέφεραν στην κατοχή του στέμματος, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των φόρων που απέδιδαν κατέληξε στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο¹². Ο θεσμός λοιπόν που χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως εργαλείο εξουσίας και καταπίεσης των ιθαγενών αποδυναμώθηκε πενήντα περίπου χρόνια μετά την κατάκτηση. Γύρω στα 1570 –σαράντα χρόνια αφού είχαν τελειώσει οι μάχες τις κατάκτησης (1520-1530)– το στέμμα έχει ξαναπάρει στην κατοχή του τα τιμάρια, αυτά τουλάχιστον που ήταν μεγάλα και πλούσια. Η διοικητική δομή των Ισπανών για την φοροσυλλογή ποικίλει ανάλογα με τον χρόνο και το χώρο, έχει όμως το βασικό χαρακτηριστικό ότι η συλλογή από τον άμεσο παραγωγό γινόταν μέσω των αρχών των ιθαγενών¹³.

Μακροχρόνια, και παρά την αντίθετη επιδίωξη του στέμματος, η κατάργηση των τιμαρίων δεν ήταν παρά η απαρχή δημιουργίας του τσιφλικιού. Θα διαμορφωθούν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι οποίοι απέκτησαν σταδιακά ιδιωτικές δυνάμεις και ξέφυγαν από την αυτοκρατορική διεύθυνση. Αυτή είναι μια διαδικασία που φτάνει μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα. Οι γαιοκτήμονες εκμεταλλεύτηκαν την εμπειρία με τα τιμάρια και απέφυγαν την κατά μέτωπο σύγκρουση με το στέμμα συν το ότι σ' αυτή τη φάση είχαν να αντιμετωπίσουν μια αυτοκρατορία λιγότερο δυναμική από εκείνη των πρώτων αιώνων, συμπεριλαμβανομένης και της πτωτικής τάσης που εμφάνιζε η παραγωγή των ιθαγενών.

Τα τσιφλίκια, που θα διαδεχθούν τα τιμάρια, αναπτύσσονται ταχύτατα κατά τον 17ο αιώνα. «Η εγκατάλειψη ενός βασικού συστήματος οργάνωσης στην ιστορία των ιθαγενών, το οποίο έγινε σταδιακά διαμέσου αλλαγών των προσωπικών καταστάσεων, της μείωσης του πληθυσμού και πολλών διοικητικών διαφοροποιήσεων, επέτρεφε την κυριαρχία των ισπανικών θεσμών πάνω

στους θεσμούς των ιθαγενών»¹⁴. Οι ιθαγενείς αναγκάζονται να αναγνωρίσουν τις ισπανικές αρχές ως τη μόνη πηγή νομιμότητας. Για να διατηρήσουν το δικαίωμα στην γη συχνά ζητούσαν από την αρχή της αντιβασιλείας, αρχή διοικητικής εξουσίας την οποία δημιούργησαν οι Ισπανοί στην Νέα Ισπανία, να τους δοθεί κοινοτική γη, ιδιαίτερα δε όταν άρχισε η εξάπλωση των τσιφλικιών με την ανάπτυξη της υφαντουργίας και την εκτροφή κοπαδιών προβάτων. Βέβαια μόνο ένα περιορισμένο κομμάτι της γης τους θα τους επιστραφεί νόμιμα. Οι Ισπανοί είχαν στο μεταξύ καταλάβει με τα τσιφλίκια τους μεγάλες εκτάσεις¹⁵. Αλλά και η διαδικασία απόδοσης γαιών σε μια κοινότητα ήταν χρονοβόρα, πιθανόν όχι τυχαία¹⁶.

Γενικά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η συγκέντρωση της γης και η μετατροπή της από κοινωνική σε ιδιόκτητη, σαν κοινωνικο-ιστορική διαδικασία, δρομολογείται απ' αρχής της κατάκτησης. Με την πάροδο του χρόνου η αντίσταση των ιθαγενών να πουλήσουν ή να παραχωρήσουν κοινοτική γη αδυνατίζει, είτε λόγω του θανάτου πολλών απ' αυτούς εξαιτίας των νέων ασθενειών που οι Ευρωπαίοι έφερναν μαζί τους και για τις οποίες οι ντόπιοι δεν είχαν αναπτύξει τα κατάλληλα αντισώματα, είτε λόγω της εργασίας στα ορυχεία, ο ρυθμός της οποίας τους ήταν άγνωστος και καταπιεστικός. Δημιουργήθηκε έτσι αφθονία κοινοτικής γης, που ελλείψει εργατικών χεριών μένει ακαλλιέργητη. Επιπλέον σε εποχή κρίσης οι ιθαγενείς για να εξασφαλίσουν τροφές ή και να ανταποκριθούν στους φόρους, κατέφευγαν στη πώληση των γαιών της κοινότητας.

Ένα άλλο γεγονός που συνέβαλε στη δημιουργία των τσιφλικιών ήταν και η δραστηριότητα της εξόρυξης των ορυκτών. Ως γνωστό στα ορυχεία είναι για τους Ευρωπαίους το νεύρο που κινεί την αποίκηση, η οποία τελεματώνεται εκεί όπου δεν υπάρχουν ή δεν εξασφαλίζονται οι συνθήκες μεταφοράς των ορυκτών και οι τροφές για την επιβίωση όσων απασχολούνται στις δραστηριότητες που σχετίζονται με αυτά.

Σε πολλά μέρη του Μεξικού γύρω από τα ορυχεία, τα οποία βρίσκονται σε περιοχές ημιερημικές και ορεινές, θα αναπτυχθεί η αγροτική παραγωγή και θα σχηματιστεί το τσιφλίκι με σκοπό να ικανοποιήσει τις ανάγκες σε σιτηρά, κρέας, ζώα για τα ορυχεία και γενικά όλες τις απαραίτητες ανάγκες για τη λειτουργία τους. Συγχρόνως η νέα δραστηριότητα δημιουργούσε εργαζόμενους που οι ίδιοι δεν ήσαν σε θέση να παράγουν τα αγαθά προς το ζειν. Αρχικά τα ορυχεία αναπτύσσονται στην περιοχή Zacatecas, στο Κεντρικό Μεξικό, περιοχή με πολλά ερημικά εδάφη. Μόνο τα

ορυχεία του ασημιού θα κάνουν τους Ευρωπαίους να εγκατασταθούν σε ορισμένες απ' αυτές τις περιοχές και βέβαια όπου υπάρχει νερό. Στη διαδρομή η οποία συνδέει τα ορυχεία με την πόλη του Μεξικού και το λιμάνι της Veracruz στον Ατλαντικό, για να φύγουν από εκεί και να φτάσουν στην Σεβίλλη, δημιουργούνται οικισμοί, οι οποίοι συχνά δεν συμπίπτουν με τις αρχικές φυλετικές κοινότητες, ασχολούνται με την γεωργική παραγωγή και αναλαμβάνουν συγχρόνως την ασφάλεια των μεταφορών.

Στο Μεξικό ο 16ος και 17ος αιώνας διακρίνονται για την κυριαρχία των δραστηριοτήτων γύρω από την εξόρυξη των ορυκτών (1530-1630 περίπου). Στις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα παρατηρείται παρακμή στα ορυχεία, τα οποία όμως θα ανακάμψουν εκ νέου κατά τον 18ο αιώνα. Στην πρώτη φάση της παραγωγής χρυσού και αργύρου δημιουργούνται συγχρόνως και οι προϋποθέσεις για την μεγάλη γαιοκτησία. Μέρος του χρυσού και του ασημιού μένει στο εσωτερικό, χρησιμοποιείται για επένδυση στη γεωργική παραγωγή και με την πάροδο του χρόνου, μετά τον 16ο αιώνα πάντως, θα εμφανιστεί η αριστοκρατία των γαιοκτημόνων. Στα τέλη του 17ου αιώνα το τσιφλίκι θα έχει πλήρως εδραιωθεί.

Το κλίμα του Μεξικού και γενικά το φυσικό περιβάλλον, μάλλον ευνοούσε την εδραίωση του τσιφλικιού. Μια χώρα στην οποία η καλλιεργούμενη γη βρίσκεται σε περιοχές όπου οι βροχοπτώσεις είναι σπάνιες και ακανόνιστες, δεν προσφέρεται για τις μικρές ατομικές εκμεταλλεύσεις. Η καλλιέργεια χρειάζεται αρδρευτικά έργα, τα οποία δεν μπορούν να γίνουν παρά από πλούσιους γαιοκτήμονες ή από αγροτικές κοινότητες, πολύ καλά οργανωμένες. Η δεύτερη αυτή περίπτωση ήταν που επικρατούσε σε ορισμένες μόνο περιοχές κατά την άφιξη των Ισπανών. Στα τέλη όμως του 17ου αιώνα οι ιθαγενείς κοινότητες είχαν σχεδόν διαλυθεί.

Αν και ο φεουδαλισμός που εισάγουν οι Ισπανοί δεν θεωρείται πρότυπος σε σχέση με εκείνον του ευρωπαϊκού Βορρά, έχει όμως τα χαρακτηριστικά της ισπανικής «*hacienda*». Στη βάση της «*hacienda*»¹⁷ οργανώνονται οι μεγάλες ιδιοκτησίες γης την οποία προσφέρουν οι αχανείς εκτάσεις, εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα, της Νέας Ισπανίας, που τότε περιελάμβανε και τις εκτάσεις του νοτίου τμήματος που κατέχουν σήμερα οι Ηνωμένες Πολιτείες. Ο Βορράς και το Κεντρικό Μεξικό οργανώνεται με παρόμοιο τρόπο και η «*hacienda*» θα αναπτυχθεί με βάση τα ορυχεία, με τη διαφορά ότι στο Βορρά οι ιθαγενείς κοινότητες δεν είναι ισχυρές, οι φυλές είναι βασικά νομάδες και τα ορυχεία δου-

λεύονται προπάντων από ιθαγενείς που μεταφέρουν οι Ισπανοί από τις κεντρικές περιοχές. Το νότιο τμήμα, εκτός από τις δυτικές περιοχές των παραλίων του Ατλαντικού, Γιουκατάν και Βερακρούζ, λόγω ζούγκλας είναι δύσβατο και δύσκολο να καλλιεργηθεί αυτή την εποχή. Σ' αυτούς τους χώρους οι ιθαγενείς βρίσκονται σχετικά απομονωμένοι.

Όπως ειπώθηκε, η μεγάλη ιδιοκτησία αρχίζει να διαμορφώνεται στο πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα, όταν η οργάνωση με βάση το τιμάριο βρίσκεται σε πλήρη παρακμή. Το στέμμα για να αυξήσει τα έσοδά του αποδέχεται την νομιμοποίηση των ιδιωτικών γαιών που ήδη υπήρχαν *de facto*. Παρότι οι γαιοκτήμονες αντιδρούσαν και επεδίωκαν την δωρεάν εκχώρηση ιδιοκτησίας, αυτό δεν έγινε αποδεκτό και το στέμμα επέβαλε την διαδικασία μεταβίβασης, η οποία πήρε μια μορφή αγοροπωλησίας μεταξύ κράτους και πλουσίων ισχυρών Ισπανών, η πλειοψηφία των οποίων ήδη κατείχε την γη που αγόραζε¹⁸.

Στα τέλη βέβαια της αποικιακής περιόδου μαζί με τους αυθεντικούς Ισπανούς, θα προκύψουν και ιθαγενείς γαιοκτήμονες. Οι «*caciques*» –ιθαγενείς άρχοντες– και οι «Ισπανοί» ιδιοκτήτες, συχνά ήσαν μιγάδες και κρεολοί (οι γεννημένοι στην Αμερική από Ισπανούς γονείς) και τα συμφέροντά τους σε σχέση με την κοινότητα των ιθαγενών ήσαν παρόμοια¹⁹.

Το τσιφλίκι αναπτύχτηκε όταν πια οι ιθαγενείς είχαν χάσει τη γη τους και επομένως προϊόντα για να διαθέσουν και δυνάμεις για να συσσωρεύσουν. Έτσι σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, όταν πια η αγροτική παραγωγή των ιθαγενών δεν μπορούσε να θρέψει ούτε καν τον δικό της πληθυσμό, πόσο μάλλον τους Ισπανούς, το τσιφλίκι θα αποκτήσει μια ιδιαίτερη θέση στην κοινωνία: είναι ικανό να προσφέρει τρόφιμα, εργασία στην γεωργία και μίσθωση της εργασίας. Η διαμόρφωση της μεγάλης ιδιοκτησίας στο Μεξικό από τον 18ο αιώνα και μετά, είναι ένας συνδυασμός φεουδαλικής νομοθεσίας και εμπορευματικού κεφαλαίου.

Η παραγωγή στο τσιφλίκι κατευθύνθηκε προς την εσωτερική αγορά, η οποία όμως ήταν αρκετά περιορισμένη και προς την εξαγωγή. Παρήγαγε συγχρόνως πολλά από τα μέσα παραγωγής και τα άλλα αγαθά που της ήταν απαραίτητα. Από αυτή την άποψη είχε εσωτερική επάρκεια σε τρόφιμα, σπόρους και εργαλεία. Η οργάνωση όμως αυτή ήταν συγχρόνως και εμπόδιο στην εξειδίκευση, την τεχνική ανανέωση, τον καταμερισμό της εργασίας και την οικονομική ανάπτυξη γενικότερα. Δημιούργησε το θεσμό της εργασίας από χρέη. Ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα η διοικητική αρχή δεν ελάμβανε πια υπόψη της καθόλου την

προηγούμενη οργάνωση των ιθαγενών βασισμένη στην αδιαχώριστη σχέση του υποκειμένου με τον χώρο που εκπροσωπούσε η κοινοτική γη και οργάνωση. Η χωροταξική δομή ταξινομεί τώρα τον πληθυσμό σε τσιφλίκια, ράντζα, ή χωριά. Το τσιφλίκι με κάποιες προσαρμογές επεκράτησε μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα.

3. Ανεξαρτησία και εθνική ολοκλήρωση

Όπως είναι γνωστό στα τέλη του 18ου αιώνα σήμανε η αρχή του τέλους της ισπανικής αυτοκρατορίας. Ήδη τον 18ο αιώνα διακρίνονται σοβαρές διαφορές στα αποικιακά συστήματα. Σε αντίθεση με τους Άγγλους ή Ολλανδούς π.χ. οι οποίοι προωθούν καπιταλιστικές σχέσεις, οι Ισπανοί είναι προσκολλημένοι στο παρελθόν δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή πάντα στην εξαγωγή των πρώτων υλών και στο μεγάλο εμπόριο. Η ανερχόμενη δύναμη των Άγγλων και των βόρειο-Ευρωπαίων αναζητά χώρους επέκτασης, όχι μόνο σε σχέση με την οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και με εκείνους που βρίσκονται πέραν των ωκεανών και κυριαρχούνταν από Ισπανούς και Πορτογάλους. Αυτό το γεγονός συγχρονίζεται και με τα συμβαίνοντα στην ισπανική Αμερική, όπου από καιρό τώρα έχουν δημιουργηθεί οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που οδηγούν τις άρχουσες τάξεις σε κινήματα εξέγερσης κατά της ισπανικής αυτοκρατορίας.

Ουσιαστική βάση τριβών των μόνιμα εγκατεστημένων Ισπανών στη «νέα» ήπειρο με το ισπανικό στέμμα, αποτελεί ο προστατευτισμός που προσφέρει το τελευταίο στην ισπανική παραγωγή έναντι της ντόπιας. Η άμεση απαγόρευση της παραγωγής ορισμένων προϊόντων στις αποικίες και ο έμμεσος περιορισμός λόγω των υπέρογκων δασμών που επιβάλλει η Ισπανία στα προϊόντα των αποικιών, περιορίζει την οικονομική δραστηριότητα. Η εμμονή του στέμματος στο φοροεισπρακτικό σύστημα και στην άμεση εκμετάλλευση των πρώτων υλών, είναι εμπόδια που δεν επιτρέπουν την εκβιομηχάνιση εκείνων των χωρών της αμερικανικής ηπείρου που έχουν τη δυνατότητα να την προωθήσουν. Σ' αυτές τις συνθήκες η εξέγερση της ντόπιας άρχουσας τάξης κατά του ισπανικού στέμματος γίνεται αναπόφευκτη.

Η αποικιακή σχέση λοιπόν βρίσκεται ήδη σε κρίση με τον συσχετισμό δύο διαφορετικών δυναμικών. Η μία είναι η παρακμή της ισπανικής αυτοκρατορίας εξαιτίας της αποδυνάμωσής της και της βίαιης επέκτασης της Γαλλίας και της Αγγλίας, οι οποίες αναζητούν την διεθνή ηγεμονία και η άλλη είναι η ασυγκράτητη

ανάπτυξη στις αποικίες εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων, οι οποίες απαιτούσαν ένα οικονομικό χώρο ελεύθερο από αποικιακές πρακτικές που για να αναπτυχθεί χρειαζόταν εμπορευματικές ανταλλαγές χωρίς απαγορεύσεις. Να σημειωθεί εδώ ότι η χαλάρωση του εμπορίου με τις αποικίες είχε ήδη αρχίσει με την κρίση του 17ου αιώνα²⁰. Η πτώση των εξαγωγών επηρέασε την παραγωγή στα ορυχεία και στην γεωργία. Στα ορυχεία μειώθηκε η παραγωγή, ενώ στην γεωργία ενδυναμώθηκε το τσιφλίκι με έντονη τάση για αυτοτέλεια στην κατανάλωση.

Η απελευθέρωση του εμπορίου πραγματοποιήθηκε από το 1767 μέχρι το 1780. Η αυξανόμενη διεθνής πίεση μαζί με την πίεση που ασκούσε η αποικιακή άρχουσα τάξη, οδήγησε στη μείωση των απαγορεύσεων στις ανταλλαγές. Το 1780, παρά την αντίδραση των Ισπανών εμπόρων απελευθερώθηκε εν μέρει το εμπόριο με την Νέα Ισπανία. Οι μεταρρυθμίσεις των Βορβόνων συμπεριελάμβαναν και την κατάργηση του μονοπωλίου που είχε η Σεβίλλη και έτσι άνοιξαν το εμπόριο με τις αποικίες και άλλα ισπανικά λιμάνια.

Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η μείωση της ηγεμονίας των Ισπανών στην Νέα Ισπανία υπέρ των στρωμάτων των κρεολών και μιγάδων στις αποικίες. Οι Ισπανοί, μόνιμα εγκατεστημένοι στην «νέα» ήπειρο, έχοντας πια τα συμφέροντά τους διάφορα από το στέμμα και συγχρόνως έχοντας συσσωρεύσει πλούτη, διεκδικούν ένα μεγαλύτερο κομμάτι στον τομέα της μεταποίησης, το οποίο επιδιώκουν να εξασφαλίσουν με τους πολέμους ανεξαρτησίας που χαρακτηρίζουν τις περιοχές αυτές τον 19ο αιώνα.

Στα τέλη του 18ου αιώνα, παρότι το ήμισυ των εμπορευμάτων μεταφέρονταν με ισπανικά πλοία, μόνο το 8% των αγαθών προέρχονταν από την Ισπανία²¹. Αυξήθηκαν οι εισαγωγές που στο μεγαλύτερο μέρος τους είχαν αγγλική, γαλλική και βορειοαμερικανική προέλευση²². Συγχρόνως με την απελευθέρωση του εμπορίου, επήλθε ροή νέων ανθρώπων προς τις ισπανικές αποικίες από άλλες χώρες και μαζί μ' αυτούς ταξίδεψαν και οι νέες ιδέες.

Οι συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και των συμφερόντων που αυτές εκφράζουν θα είναι βίαιες. Παρότι οι κρεολοί κατείχαν σχετικά υψηλές θέσεις στην στάθμη της εξουσίας, εξαιτίας της αποικιακής δομής της κάστας, η κοινωνική τους θέση ήταν κατώτερη σε σχέση με τους Ισπανούς της Ισπανίας. Το 1810 οι Ισπανοί υπολογίζονται από 70 ως 108 χιλιάδες σε ένα πληθυσμό γύρω στα 6 εκατομμύρια, εκ των οποίων 1 εκατομμύριο είναι κρεολοί και 2,3 εκατομμύρια είναι ιθαγενείς²³. Σ'

αυτό τον πληθυσμό οι μιγάδες, που αποτελούν και το μεγαλύτερο τμήμα του, επεδίωκαν μια καλύτερη θέση στην σκάλα του συστήματος της κάστας καθώς και μια πιο ενεργό συμμετοχή στις υπάρχουσες οικονομικές και κοινωνικές δυνατότητες. Τέλος, για τους ιθαγενείς, κάθε αλλαγή μπορούσε να σημάνει κάτι καλύτερο. Υπήρχε λοιπόν διάχυτη η κοινωνική πίεση και η διάθεση μεταλλαγής, η οποία όμως αντιμετώπιζε συστηματικά την ανελαστική αποικιακή αντίδραση. Η πίεση αυτή διοχετεύεται, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, σε διάφορες ανταρσίες (του 1794, του 1799 και του 1801 η πιο σημαντική).

Σε σχέση με τα τεκταινόμενα τον 19ο αιώνα, είναι σημαντικό να σημειωθεί η κρίση των εξαγωγών στις αρχές του αιώνα, που μαστίζει ιδιαίτερα τα ορυχεία, ως πρωτεύοντα τομέα εξαγωγών και τα οποία είχαν γνωρίσει μεγάλη ακμή τον 18ο αιώνα. Μετά τις επανειλημμένες ήττες της Ισπανίας, έγινε φανερό ότι η αυτοκρατορία δεν μπορούσε να ελέγξει το εμπόριο και η παραγωγή των ορυκτών στην Νέα Ισπανία αδυνατούσε να μπει στον ανταγωνισμό και να εκσυγχρονιστεί με επενδύσεις σε νέες τεχνικές και νέους δρόμους διακίνησης των εμπορευμάτων.

Η παράλυση των εξαγωγών, οι οποίες δεν μπορούσαν να κατευθυνθούν σε άλλες χώρες λόγω του αποικιακού μονοπωλίου, επηρέασε όλη την οικονομία με μια μακρά περίοδο στασιμότητας, που φτάνει μέχρι και τους μετά την ανεξαρτησία χρόνους. Να προστεθεί σ' αυτό ότι το 1804 το ισπανικό στέμμα απαιτεί από τις αποικίες χρηματική ενίσχυση για τη διατήρηση του πολέμου με την Γαλλία (1808 κατοχή της Ισπανίας από τους Γάλλους).

Το 1823 κυριαρχεί στην Ισπανία η απολυταρχία. Η ήττα του πολέμου ήταν επίσης ήττα και της προσπάθειας να επικρατήσει στην Ισπανία ο φιλελευθερισμός (1812 με το σύνταγμα της πόλης του Cadiz). Έτσι ο πόλεμος της ανεξαρτησίας που επήλθε στις αρχές του 19ου αιώνα στην πλειοψηφία των ισπανικών αποικιών της Αμερικής, οφείλεται πρώτον στο κενό της ισπανικής εξουσίας και δεύτερον στις πιέσεις για απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων από μέρους της αριστοκρατίας και της εμφάνισης αυτών στις αποικίες.

Στο Μεξικό ο σχηματισμός του εθνικού κράτους ξεκινάει με την ένοπλη εξέγερση (1810) για την απόσχιση και την πολιτική ανεξαρτησία (1821) και φτάνει μέχρι και την δεκαετία του 1870 με την παλινόρθωση της δημοκρατίας (κατοχή του Μεξικού από τους Γάλλους με τον Μαξιμιλιανό 1862-1867). Η πληθώρα των ένοπλων εξεγέρσεων για μισό αιώνα μετά την ανεξαρτησία ήσαν βίαιες εκφράσεις της κοινωνικής μεταλλαγής και προετοιμασία

για το πέρασμα στον καπιταλισμό. Στο πολιτικό-ιδεολογικό επίπεδο, η διαμάχη συγκεντρώνεται μεταξύ φιλελευθέρων και συντηρητικών.

Όπως και σε άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής, προϋπόθεση συσπείρωσης της άρχουσας τάξης –γαιοκτήμονες, βιομήχανοι, έμποροι– γύρω από τα ιδεώδη της ανεξαρτησίας, αποτελεί η πεποίθηση για απεριόριστη προστασία που θα έχουν από το προς ίδρυση εθνικό κράτος, για την ανάπτυξη των οικονομικών τους δραστηριοτήτων και για την στήριξη στην τοποθέτηση των προϊόντων τους στις διεθνείς αγορές. Η μάζα των ιθαγενών συγκέντρωνε τις επιθυμίες της γύρω από την καταστροφή του αποικιακού συστήματος και την επαναφορά της παραδοσιακής κοινοτικής αγροτικής ζωής. Εκείνοι οι κρεολοί και οι μιγάδες που συμμερίζονταν τις φιλελεύθερες ιδέες προερχόμενες από τη Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, μάχονταν για την πολιτική απελευθέρωση και την οικονομική κυριαρχία. Επιθυμούσαν μια επανάσταση που θα προετοίμαζε την καπιταλιστική ανάπτυξη κι όχι ένα πωγύρισμα στις κοινοτικές μορφές που επιθυμούσαν οι αγρότες²⁴. Αυτοί θα είναι οι ηγέτες στον πόλεμο της ανεξαρτησίας, ενώ οι αγρότες θα πειστούν, όχι εύκολα και μετά από αιματηρές διαμάχες, να χρησιμοποιηθούν στην θετική έκβαση των μαχών υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας (το κόστος της οποίας υπολογίζεται σε 400-600 χιλ. νεκρούς).

Δώδεκα χρόνια μετά την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα, πραγματοποιείται το 1821 η ανεξαρτησία, στηριζόμενη ιδεολογικά στα λαϊκά συνθήματα, με διακηρύξεις όμως που πρότειναν την καθιέρωση μιας συνταγματικής μοναρχίας υπό τον Φερνάντο τον 7ο. Η τάση αυτή δεν επεβλήθη, αντίθετα θα λέγαμε απ' ότι στην Ελλάδα την ίδια περίπου εποχή και σ' ένα παρόμοιο διεθνές σκηνικό, όπου όμως διαφέρουν σημαντικά οι περιφεριακές συνθήκες και οι συσχετισμοί των δυνάμεων που εξελίσσονται σε κάθε περιοχή. Στο Μεξικό ηττήθηκαν και οι Ισπανοί και οι ριζοσπάστες. Επικράτησαν οι μετριοπαθείς, οι οποίοι συμπίπτουν με τους γηγενείς Αμερικανούς, που ήσαν ταυτόχρονα τμήμα της άρχουσας τάξης. Αυτή η κοινωνική ομάδα κατάφερε την απελευθέρωση από την αποικιακή κατοχή και την κατάκτηση της οικονομικής κυριαρχίας και εσωτερικής εξουσίας. Επιθυμία τους ήταν να αντικαταστήσουν τους Ισπανούς κατά το δυνατόν χωρίς αλλαγές στον τρόπο καθυπόταξης της εργατικής δύναμης, των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής ή της ιδιοκτησίας. Έτσι η διαδικασία μεταλλαγής του αποικιακού συστήματος προς την καπιταλιστική κατεύθυνση ήταν αργή, γεμάτη εμπόδια και βίαιες συγκρούσεις.

4. Διαμόρφωση του αστικού κράτους και αγροτική μεταρρύθμιση

Οι πρώτες προσπάθειες μεταρρύθμισης στην ανεξάρτητη χώρα έχουν γενικευμένο χαρακτήρα. Στη μακρά περίοδο διαμόρφωσης του εθνικού κράτους επιδιώκεται σε όλα τα επίπεδα η απελευθέρωση των κοινωνικών δυνάμεων. Οι ιδέες του φιλελευθερισμού διαπερνούν τις υπάρχουσες αποικιακές δομές. Επιδιώκουν δηλαδή την κατάργηση των περιοριστικών μέτρων του εμπορίου, του μονοπωλίου της γης από τους γαιοκτήμονες και τον κλήρο, την καθυποδούλωση της εργατικής δύναμης και γενικά τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο από την πρώην μητρόπολη. Στην πράξη όμως η διαδικασία προσαρμογής των οικονομικών λειτουργιών και των κοινωνικών σχέσεων στις συνθήκες της ανεξαρτησίας είναι εξαιρετικά αργή, δεδομένου ότι δεν αφορούσε μόνο την αντιστροφή της αποικιακής δομής, αλλά απαιτούσε προπάντων τη δημιουργία νέων στοιχείων, αναγκαίων για την αυτόνομη λειτουργία του εθνικού κράτους.

Σ' αυτό το γενικευμένο μεταρρυθμιστικό κλίμα συμπεριλαμβάνεται και η διανομή γης²⁵. Παρά τους αγώνες των αγροτών για απελευθέρωση της γης και της εργασίας, ο πόλεμος της ανεξαρτησίας δεν μετάβαλε την αγροτική δομή και η αδύναμη προσπάθεια δημιουργίας της μικρής ιδιοκτησίας σταμάτησε. Η παραχώρηση εθνικών γαιών, η οποία ήταν έτσι κι αλλιώς περιορισμένη, ενδυνάμωσε τα υπολείμματα της κοινοτικής οργάνωσης, αλλά δεν επηρέασε το τσιφλίκι²⁶. Το σύστημα της hacienda –τσιφλίκι– εξακολουθεί και μετά την ανεξαρτησία να είναι ισχυρό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, έτσι ώστε να συνεχίζει να κρατάει δεσμιες τις δυνάμεις παραγωγής.

Την περίοδο της μεταρρύθμισης υπολογίζεται ότι ο κλήρος κατείχε το ένα τρίτο της καλλιεργήσιμης γης. Η επιρροή του όμως ήταν μεγαλύτερη, μια που μπορούσε να ασκήσει έλεγχο στους μικροϊδιοκτήτες, δίνοντάς τους προς καλλιέργεια με το σύστημα των μισιακών τα χωράφια που κατείχε. Κατά τον Μεξικανό οικονομολόγο Leopoldo Solís, «αυτή η κατάσταση δεν βοήθησε καθόλου την καπιταλιστική εξέλιξη της γεωργίας, διότι αν η παραγωγή στα τσιφλίκια ήταν αρκετά καθυστερημένη, η κατάσταση που επικρατούσε στα μικρά "ράντζα"* ελεγχόμενα από

---

* Η πιο συνηθισμένη χρήση της λέξης rancho σημαίνει ένα αγρόκτημα στο οποίο οι εργασίες γίνονται από τον ιδιοκτήτη με την βοήθεια της οικογένειάς του. Όπως και τα τσιφλίκια τα αγροκτήματα αυτά είναι ιδιωτικά, σε

τον κλήρο, τα τοποθετούσε μόλις πάνω από την πρωτόγονη εποχή της γεωργίας. Χωρίς κεφάλαια, τεχνικές γνώσεις, αγορές και εξαρτημένοι από την εκκλησία λόγω χρεών, οι αγρότες αυτοί καλλιεργούσαν μόνο για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες επιβίωσης τους και τις ανάγκες του κλήρου»²⁷.

Οι μεταρρυθμιστές το 1859 μετά τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των «juaristas», οπαδών του Χουάρεζ (θεμελιωτή του εθνικού κράτους) και των συντηρητικών, πέρασαν τέσσερα σημαντικά διατάγματα νόμων τα οποία ήσαν ένα δυνατό κτύπημα στην βίαιη αντίδραση του κλήρου και των συντηρητικών κατά της κοινωνικής μεταλλαγής που επιδίωκαν οι φιλελεύθεροι: 1) εθνικοποιείται η εκκλησιαστική περιουσία χωρίς αποζημίωση (περιλαμβάνει και την κατάργηση των μοναστηρίων), 2) καθιερώνεται ως νόμιμος μόνο ο πολιτικός γάμος, 3) το κράτος καθίσταται υπεύθυνο για την ληξιαρχική καταγραφή των πολιτών οι οποίοι με την σειρά τους είναι υποχρεωμένοι να τηρούν την νομοθεσία που καθορίζει τις υποχρεώσεις των πολιτών και 4) καθίσταται προαιρετική η παρακολούθηση των εκκλησιαστικών εορτών.

Η εθνικοποίηση των γαιών του κλήρου δεν πραγματοποιήθηκε πριν το 1867 με την αποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων. Όμως η καλλιεργήσιμη γη που αφαιρέθηκε από τον κλήρο και τις κοινότητες των ιθαγενών και παρά τη θέληση των μεταρρυθμιστών, δεν πέρασε στους άκληρους αγρότες, αλλά κατέληξε σταδιακά στα χέρια των γαιοκτημόνων, επαυξάνοντας τις εκτάσεις των τσιφλικιών και των μεγάλων «ράντζων» που παρήγαγαν με παραδοσιακό τρόπο. Επίσης πολλά από τα κομμάτια που παραχωρούνταν στα μέλη της παλιάς κοινότητας των ιθαγενών με τίτλους ατομικής ιδιοκτησίας ήταν πολύ μικρά σε μέγεθος, για να είναι σε θέση να μεταβληθούν σε οικονομικά ανεξάρτητες αγροτοπαραγωγικές μονάδες.

Η επιθυμία των φιλελευθέρων για απελευθέρωση της γης και δημιουργία μιας καπιταλιστικής γεωργικής επιχείρησης στη γεωργία, απέτυχε. Οι νόμοι του 1875 και 1883 οι οποίοι αφορούσαν τις εθνικές γαίες και περιόριζαν μέχρι 2.500 τα εκτάρια για έναν μόνο ιδιοκτήτη, καταργήθηκαν γρήγορα, όπως καταργή-

---

αντίθεση με τα κοινοτικά αγροτεμάχια. Βέβαια στο Μεξικό η λέξη «ράντζο» χρησιμοποιείται με διαφορετικές έννοιες. Π.χ. στο βόρειο τμήμα της χώρας εννοούν μια εκτεταμένη κτηνοτροφική ιδιοκτησία η οποία εκτείνεται σε πολλές εκατοντάδες ή και χιλιάδες εκτάρια. Στο Κεντρικό Μεξικό εννοούν τις μικρές ιδιοκτησίες σε αντίθεση με τα μεγάλα τσιφλίκια. Συνήθως ένα αγρόκτημα μέχρι χίλια περίπου εκτάρια λέγεται «ράντζο».

θηκε και η υποχρέωση κατοχής μόνο εκείνης της ποσότητας γης που ήταν δυνατόν να καλλιεργηθεί. Έτσι στην πράξη ισχυροποιήθηκε η μεγάλη γαιοκτησία και η μεταβολή σήμαινε το πέρασμα από τα μεγάλα εκκλησιαστικά στα μεγάλα μη-εκκλησιαστικά τσιφλίκια. Κατ' αυτό τον τρόπο έληξε η πρώτη φάση αγροτικής μεταρρύθμισης χωρίς την πλήρη απελευθέρωση της γης και της εργασίας.

Γενικότερα, γύρω από την διαδικασία διαμόρφωσης της αστικής τάξης και της εκβιομηχάνησης της χώρας, θα οριστικοποιηθούν δύο ανταγωνιστικά ρεύματα: από τη μια ο φιλελευθερισμός στηριζόμενος από τους εμπόρους και εκείνους τους τσιφλικάδες που ήταν συνδεδεμένοι με τις εξαγωγές και από την άλλη ο προστατευτισμός, στηριζόμενος από τους αστούς, οι οποίοι επιδιώκουν την εξάπλωσή τους στο εσωτερικό, ενισχύοντας την εσωτερική αγορά με βάση τον προστατευτισμό. Η αλήθεια είναι ότι η κατάσχεση της βιομηχανίας, η οποία αποτελούσαν βασικά από βιοτεχνίες με χαμηλό επίπεδο τεχνικού εξοπλισμού και αποδοτικότητας και επίσης με εσωτερική αγορά περιορισμένης εμβέλειας, δεν προσφέρονταν ως προϋπόθεση για την απελευθέρωση της αγοράς.

Αντίθετα, η εκβιομηχάνιση της χώρας περνούσε μέσα από τον προστατευτισμό. Αυτή την κατεύθυνση διευκόλυνε και η διεθνής συγκυρία. Η εξωτερική πίεση έχει ατονήσει. Η Αγγλία έχει εν μέρει αποτραβηχτεί από το Μεξικό, η Γαλλία ήταν αδύναμη και οι Βορειοαμερικάνοι ήταν απασχολημένοι στην εσωτερική και εδαφική τους επέκταση. Όμως οι εσωτερικές δομές δεν ήταν υπέρ μιας σταθερής εκβιομηχάνησης. Οι πολιτικές διαμάχες συνεχίζονταν, η υποδομή για την παραγωγή και τις ανταλλαγές ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, όπως και τα εμπόδια δημιουργίας της εσωτερικής αγοράς αγαθών και εργασίας.

Παρόλα αυτά η έντονη αντιπροστατευτική πολιτική που επικρατεί σε διεθνές επίπεδο, η οποία ξεκινούσε μεν από τις βιομηχανικές χώρες που φοβούνται την στασιμότητα που μπορεί να προέλθει από έλλειψη ανταγωνισμού, επεκτείνονταν και σε εκείνες τις χώρες που είχαν κάποια δυνατότητα να παράγουν σε διαδικασίες εκβιομηχάνησης. Κάτω από την πίεση των κανόνων στις διεθνείς συναλλαγές που επέβαλαν οι βιομηχανικές χώρες και στηριζόμενες στην άνθιση των ιδεών του φιλελευθερισμού, οι κυβερνήσεις στο Μεξικό προχώρησαν στη λήψη αντιπροστατευτικών μέτρων, γύρω από τα οποία διεξάγεται μια έντονη διαμάχη μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Η διαμάχη αυτή συχνά ξεπερνά τα όρια της οικονομίας και επεκτείνεται σε όλο το κοι-

ωνικο-πολιτικό φάσμα. Μ' αυτή την έννοια η κυβερνητική πολιτική εντάσσεται σε μια προσπάθεια πίεσης εκ των άνω, για την δημιουργία ενός σύγχρονου αστικού κράτους. Όμως, παρά τις προσπάθειες, το εγχείρημα μετατίθεται στον χρόνο. Η κοινωνικο-οικονομική οργάνωση, θεμελιωμένη στους γαιοκτήμονες και σε άλλες ομάδες οικονομικών δραστηριοτήτων στενά συνδεδεμένων με τους βιοτέχνες, εμπόρους και τραπεζίτες, είναι ακόμη ισχυρή και δεν επιτρέπει προς το παρόν την απελευθέρωση των συντελεστών της παραγωγής. Η κατάπαυση των ένοπλων μαχών γίνεται δυνατή με την υποχώρηση της κυβέρνησης στα υπάρχοντα συμφέροντα της άρχουσας τάξης και έτσι μετατοπίζεται χρονικά η οριστική σύγκρουση.

Αποτέλεσμα της ανακωχής θα είναι η τριακονταετής δικτατορία του Πορφύριο Ντίαζ (1880-1910). Το πορφυριάτο, όπως ονομάζεται η περίοδος αυτή από το όνομα του δικτάτορα, ουσιαστικά καταλαμβάνει το κενό εξουσίας που δημιουργείται μετά από τους πολέμους της ανεξαρτησίας του Μεξικού και του εμφυλίου. Διακρίνεται για την οικονομική πολιτική που στοχεύει στην εκβιομηχάνιση της χώρας, η οποία όμως προσκρούει στην αδυναμία των κοινωνικών δυνάμεων για μεταλλαγή των βασικών κοινωνικο-οικονομικών δομών της.

Παρόλα αυτά όμως είναι αναπόφευκτη η έντονη προώθηση διαδικασιών εκβιομηχάνισης χάρη στην εισβολή του ευρωπαϊκού και του αμερικανικού κεφαλαίου, προπάντων στις βόρειες περιοχές της χώρας. Σ' αυτή τη διαδικασία το Μεξικό επιδιώκει μια όσο το δυνατόν διαφοροποιημένη πολιτική στις σχέσεις του με το εξωτερικό. Μετά από δεκαετίες έντονης παρουσίας των Ευρωπαίων, η πορεία στις οικονομικές σχέσεις αντιστρέφεται. Σταδιακά μειώνεται η επιρροή του ευρωπαϊκού εμπορίου και κεφαλαίου και αυξάνεται εκείνη των Ηνωμένων Πολιτειών. Έτσι, ενώ στα πρώτα χρόνια μετά την ανεξαρτησία οι εισαγωγές αγγλικών προϊόντων π.χ. ανέρχονται στο 50% του συνόλου των εισαγωγών, το 1876 μειώθηκαν στο 35% και το 1910 είναι μόλις 11%²⁸.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο που δείχνει τον έντονο ρυθμό εκβιομηχάνισης, είναι η μείωση στις εισαγωγές αγαθών κατανάλωσης και η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής στις εισαγωγές των μέσων παραγωγής. Μεταξύ 1889 και 1911 η εισαγωγή μέσων παραγωγής περνάει από το 47%, στο 57% του συνόλου των εισαγωγών. Εξαιτίας του γρήγορου ρυθμού αύξησης της παραγωγής και της μετέπειτα κρίσης του καπιταλισμού που μαστίζει της ανεπτυγμένες χώρες στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα, το Μεξικό θα καταφέρει να έχει πλεονασματικό εμ-

πορικό ισοζύγιο από το 1880 μέχρι και το 1910.

Γύρω στα 1910 τα δύο τρίτα του κεφαλαίου, εκτός βιοτεχνίας και γεωργίας, ήταν ξένο. Το 90% του πάγιου κεφαλαίου στα ορυχεία και τη βιομηχανία πετρελαίου ήταν ξένο και απ' αυτό το 80% προερχόταν από τις ΗΠΑ. Το 1910 η βιομηχανία πετρελαίου είναι τόσο σημαντική, που προκαλεί έντονη διαμάχη μεταξύ ΗΠΑ και Αγγλίας. Οι κυβερνήσεις του Πορφύριο Ντίαζ σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης της εξωτερικής πολιτικής, έδωσε προτεραιότητα στην Shell, εταιρεία αγγλικής προελεύσεως. Οι ΗΠΑ βέβαια δεν θα ξεχάσουν το γεγονός και κατά την επανάσταση θα ταχθούν στο πλευρό των επαναστατών και όχι των στρατευμάτων του Ντίαζ²⁹.

Παράλληλα με την οικονομική άνθηση και τη ροή των ξένων επενδύσεων, αυξάνονται και τα έσοδα του δημοσίου. Το κράτος θέτει σαν στόχο του την οικονομική εθνική ολοκλήρωση και επέκταση της εσωτερικής αγοράς με την ανάπτυξη των επικοινωνιών και με την κατάργηση των εσωτερικών δασμών από πολιτεία σε πολιτεία και ως εκ τούτου την ενδυνάμωση της κεντρικής διοίκησης. Ο κώδικας του εμπορίου με κανόνες που επεκτείνονταν σε όλη την επικράτεια, έγινε αποδεκτός το 1883. Η κατασκευή του σιδηροδρόμου με τα κεφάλαια των Ευρωπαίων και των ΗΠΑ είναι από τις βασικότερες δραστηριότητες: ενώ το 1879 υπήρχαν 6127 χιλιόμετρα γραμμών, στο τέλος του πορφυριάτου αυτές φτάνουν γύρω στα 20.000 χιλιόμετρα. Έτσι πραγματοποιείται ο σκοπός της ταχύτερης και φτηνότερης διακίνησης των προϊόντων³⁰. Η αυξημένη σημασία που είχε ο δημόσιος τομέας είναι μια όψη του τρόπου της καπιταλιστικής διεύθυνσης στο Μεξικό.

Με δεδομένη λοιπόν την έντονη αύξηση των οικονομικών μεγεθών, η κοινωνία στο σύνολό της είχε φτάσει σε μια φάση όπου η μετεξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής ήταν επιτακτική ανάγκη. Όμως, ο στρατός και οι γαιοκτήμονες είναι οι δυνάμεις στις οποίες επαναπαύεται η εξουσία του Ντίαζ. Από θέση ισχύος λοιπόν οι γαιοκτήμονες μπορούν να επιβάλουν στην κυβέρνηση την πολιτική που προστατεύει τα συμφέροντά τους, τα οποία συχνά είναι αντίθετα με την πολιτική της εκβιομηχάνισης. Ο αγροτικός τομέας, μαζί με την βιομηχανία μεταποίησης αγροτικών προϊόντων προς εξαγωγή (φυτείες καφέ, ζάχαρης, κ.ά.), κυριαρχείται από τους γαιοκτήμονες. Η κυβέρνηση του Ντίαζ αδυνατεί να μετατρέψει ουσιαστικές κοινωνικοπολιτικές δομές και μορφές οργάνωσης της εργασίας που μπορούν να οδηγήσουν το Μεξικό στο σχηματισμό μιας αστικής δημοκρατίας.

Στη γεωργία, που είναι και ο μεγαλύτερος οικονομικός τομέας, επικρατούσε η μεγάλη γαιοκτησία. Η οικονομική πολιτική του Ντίαζ περιορίστηκε στη συρρίκνωση των κοινοτικών γαιών και στον αναδασμό των εθνικών γαιών. Εγκαταλελειμμένες γαίες εθεωρούντο εκείνα τα κομμάτια γης για τα οποία δεν υπήρχαν τίτλοι ιδιοκτησίας. Ξεκίνησε λοιπόν η προσφορά γαιών από τις οποίες πολλές ανήκαν στην κοινότητα ή είχαν ιδιοκτήτες, οι οποίοι όμως δεν κατείχαν τίτλους. Μεταξύ 1881 και 1906 δόθηκαν σε ιδιώτες από αναδασμό 49 εκατομμύρια εκτάρια, το 1/4 περίπου της έκτασης του Μεξικού³¹.

Η όλη διαδικασία αναδασμού παραχωρήθηκε σε εταιρείες οι οποίες για την εργασία τους πληρώθηκαν με το 1/3 των γαιών που ήσαν σε θέση να τοπογραφηθούν. Οι εταιρείες αναδασμού, είτε κρατώντας είτε πουλώντας αυτές τις εκτάσεις, συνέβαλαν ώστε τα χρόνια αυτά να ισχυροποιηθεί εκ νέου το τσιφλίκι και τα μεγάλα ράντζα. Το 1910, το 97% των γαιών ήταν στα χέρια μεγάλων γαιοκτημόνων, το 2% ανήκε σε μικροκαλλιεργητές και το 1% στην κοινότητα. Κατά τα φαινόμενα οι κοινότητες των ιθαγενών είχαν πάψει πια να αποτελούν σημαντικό οικονομικό παράγοντα. Το 82% περίπου των αγροτικών κοινοτήτων είχαν ενσωματωθεί στα τσιφλίκια, στα οποία να σημειωθεί βρίσκονταν ο μισός πληθυσμός της υπαίθρου³².

Στο τέλος αυτής της περιόδου το σύστημα του τσιφλικιού είχε φτάσει την πληρότητά του, τόσο ως προς την έκταση που μπορούσε να καταλάβει, όσο και ως προς τον τεχνικό εκσυγχρονισμό του. Παράλληλα η οικογένεια του κολίγου δενόταν κάθε φορά και πιο σφικτά στο τσιφλίκι. Το φαινόμενο μπορεί να παρομοιαστεί, με όλη την επιφύλαξη που επιβάλλει ο χρόνος και ο χώρος, με έναν αντίστοιχο στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη τον 15ο αιώνα, την ισχυροποίηση δηλαδή της φεουδαλικής σχέσης εργασίας³³. Και στις δύο περιπτώσεις για αρκετό χρονικό διάστημα δεν μεταλλάσσονται οι σχέσεις εργασίας στην γεωργία, αλλά η παραγωγή με την υπάρχουσα φεουδαλική σχέση προσαρμόζεται στις ανάγκες τις καπιταλιστικής εξέλιξης.

Η κοινωνικο-οικονομική δομή που περιγράψαμε, προσφερόταν για την αναπαραγωγή ενός καπιταλισμού, ο οποίος ήταν ικανός να αυξάνει τα οικονομικά μεγέθη, αλλά που δεν μπορούσε να δημιουργήσει κοινωνικές σχέσεις οι οποίες θα ήταν ικανές να αλλάξουν τον εξαγωγικό του χαρακτήρα και προπάντων αυτόν των πρώτων υλών. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες θα οργανωθεί ένα ισχυρό κράτος βασισμένο σε δύο αρχές: όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αύξηση των οικονομικών μεγεθών και όσο το δυνατόν

καλύτερη διασφάλιση της εσωτερικής ειρήνης. Το τελευταίο μπορούσε να κατορθωθεί συνδυάζοντας την καταστολή όποιας απαίτησης δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί, με τον πατερναλιστικό τρόπο διακυβέρνησης.

Για να επιτευχθεί όσο το δυνατόν γρηγορότερα η μεγέθυνση της αστικής τάξης και μαζί μ' αυτή και του κράτους, το όλο εγχείρημα βασίστηκε στην εξωτερική επιρροή. Αυτό όμως σήμανε αυξημένη έκθεση της εθνικής οικονομίας στις έξωθεν διακυμάνσεις. Το αντίβαρο σ' αυτό το τίμημα ήταν ότι κατά την περίοδο του πορφιριάτου καλυτέρευσε το βιωτικό επίπεδο των μαζών, άλλαξε τεχνικά η χώρα, εξελίχθηκαν οι παραγωγικές δυνάμεις και εν μέρει μετεβλήθησαν οι σχέσεις παραγωγής σε αρκετούς οικονομικούς τομείς.

Παρόλα αυτά, οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις δεν επέτρεπαν την περαιτέρω εξέλιξή τους. Γι' αυτό κατά την τριακονταετία συσσωρεύτηκαν εκείνες οι κοινωνικές δυνάμεις που την κατάλληλη στιγμή θα μεταβληθούν σε δυνάμεις εν δράσει με την επαναστατική έκρηξη. Το 1892 είναι η απαρχή της κρίσης όταν οι φιλελεύθεροι θα αποσύρουν την στήριξη τους προς τον επίσης φιλελεύθερο Ντίαζ, η ανοικτή όμως ρήξη θα γίνει το 1904. Σ' αυτό θα πρέπει να προστεθεί, ότι η διεθνής κρίση στις αρχές του αιώνα, δημιούργησε σοβαρές παρενέργειες στη χώρα. Η αγορά εργασίας επηρεάστηκε αρνητικά εξαιτίας των διαταραχών στον εξαγωγικό τομέα και τη μείωση των δημόσιων δαπανών με το τέλος των μεγάλων έργων. Πέντε ένοπλες εξεγέρσεις το 1906, οι οποίες οργανώθηκαν και εξόρμησαν από αμερικανικό έδαφος και δύο ακόμη³⁴ το 1908, προμηνύουν την αναπόφευκτη γενικευμένη εξέγερση το 1910.

Παρά τις προσπάθειες που έγιναν την περίοδο του πορφιριάτου για να τεθεί τέλος στις διεκδικήσεις των άκληρων αγροτών για γη, που δρομολογήθηκαν με την απελευθέρωση και για να κατευθυνθεί η αγροτική μεταρρύθμιση προς άλλες επιλογές, αυτή είναι η μόνιμη διεκδίκηση των μαζών της υπαίθρου η οποία εξάλλου θα αναβιώσει εκ νέου με την επανάσταση του 1910-17. Η καταπίεση που υφίστανται οι αγρότες από τους γαιοκτήμονες και τα μέσα που χρησιμοποιούν ώστε να έχουν τους αγρότες υποκείμενα της γαιοκτησίας τους είναι το εύφορο έδαφος, για τον ξεσηκωμό τους με σημαία την διανομή της γης και την απόκτηση της ελευθερίας τους.

Αν κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας οι αγρότες θα βρεθούν στο ίδιο στρατόπεδο με τους γαιοκτήμονες, στην επανάσταση του 1910-17 θα συμμαχήσουν, όχι χωρίς τριβές και ανταγωνι-

σμούς, με τους μεταρρυθμιστές και τους αστούς εκσυγχρονιστές, που μάχονται ενάντια στους γαιοκτήμονες, το στρατό και εν γένει τις δυνάμεις συντήρησης του υπάρχοντος συστήματος. Εδώ εμφανίζεται το φαινόμενο μιας αστικής επανάστασης, στην οποία οι αγρότες συμμαχούν με τους ενδιαφερόμενους στην αστικοποίηση της κοινωνίας. Η επανάσταση θα στοιχίσει στους γαιοκτήμονες την εξουσία και στους αγρότες εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς. Με την ήττα των κυβερνητικών στρατευμάτων, η διαδικασία αγροτικής μεταρρύθμισης, κύριο αίτημα των αγροτών, γίνεται απαραίτητη συνθήκη στην διαμόρφωση του αστικού κράτους.

5. Επίλογος: η αγροτική μεταρρύθμιση μετά το 1917

Κατά την επανάσταση, κύριο αίτημα των χωρικών είναι η εκ νέου απόκτηση της κοινοτικής γης, η οποία τους είχε αφαιρεθεί και είχε περιέλθει στα χέρια των γαιοκτημόνων. Βέβαια, την περίοδο αυτή στο Μεξικό δεν έχουμε μόνο τσιφλίκια, αλλά και αγροκτήματα. Το 1910 στους αγροκτηματίες συγκαταλέγονταν 50.000 περίπου οικογένειες, ενώ τα τσιφλίκια ήταν μόλις 8.245. Ένα τσιφλίκι όμως είναι τόσο μεγάλο, που αξίζει όσα πολλά αγροκτήματα μαζί. Επίσης τα τσιφλίκια βρίσκονταν κατά μήκος των βασικών δρόμων και σιδηρογραμμών και κοντά στα μεγάλα αστικά κέντρα. Πάντως ο μικρός αγροκτηματίας θεωρείται ένας ελεύθερος άνθρωπος, μπορεί να διαθέσει χωρίς όρια τα υπάρχοντά του και όλες οι πλευρές της ζωής του παρουσιάζουν σημαντική διαφορά με εκείνη του κολίγου. Παρόλα αυτά όμως οι χωρικοί δεν θα διεκδικήσουν την ιδιοκτησία της γης σε βάρος των τσιφλικιών, αλλά την επιστροφή τους στην κοινοτική κατοχή της γης.

Με τα παραπάνω δεδομένα, το αποτέλεσμα της αγροτικής μεταρρύθμισης για τους χωρικούς ήταν η δημιουργία του «εχίδο» – ejido—. Δηλαδή σε κάθε χωριό παραχωρήθηκε μια ποσότητα γης και ένα τοπικό Συμβούλιο αποτελούμενο από εκπροσώπους εκλεγμένους από τους χωρικούς, είναι υπεύθυνο για τη διαχείριση της γης. Το Συμβούλιο παραχωρούσε σε κάθε οικογένεια, εφόσον η γη ήταν αρκετή, ένα ατομικό κομμάτι. Έτσι, όπως και στην προϊσπανική εποχή, το κομμάτι αυτό η οικογένεια του χωρικού μπορεί να το κατέχει προς καλλιέργεια, αλλά μπορεί να το

διαθέσει προς πώληση. Εκείνη η γη του «εχίδο» που δεν μοιράζονταν στις οικογένειες προς καλλιέργεια τη χρησιμοποιούσαν από κοινού οι χωρικοί για βοσκή, ξηλεία και άλλα απαραίτητα υλικά.

Στο σύνταγμα του 1917, το άρθρο 27, το πιο πολυσυζητημένο ίσως άρθρο και το οποίο θα καταργηθεί μόλις το 1992, στηρίζει μεν την ιδιοκτησία της γης, αλλά την θέτει όμως υπό τον έλεγχο του κράτους στο οποίο δίνει την ευχέρεια να εθνικοποιεί τη γη, όποτε αυτό κρίνεται απαραίτητο. Μ' αυτό τον τρόπο το άρθρο 27 προστατεύει την ιδιωτική εξίσου με την κοινοτική γη, επιβάλλει τον κρατικό έλεγχο, δέχεται καταρχήν τον θεσμό της αποζημίωσης στις κρατικοποιήσεις και είναι βαθύτατα αντικληρικό. Εξουσιοδοτεί κάθε Πολιτεία του Μεξικού να θέσει ανώτερο όριο στο μέγεθος της γης που μπορεί να έχει σε ιδιοκτησία ένα άτομο ή ένας οργανισμός. Ακόμα την επιπλέον γη που κατέχει κάποιος ιδιώτης είναι υποχρεωμένος να την μοιράσει ή να την πουλήσει, εφόσον στην αντίθετη περίπτωση το κράτος θα προβεί στην κατάσχεσή της.

Με τον κανονισμό λειτουργίας των «εχίδος», που τέθηκε σε ισχύ το 1922, καθορίστηκε και η ανάλογη έκταση για κάθε οικογένεια, η οποία ανέρχεται σε 30 με 50 στρέμματα αν αυτά ήσαν αρδρευόμενα και στις υπόλοιπες περιπτώσεις σε 60 έως 80. Στις κλιματολογικές συνθήκες του Μεξικού, οι εκτάσεις αυτές συνθέτουν στην καλύτερη περίπτωση ένα μικρό αγρόκτημα. Κατά τον Goldschmidt η μικροϊδιοκτησία παρουσίαζε το 1923 την εξής εικόνα: «Από 622.213 αγροκτήματα τα 151.264 ήσαν μικρότερα από 10 έως 50 στρέμματα και 65.958 κατείχαν από 60 έως 100 στρέμματα το καθένα. Δηλαδή το 24.3% των αγροτών δεν είχε σχεδόν καθόλου γη και θα 'πρεπε να συγκαταλέγονται μεταξύ των άκληρων εργατών γης. Το 34.7% είχε από 10 έως 50 στρέμματα και μόνο το 10.6% κατείχε από 60 έως 100 στρέμματα. Το 69.6% όλων των ιδιοκτητών γης δεν κατείχε αρκετή έκταση ή δεν είχε καμιά επιρροή ενάντια στους τσιφλικάδες και τους μεγάλους κτηματίες. Στα τέλη του 1923 υπήρχαν στο Μεξικό γύρω στα 1.600 τσιφλίκια άνω των 1.000 εκταρίων το καθένα»³⁵.

Η αγροτική μεταρρύθμιση περνάει από τρεις φάσεις. Η πρώτη είναι αυτή που περιγράψαμε ήδη κατά τα έτη 1915-1922. Ακολουθεί η δεύτερη φάση, από το 1923 έως το 1934, κατά την οποία η μεταρρύθμιση είναι ανομοιογενής, κάποιες εποχές έχει γοργούς ρυθμούς και κάποιες άλλες αργούς, ανάλογα με τις εντάσεις των κοινωνικών αναταραχών ή των πιέσεων που οι κυβερνήσεις ασκούσαν στους γαιοκτήμονες μέσω της διανομής της γης. Η

τρίτη φάση αφορά την δεκαετία 1935-1945, όπου οι μεν γαιοκτήμονες, αλλά και ο κλήρος, έχουν χάσει τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, το δε κράτος είναι σε θέση πια να ελέγξει τους μηχανισμούς αστικοποίησης της κοινωνίας και να προωθήσει πολιτικές που υποβοηθούν την καπιταλιστική ανάπτυξη της οικονομίας. Η διανομή γαιών περιορίστηκε αφού είχε εκπληρώσει τον σκοπό της, ο οποίος όπως απεδείχθη δεν ήταν παρά μια επιβαλλόμενη λύση για την ειρήνευση της χώρας. Ήταν δηλαδή το τίμημα της πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις του Πορφύριου Ντίαζ, οι οποίες παρεμπόδισαν τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας. Παρά την υποχρέωση που ανέλαβαν οι κυβερνήσεις για την διανομή γης στους άκληρους αγρότες, η άρχουσα τάξη και οι μεταεπαναστατικές κυβερνήσεις δεν πίστευαν ότι ήταν δυνατόν με αυτό τον τρόπο να καταστραφεί η υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική διάρθρωση που είχαν διατηρήσει οι γαιοκτήμονες. Αντίθετα πίστευαν ότι το μέλλον βρισκόταν στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, η οποία να σημειωθεί άρχιζε να επεκτείνεται δυναμικά.

Με την αγροτική μεταρρύθμιση το κράτος μοίρασε γη στους αγρότες, αλλά οι συμπληρωματικοί φυσικοί πόροι και τα κεφάλαια, δεν κατανεμήθηκαν με τον ίδιο τρόπο³⁶. Τα περισσότερα «εχίδος» αφορούσαν άγονη και ξερική γη, καθώς επίσης δεν ήταν σε θέση να επενδύσουν σε μηχανολογικό εξοπλισμό και άλλα τεχνολογικά μέσα. Γενικά η γη που δόθηκε στους χωρικούς, στην πλειοψηφία της ημερημική, δεν ήταν αρκετή για την δημιουργία ενός αποτελεσματικού αγροκτηματία με κριτήρια εμπορευματικής παραγωγής. Χρησιμοποιήθηκε για καλλιέργειες σιτηρών –προπάντων καλαμποκιού– προς οικογενειακή βασικά κατανάλωση. «Έτσι το "εχίδο" αντί να εντατικοποιήσει την γεωργική παραγωγή, μεταβλήθηκε σε μια αναχρονιστική μονάδα, με μια παραδοσιακή και οικογενειακή γεωργία αυτοσυντήρησης»³⁷.

Σημειώσεις

1. Chevalier Francois, *La formacion de los latifundios en Mexico*, σελ. 32, εκδ. F.C.E., Mexico, 1976.
2. Chevalier F., σελ. 40, όπ.π.
3. Goldschmid AS., *Tierra y Libertad*, σελ. 45, εκδ. EDIAPSA, Μεξικό, 1944.
4. Semo Enrique, *Historia del capitalismo en Mexico*, Los origenes, σελ. 83, εκδόσεις E.R.A., Mexico, 1970.

5. Chavez Orozco L, *Historia economica y social de Mexico*, εκδ. Botas, Mexico, 1938.

6. Flores Caballero Romeo, *La contrarevolucion en la independencia*, σελ. 28-29, El Colegio de Mexico.

7. Ramos Pedrueza R., *La lucha de clases atraves de la historia de Mexico*, σελ. 31, εκδ. Revista Lux, 1934.

8. De la Pena Sergio, *La Formacion del Capitalismo en Mexico*, σελ. 29, εκδ. Siglo XXI, Mexico, 1975.

9. Αρχικά η γη που καλλιεργούνταν από κοινού απέδιδε φόρους τόσο στους τιμαριώτες όσο και στο στέμμα. Σε κάθε τιμάριο υπήρχαν δύο τάξεις ιθαγενών: αυτοί που και πριν έλθουν οι Ισπανοί πλήρωναν τους φόρους στους τοπικούς φοροσυλλέκτες και οι άλλοι που τους πλήρωναν στον υπεύθυνο αυτοκράτορα. Από αυτούς τους τελευταίους έπαιρναν κατόπιν οι Ισπανοί τιμαριώτες φόρους. Διαπραγματεύονταν με τους ιθαγενείς τοπικούς άρχοντες κάθε κοινότητας τα μεγέθη που θα έπρεπε να τους δοθούν και έτσι παραλάμβαναν τους φόρους από τους τοπικούς άρχοντες —*caciques*— χωρίς να ενδιαφέρονται και πολύ για την κατανομή των βαρών μεταξύ των διαφόρων ομάδων ιθαγενών. Οι τιμαριώτες όμως θα αφαιρέσουν σταδιακά τον έλεγχο από τους *caciques* και τις άλλες ιθαγενείς αρχές, τους οποίους δε κατηγορούσαν συχνά ότι έκλεβαν και ότι απαιτούσαν υπερβολικές ποσότητες για τον εαυτό τους. Έτσι μετά το 1550 οι ποσότητες που οι Ισπανοί επέτρεπαν να παίρνουν οι ιθαγενείς μειώθηκαν σημαντικά.

10. Ο Antonio Miguel Bernal στο βιβλίο του για τα ισπανικά τσιφλίκια, αναφέρει ότι το τσιφλίκι έχει τις ρίζες του στο «διενημητήριο» (*repertimien-to*) που προέκυψε την εποχή της κατάκτησης της Ανδαλουσίας από τον οίκο της Καστίλης μεταξύ 13ου και 14ου αιώνα. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι «Καθόσον προχωρούσε η κατάκτηση των γαιών της πεδιάδας του Γουδαλκιβίρ —στην Ανδαλουσία— το στέμμα διένημε αυτές τις γαίες μεταξύ των κατακτητών και των ντόπιων αρχικών κατοίκων της περιοχής. Ο Carrion και αργότερα ο Malefakis και ο Ponsot, θεώρησαν ότι αυτά τα "διενημητήρια" (*repartimientos*), προσφέρονταν για την διαμόρφωση των *cortijos*, *dehesas*, *donadios*, *heredades* τα οποία ήσαν η βάση από την οποία ξεκίνησε το τσιφλίκι» (Antonio Miguel Bernal, *Economia e historia de los latifundios*, εκδ. Instituo de Espana/Espasa-Calpe, S.A., Madrid, 1988).

11. Ο Charles Gibson αναφέρει ότι: «Την πρώτη περίοδο της κατάκτησης οι Ισπανοί φοροσυλλέκτες κυκλοφορούσαν μαζί με τους ιθαγενείς υπό την διεύθυνση του Κορτέζ και του Montezuma (τελευταίου αυτοκράτορα των Αζτέκας) για να εξασφαλίσουν το μερίδιο των Ισπανών. Όταν όμως τελίωσε ο αποικισμός αυτό πια δεν ήταν δυνατό. Το φοροσυλλεκτικό σύστημα των Αζτέκας διαλύθηκε εντελώς» (*Los Aztecas bajo el dominio espanol*, σελ. 196, εκδ. Siglo XXI, Μεξικό, 1977).

12. Οι ποσότητες καταγράφονταν στους φορολογικούς κανονισμούς και «Κατά το μέτρο που αυτό συγκεκριμενοποιείται, πριν το 1560 έχει καθοριστεί μια αναλογία τρία προς ένα το στέμμα ή ο τιμαριώτης και τα τρία τέταρτα του συνόλου των φόρων, αφήνοντας το ένα τέταρτο στην κοινότητα» (Gibson Ch., σελ. 205, όπ.π.).

13. Κατά τον Char. Gibson πάλι «Οι Ισπανοί σπάνια συνέλεξαν απ' ευθείας φόρους από τους κατά τόπο φορολογούμενους ιθαγενείς. Στη θέση τους οι ιθαγενείς αρχές ήσαν οι μεσολαβητές και αυτοί που έπρεπε να ανταποκριθούν σε περίπτωση ελλείψεων. Αυτή η διαδικασία επέτρεψε στην ισπανική κυβέρνηση να παραμείνει στο περιθώριο των μικροαπασχολήσεων που απαιτεί η φοροσυλλογή οι οποίες συγκεντρώθηκαν σ' ένα σχετικά μικρό αριθμό ιθαγενών αρχηγών, οι οποίοι μπορούσαν να θεωρηθούν ως υπεύθυνοι. Επέτρεψε επίσης κάποια συνέχεια στις αρχαίες ιθαγενείς πρακτικές, συμπεριλαμβανομένης και της διαβάθμισης ποσοτήτων ανάλογα με το κοινωνικό στρώμα ή τις γαίες, διαφορετικό με την ισπανική κατά κεφαλή κατανομή των φόρων. Επίσης ενδυνάμωσε την εξουσία των ιθαγενών κυβερνητών στα χωριά και ως εκ τούτου τους πρόσφερε την ευκαιρία να απαιτούν επιπλέον ποσότητες και να εκμεταλλεύονται τους φορολογούμενους. Αλλά όταν αυτή η εξουσία αποδεικνύετο ανεπαρκής, το αποτέλεσμα ήταν μια συσσώρευση χρεών της κοινότητας που επέφερε την τιμωρία της φυλάκισης. Τέλος, υπήρξε μια στενή σχέση μεταξύ των φόρων και των οικονομικών της κοινότητας. Καθώς ένα τμήμα του φόρου παραχωρείτο στις αρχές των κοινοτήτων για τα τοπικά έξοδα και την συντήρηση του κλήρου, τόσο τα έσοδα των Ισπανών, όπως και των ιθαγενών, συνδέονταν με την κοινοτική οργάνωση των ιθαγενών» (σελ. 223-224, όπ.π.).

14. Gibson Ch., σελ. 62, όπ.π.

15. «Σε ορισμένες περιοχές της χώρας, ήταν ακόμη δυνατόν να ικανοποιηθούν οι διατάξεις των αποικιακών νόμων, αλλά σε άλλες περιοχές, τις πιο πλούσιες, τα τσιφλίκια είχαν πάρει το μεγαλύτερο τμήμα της καλλιεργούμενης γης, έτσι μια κοινότητα είχε λίγη ή καθόλου γη. Σ' αυτή την περίπτωση οι αγρότες μπορούσαν να μεταναστεύσουν ή να εργαστούν στο γειτονικό τσιφλίκι» (Gerard P. «La revolucion del pueblo rural mexicano, 1919-1975», σελ. 15, *Historia Mexicana*, No 69, El colegio de Mexico, 1975).

16. Κατά τον Francois Chevalier: «Η παράδοση από την αντιβασιλεία γης σε μια ιθαγενή κοινότητα γινόταν κατόπιν αιτήματος των κατοίκων της που είχε διατυπωθεί και αφού είχαν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις. Αφότου οι ιθαγενείς αρχές της κοινότητας είχαν παρουσιάσει μια αίτηση, ο αντιβασιλέας έδινε διαταγή στον Ισπανό υπεύθυνο να κάνει την σχετική έρευνα. Οι ιθαγενείς ειδοποιούνταν για την έρευνα που θα έπρεπε να γίνει μια Κυριακή ή μια γιορτή μετά το εκκλησίασμα. Όλοι μαζί οι υπεύθυνοι έφτιαχναν το τοπογραφικό και έκαναν τις μετρήσεις. Ο Ισπανός υπεύθυνος έπρεπε να έχει δέκα μάρτυρες Ισπανούς και ιθαγενείς σε σχέση με τη γη και ότι αυτή: ήταν μέσα στα αναγνωρισμένα όρια της κοινότητας, ήταν χρήσιμη για βοσκή, τα χωράφια σε σπορά καλαμποκιών στην κοινότητα ήταν κοινή κατοχή και όχι ιδιοκτησίες και ότι μπορούσαν να εγκαταλειφθούν χωρίς δυσκολία. Αν όλα αυτά ήταν εντάξει, ο υπάλληλος του στέμματος πρότεινε στον αντιβασιλέα να δώσει την γη προς κατοχή της κοινότητας, χωρίς θέβαια να έχει το δικαίωμα να την πουλήσει. Η απόφαση ήταν ένα ντοκουμέντο το οποίο απαριθμούσε τα σημεία συνόρων και όριζε την κοινότητα ως κάτοχο αυτής της γης» (σελ. 269 όπ.π.).

17. Κατά τον Jan Bazant «Η hacienda εμφανίζεται στις δύο λειτουργίες της, ως οργανωτής της εργασίας ή της παραγωγής με κολίγους και εργά-

τες και επίσης μισιακάρηδες και ως γαιοκτησία για την οποία οι χρήστες πληρώνουν γαιοπρόσοδο. Βασικό στοιχείο σε μια hacienda συναθροίζει μια ομάδα λίγο πολύ μόνιμων οικογενειών, οι οποίες έχουν εκεί κάποια παραδοσιακά δικαιώματα» (Jan Bazant, «Peones, Arrendatarios y Aparceros en Mexico, 1851-1853», σελ. 307, στο βιβλίο διαφόρων συγγραφέων με τίτλο: *Haciendas, latifundios y plantaciones en america latina*, εκδ. Siglo XXI, Μεξικό, 1975).

18. Σύμφωνα με τον ιστορικό Enrique Semo: «Στο τέλος του 16ου αιώνα πολλές γαίες είχαν καταπατηθεί χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας, μεταξύ κάποιων χωραφιών που είχαν νόμιμα πάρει οι Ισπανοί, εκτεινόταν μεγάλες εκτάσεις που χρησιμοποιούσαν παράνομα» (Semo E., σελ. 186, όπ.π.).

19. «Οι caciques γαιοκτήμονες τον 18ο αιώνα ήταν γνωστοί ως τσιφλικάδες. Όπως και οι άλλοι αγόραζαν και πωλούσαν γη, ενοικίαζαν γη σε άτομα από άλλα μέρη, έδιναν στους κληρονόμους τους τα υπάρχοντά τους και διαπραγματεύονταν με τις ιθαγενείς κοινότητες σχετικά με την ιδιοκτησία τους» (F. Chevalier, σελ. 173, όπ.π.).

20. Hobsbawm E., *En torno a los origenes de la revolucion industrial*, εκδ. Siglo xxi, Buenos Aires, 1971.

21. Sindy Smith R., «Shipping in the Port of Veracruz 1790-1821», *Hispanic American Historical Review*, No 23, Num. 1, σελ. 12.

22. Lerdo de Tejada M., *Comercio exterior de Mexico*, σελ. 24, Banco Nacional de Comercio Exterior, Mexico, 1967.

23. Flores Caballero R., όπ.π., σελ. 22. Επίσης στο ίδιο κείμενο στη σελ. 15-16 αναφερόμενος στους υπολογισμούς του Humboldt σημειώνει ότι η πρωτεύουσα είχε γύρω στους 106.000 κατοίκους, μεταξύ των οποίων ήταν 2.118 ισπανοί και 217 ισπανίδες, 21.338 άνδρες και 29.033 γυναίκες κρεολοί, 22.232 άνδρες και 14.731 γυναίκες ιθαγενείς, 2.598 άνδρες και 4.136 γυναίκες μιγάδες. Ένα υπόλοιπο που δεν ταξινομείται ήταν 7.832 άνδρες και 11.525 γυναίκες.

24. De la Pena S., όπ.π.

25. Κατά τον Alfonso Goldschmidt, «Οι πρώτες κυβερνήσεις μετά την ανεξαρτησία έβγαζαν διατάγματα νόμων διανομής της γης. Για την διανομή υπήρχαν τρεις ομάδες προτίμησης. Πρώτον οι στρατιώτες που πολέμησαν για την ανεξαρτησία (...). Μετά οι καπιταλιστές ντόπιοι και ξένοι οι οποίοι υπόκεινταν στους νόμους περί αποίκησης. Και τέλος οι περιφερειακοί νομάρχες στους οποίους το κράτος έδινε γη για να την διανέμουν» (όπ.π., σελ. 67).

26. M. Gutelman, *Capitalismo y Reforma Agraria en Mexico*, σελ. 49 εκδ. ERA, Mexico, 1979. Επίσης στον McCutchen McBrite, *Los sistemas de propiedad rural en Mexico*, σελ. 64, Μεξικό, 1951.

27. L. Solis, *La realidad economica mexicana*, σελ. 32, Siglo XXI, Mexico, 1970.

28. Estadisticas Economicas del Porfiriato, *Comercio Exterior de Mexico*, El Colegio del Mexico, 1960.

29. A. Goldschmidt, όπ.π., σελ. 97.

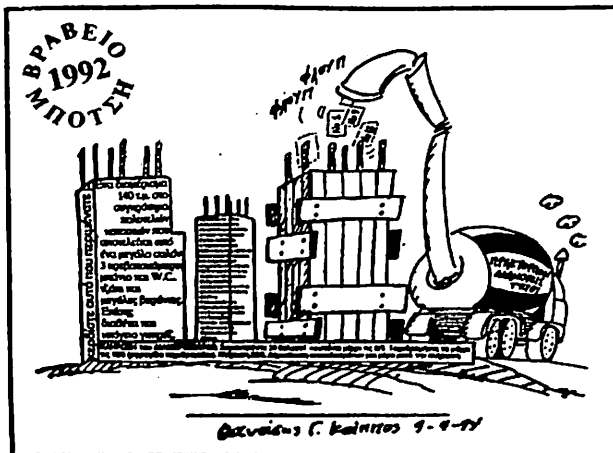
30. Hansen R., *La politica del desarrollo mexicano*, σελ. 29, εκδ. Siglo XXI, Μεξικό, 1971.

31. Silva Herzog J., *El agrarismo mexicano y la reforma agraria*, σελ. 116, εκδ. F.C.E., Μεξικό, 1964.
32. Tannenbaum F., «La revolucion agraria mexicana», σελ. 23, στο περιοδικό *Problemas Agricolas e Industriales*, τομ. IV, No. 2, Μεξικό, 1952.
33. Dobb Maurice, *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*, Κεφ. II «la declinacion den feudalismo y el crecimiento de las ciudades», σελ. 77, εκδ. Siglo XXI, Μεξικό, 1975.
34. Wolf E.R., *Peasant wars of the twentienth century*, εκδ. Harper and Row, N. York, 1969, σελ. 45.
35. Goldschmidt A., όπ.π., σελ. 121.
36. «Η αγροτική μεταρρύθμιση μετεβλήθη εκ νέου από οικονομικής πλευράς σε ένα καθυστερημένο παιδί: ευνοείται η ιδιοκτησία σε σχέση με τις κοινοτικές παραλλαγές και οι συμπληρωματικοί πόροι κατευθύνθηκαν προς την βιομηχανία, το εμπόριο και την ιδιωτική γεωργία. Καθόσον επαυξάνονταν η βιομηχανία και η αστική οικονομία, ο κάμπος οπισθοχωρούσε για άλλη μια φορά, ενδυναμώνοντας εκ νέου τον διχωρισμό μεταξύ του Μεξικού που έχει και εκείνου που δεν έχει, για να χρησιμοποιήσω την φράση του κοινωνιολόγου Pablo Gonzalez Cazanona» (Wolf Eric R., όπ.π., σελ. 73).
37. Duran M.A., *El problema agrario y nuestra economia agricola*, σελ. 25, Colegio de Mexico, C.E.S., Mexico, 1945.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΠΕΡΙΠΤΕΡΑ

Ο ΤΥΠΟΣ

● «ΣΑΛΠΙΞ ΕΛΛΗΝΙΚΗ» (ΑΦΙΕΡΩΜΑ) ● ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ (ΝΗΣΤΕΙΑ: ΚΑΙΡΟΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ) ● Ο ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ (Γ. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ) ● ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ: «ΕΡΤ» ● ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΟΒΕΡΔΟΣ: «ΔΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ» ● ΕΥΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ: «ΕΙΜΑΣΤΕ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΜΕ ΟΝΕΙΡΑ» ● ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ: «ΕΝΑΣ ΤΥΠΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ» ● ΜΙΧ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: «ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΚΠΟΜΠΕΣ, ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ» ● ΒΙΚΤΩΡΑΣ ΝΕΤΑΣ: «ΔΕΝ ΑΛΛΑΞΕ ΜΟΝΟ ΤΟ ΧΑΡΤΙ ΣΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ» ● ΠΩΣ Ο ΜΕΡΝΤΟΚ ΚΕΡΔΙΖΕΙ ΤΟΝ «ΠΟΛΕΜΟ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ» ● ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΜΠΑΣΑΝΤΗΣ: «ΠΛΗΡΟΦΟΡΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ...» ● ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΙΑΛΚΕΤΣΗΣ: «ΠΟΣΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΧΩΡΑΙ ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΘΩΝΗ» ● ΤΗΛΕΣΒΕΣΤΕΣ ΚΑΙ ΤΗΛΕΔΗΛΩΣΙΕΣ ● ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ● ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ...

ΕΤΟΣ 50-ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 46-ΜΑΡΤΙΟΣ 1994

Το Αγροτικό πλεόνασμα

Σωτήρης Θεοδωρόπουλος*

Περίληψη

Ανάμεσα στα προβλήματα του αγροτικού τομέα είναι και η θεωρητικά θεμελιωμένη αποσαφήνιση και οριοθέτηση της έννοιας του πλεονάσματος. Η θεωρητική βάση και ανάλυση της συνολικής και παραγωγικής διαδικασίας μέσα απ' την οποία αυτό προκύπτει, στηρίζεται στην Μαρξική Θεωρία της αξίας και την ανάλυση των πινάκων εισροών-εκροών τύπου Leontief. Τα θεωρητικά συμπεράσματα και το μοντέλο υπολογισμού χρησιμοποιούνται κατόπιν για την εκτίμηση του πλεονάσματος του ελληνικού αγροτικού τομέα και την ερμηνεία των εξελίξεών του κατά την περίοδο 1980-88.

1. Εισαγωγή

Η ύπαρξη ενός περισσεύματος ή πλεονάσματος –που είναι η διαφορά μεταξύ της συνολικής αξίας της κοινωνικής παραγωγής και του κοινωνικού αναγκαίου κόστους που απαιτείται για την παραγωγή της– αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Το γεγονός αυτό είναι διαπιστωμένο ιστορικά, τόσο απ' την ίδια την οικονομική επιστήμη, όσο και από άλλες παραπλήσιες κοινωνικές επιστήμες. Λόγω της σημασίας του στην κατανόηση της οικονομικής πραγματικότητας και των νόμων που την διέπουν, ήταν επόμενο να βρεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και ν' αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στη μακρόχρονη πορεία της οικονομικής σκέψης, ιδιαίτερα δε, απ' το ρεύμα εκείνο στο οποίο το σύστημα σκέψης αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο.

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών, συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Το πλεόνασμα που παράγεται απ' τον αγροτικό τομέα, αποτελεί μέρος του συνολικού πλεονάσματος της οικονομίας. Επειδή το βάρος του τομέα αυτού, στα πρώτα στάδια ανάπτυξης μιας οικονομίας είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αντίστοιχος είναι ο ρόλος και η σημασία του πλεονάσματος που παράγει, δηλαδή του αγροτικού πλεονάσματος.

Στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών, η σημασία του στη συνολική αναπτυξιακή διαδικασία της οικονομίας είναι καθοριστική. Γι' αυτό ήταν επόμενο, η έννοια αυτή ν' αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, σημείο αναφοράς και θεωρητικό εργαλείο ανάλυσης και ερμηνείας των προβλημάτων του αγροτικού τομέα.

Η προσπάθεια προσέγγισης των προβλημάτων αυτών, μέσω μιας άλλης οπτικής που προσφέρει η χρήση της θεωρίας του πλεονάσματος, φωτίζοντας διάφορες πλευρές της οικονομικής πραγματικότητας, μπορεί ν' αποδειχθεί εξαιρετικής σπουδαιότητας.

Η προσπάθεια αυτή όμως, παρά τη σημαντική συμβολή αρκετών ερευνητών και τα αξιόλογα συμπεράσματα στα οποία πολλές φορές έχει καταλήξει, συνδέεται με αρκετές ασάφειες, εννοιολογικές συγχύσεις και λογικές αντιφάσεις, σε ό,τι αφορά το εννοιολογικό περιεχόμενο της έννοιας αγροτικό πλεόνασμα. Γι' αυτό ορισμένα απ' τα συμπεράσματα που έχουν προκύψει, αντιφάσκουν συχνά με τα δεδομένα της πραγματικότητας ή τα ερωτήματα που θέτει η ερευνητική προσπάθεια.

Για τους λόγους αυτούς, πιστεύουμε ότι απαιτείται μια πληρέστερη και επιστημονικά θεμελιωμένη εννοιολογική αποσαφήνιση και οριοθέτηση, με βάση την οποία θα προκύψει μια παράλληλη ποσοτικοποίηση της έννοιας και του ορισμού αγροτικό πλεόνασμα –δεδομένου ότι αποτελεί ένα υπαρκτό και συγκεκριμένο οικονομικό μέγεθος– προκειμένου να ανταποκριθεί αυτή στους παραπάνω στόχους και απαιτήσεις της έρευνας.

Η προσπάθεια αυτή, θα έπρεπε να κινείται με άξονες και σημεία αναφοράς τα παρακάτω ερωτήματα, στα οποία θα πρέπει να δίνει σαφή απάντηση και η οποία θα βρίσκεται σε λογική συνέπεια, τόσο στο θεωρητικό πεδίο, όσο και την εμπειρική εφαρμογή της θεωρίας με τα δεδομένα της πραγματικότητας. Κατά τη γνώμη μας, τα σημαντικότερα ερωτήματα στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής είναι τα παρακάτω:

Τι είναι και ποιο το αγροτικό πλεόνασμα; Γιατί είναι αυτό αγροτικό πλεόνασμα; Πόσο είναι σαν οικονομικό μέγεθος συνολικά, ποιοι επιμέρους αγροτικοί κλάδοι το παράγουν και πόσο συμβάλλει ο καθένας στην παραγωγή του; Από ποιους παράγον-

τες προσδιορίζεται το μέγεθός του; Και τέλος, πώς και για ποιους σκοπούς χρησιμοποιείται στη δοσμένη κοινωνία;

Η διατύπωση μιας προσέγγισης που θα ανταποκρίνεται στους παραπάνω στόχους, θα επιδιωχθεί στην ανάλυση που ακολουθεί, με βάση την μέχρι σήμερα πλούσια ανάπτυξη της θεωρίας του πλεονάσματος. Η εννοιολογική οριοθέτηση και ποσοτικοποίηση, θα επιδιωχθεί με τη χρησιμοποίηση της ανάλυσης εισροών-εκροών, η οποία προκύπτει μέσα απ' την περιγραφή της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας, τόσο του συνόλου της οικονομίας, όσο και του αγροτικού τομέα. Στη συνέχεια, η θεωρητική αυτή προσέγγιση θα χρησιμοποιηθεί για εμπειρική εφαρμογή στα δεδομένα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Στο βαθμό που η παραπάνω προσέγγιση επιτυγχάνει τους στόχους και απαντά στα ερωτήματα που τέθηκαν, νομίζουμε ότι μπορεί ν' αποτελέσει ένα χρήσιμο θεωρητικό εργαλείο για την ερμηνεία και ανάλυση της οικονομικής πραγματικότητας του αγροτικού τομέα, των νόμων λειτουργίας, των τάσεων και προοπτικών του.

2. Έννοια και οριοθέτηση του αγροτικού πλεονάσματος

Δεδομένου ότι η ύπαρξη του πλεονάσματος χαρακτηρίζει όλους τους τρόπους παραγωγής και τους κοινωνικούς σχηματισμούς, είναι επόμενο, ανάλογα με το βαθμό που στη συγκεκριμένη οικονομία κυριαρχεί η αγροτική παραγωγή, η προέλευση και η μορφή που αυτό εμφανίζεται, να είναι αυτή του αγροτικού πλεονάσματος. Για το λόγο αυτό, αποτελούσε την κύρια μορφή του πλεονάσματος σ' όλους τους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς. Η πρώτη επιστημονικά θεμελιωμένη εννοιολογική προσέγγιση και διατύπωση οφείλεται στους *φυσιοκράτες*, οι οποίοι – μάλλον ορθώς για τα δεδομένα της εποχής τους– στο αγροτικό πλεόνασμα, αναγνωρίζουν το μόνο πλεόνασμα για ολόκληρη την οικονομία. Το κατ' αυτούς *καθαρό προϊόν* (*physical surplus*) –σ' αντίθεση με τους εμποροκράτες, σύμφωνα με τους οποίους, το σχετικό πλεόνασμα δημιουργείται στην ανταλλαγή– δημιουργείται στην παραγωγή, είναι ένα απόλυτο, ορατό και φυσικό μέγεθος (*physical surplus*) και παράγεται μόνον στη γεωργία, όπου και η μόνη παραγωγική εργασία είναι η αγροτική.

Ορίζεται, σαν η διαφορά μεταξύ των συνολικών εκροών και των απαραίτητων αρχικών συνολικών εισροών, ή, μεταξύ της συνολικής αγροτικής παραγωγής και του κόστους: α) για τη διατή-

ρηση του σταθερού και κυκλοφοριακού κεφαλαίου και β) για τους μισθούς αυτών που απασχολούνται στη γεωργία και απαιτούνται για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος και οι οποίοι βρίσκονται συνήθως στο ελάχιστο όριο συντηρήσεως¹.

Καθοριστικό παράγοντα για το μέγεθος του αγροτικού πλεονάσματος, αποτελεί η χρησιμοποιούμενη τεχνική στην αγροτική παραγωγή, στην οποία οι φυσιοκράτες έδωσαν σημαντική έμφαση, επειδή μεταβάλλει την παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας, όπου με σταθερούς τους μισθούς της, αποτελεί ίσως και τον μόνο καθοριστικό παράγοντα των μεταβολών στο αγροτικό πλεόνασμα. Δεδομένου ότι οι φεουδάρχες αναπροσάρμοζαν συνεχώς προς τα πάνω τη γαιοπρόσοδο, τα οφέλη από την αύξηση της παραγωγικότητας, για μικρό μόνο χρονικό διάστημα, απολαμβάνονταν απ' τους καλλιεργητές, αυξάνοντας έτσι το πλεόνασμα. Το τελευταίο, λόγω των παραγωγικών σχέσεων της φεουδαρχίας, αποσπάται μέσω εξωοικονομικού καταναγκασμού με τη μορφή της γαιοπροσόδου και το ιδιοποιείται η άρχουσα τάξη² – όπου χρησιμοποιείται για τις ανάγκες της – την οποία στο καθεστώς αυτό αποτελούσαν οι φεουδάρχες, η εκκλησία, ο θρόνος κ.λπ. Η γαιοπρόσοδος ήταν και η μόνη μορφή υπεραξίας που γνώριζαν οι φυσιοκράτες, ενώ είναι συζητήσιμο³ αν σ' αυτή συμπεριλαμβάνονταν και το κέρδος με τη σύγχρονη έννοια. Αν και η φυσιοκρατική αντίληψη για το ποιο είναι το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας, ποια η προέλευσή του και ποιος το παράγει, ξεπεράστηκε αργότερα απ' την εξέλιξη της πολιτικής οικονομίας και τη συμβολή μεγάλων στοχαστών όπως ο Smith, ο Ricardo, ο Marx, η συμβολή των φυσιοκρατών στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης υπήρξε θεμελιώδης. Η εννοιολογική τους προσέγγιση και δριοθέτηση για το αγροτικό πλεόνασμα, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία και σήμερα θα πρέπει να στηριχθεί κάθε προσπάθεια ορισμού και ποσοτικής εκτίμησης. Με τη χρησιμοποίηση των σύγχρονων αναλυτικών εργαλείων και στατιστικών, η προσπάθεια για εκτίμηση της διαφοράς μεταξύ της αξίας της αγροτικής παραγωγής και του αναγκαίου κόστους για την παραγωγή της, έχει πάντα σαν βάση την παραπάνω θεωρητική προσέγγιση. Πάνω σ' αυτή επίσης, αναπτύσσονται απ' τους παραπάνω στοχαστές οι έννοιες και διακρίσεις της απόλυτης και διαφορικής γαιοπροσόδου (Ricardo) και ακόμη της υπεραξίας και του υπερπροϊόντος (Marx), με αναλυτική εφαρμογή και στον αγροτικό τομέα, καθώς και η σημασία της χρήσης του πλεονάσματος στην οικονομική ανάπτυξη. Και είναι στα πλαίσια αυτής της αναλυτικής οπτικής, που αναπτύσσεται και υπάρχει η έννοια του πλεονάσματος σαν

βασικό θεωρητικό εργαλείο ανάλυσης της οικονομικής πραγματικότητας, κάτι που όπως είναι γνωστό δεν υπάρχει στο σύστημα σκέψης της και δεν αποδέχεται η νεοκλασική ή ορθόδοξη, όπως λέγεται, οικονομική σκέψη. Σημαντική συμβολή, έναυσμα και επιρροή στη σύγχρονη οικονομική σκέψη που είναι και συνέχεια της παραπάνω αναλυτικής οπτικής, αποτελεί η νεομαρξιστική θεώρηση, που αποτελεί σημαντική εξέλιξη στη θεωρία του πλεονάσματος. Στα πλαίσια αυτής –και σαν εφαρμογή η μεταφορά της στον αγροτικό τομέα– φαίνεται να αντλεί το θεωρητικό της υπόβαθρο η θεωρία του αγροτικού πλεονάσματος, που με την πλέον συνηθισμένη της διατύπωση και ορισμό είναι: η διαφορά μεταξύ του καθαρού αγροτικού προϊόντος σε τρέχουσες τιμές και της κατανάλωσης του αγροτικού τομέα (εκτιμηθείσης ή τεκμαρτής).

Η προσέγγιση αυτή σαν η επικρατέστερη, χρησιμοποιείται σε αρκετές εργασίες ή αναφορές στην έννοια του αγροτικού πλεονάσματος –ή του αγροτικού υπερπροϊόντος– που έχουν γίνει πρόσφατα στη χώρα μας, όπως: Αλ. Καμαρινού (1973), Δ. Μυλωνάκη (1986), Γ. Τόλιος (1986) κ.ά., ή με κάποια διαφοροποίηση, σαν «η διαφορά μεταξύ της καθαρής προστιθεμένης αξίας του αγροτικού τομέα και το συνηθισμένο επίπεδο μισθού εργασίας...» (Γ. Παρασκευαΐδης 1986).

Διαφορετική είναι η προσέγγιση, όπου απ' το ακαθάριστο αγροτικό εισόδημα αφαιρείται η αναγκαία εργασία που υπολογίζεται σε ημερομίσθια και ποσοστό του ακαθάριστου προϊόντος, θεωρούμενο σαν το καθαρό εισόδημα που μένει στον αγροτικό τομέα. Η διαφορά είναι το πλεόνασμα που «φεύγει» απ' τον αγροτικό τομέα π.χ. τα έξοδα για σπόρους, ζωοτροφές, φόρους, λιπάσματα, αποσβέσεις (Δ. Ψυχογιός 1986).

Ο ορισμός που αναφέρθηκε και επικρατεί στη θεωρία του αγροτικού πλεονάσματος, με ή χωρίς τις όποιες διαφοροποιήσεις του αναφέρθηκαν, βρίσκεται πράγματι έξω απ' την αναλυτική λογική και το πλαίσιο της θεωρίας του πλεονάσματος. Όπως είδαμε προηγούμενα, δεν έχει σχέση με τη Μαρξική έννοια του πλεονάσματος ούτε της υπεραξίας, ούτε με την έννοια του κέρδους και επειδή είναι η σε τρέχουσες τιμές αποταμίευση, η επίκληση του οποίου παραλληλισμού με τη Μαρξική θεωρία είναι αστήρικτη⁴.

Η έννοια και ο ορισμός του αγροτικού πλεονάσματος, ορθώς θα πρέπει αντλεί το θεωρητικό της υπόβαθρο απ' τη Μαρξική θεωρία, διότι μόνον με τα αναλυτικά εργαλεία της θεωρίας αυτής και με έννοιες όπως του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, προϊόντος και υπερεργασίας, ή υπερπροϊόντος, ή υπεραξίας σε αξιακούς ή χρηματικούς όρους, μπορούμε να διατυπώσουμε την

έννοια πλεόνασμα και να τη χρησιμοποιήσουμε στο πλαίσιο της θεωρίας αυτής σαν θεωρητικό εργαλείο. Όχι όμως με τον παραπάνω ορισμό, ο οποίος μόνον υπό την προϋπόθεση και όπου δεν υπάρχουν εξωγεωργικά εισοδήματα, αποτελεί την αποταμίευση του αγροτικού νοικοκυριού ή του αγροτικού τομέα. Δεδομένου ότι στη σημερινή πραγματικότητα –κατά μεγάλο βαθμό στην ελληνική– σημαντικό μέρος της κατανάλωσης του αγροτικού τομέα καθορίζεται από εξωγεωργικά εισοδήματα, ο ορισμός αυτός δεν εκφράζει ούτε την αποταμίευση του αγροτικού τομέα. Το αγροτικό πλεόνασμα, που προκύπτει μέσα απ' την ίδια την παραγωγική διαδικασία του αγροτικού τομέα όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι οικονομικό μέγεθος συνθετικό της αξίας του καθαρού προϊόντος του αγροτικού τομέα. Γι' αυτό καθορίζεται από παράγοντες που προσδιορίζουν το τελευταίο και τη διανομή του, στις δύο κατηγορίες, που είναι το αναγκαίο κόστος για εργασία και το πλεόνασμα.

Η συνολική κατανάλωση του νοικοκυριού, ανάλογα και με τις σχέσεις ιδιοκτησίας που επικρατούν στον αγροτικό τομέα –καπιταλιστικής ή οικογενειακής μορφής εκμετάλλευσης– μπορεί να προέρχεται απ' το ένα ή και τα δύο στοιχεία του καθαρού γεωργικού προϊόντος. Ακόμη μπορεί να περιλαμβάνει, όπως αναφέραμε παραπάνω, και άλλες πηγές εισοδήματος. Για το λόγο αυτό, δεν αποτελεί στοιχείο καμιάς συνάρτησης παραγωγής –μαρξιστικής ή νεοκλασικής– καθορίζεται από παράγοντες έξω απ' την παραγωγική διαδικασία και δεν αποτελεί συνθετικό στοιχείο της αξίας του καθαρού προϊόντος, το οποίο στην αντίθετη περίπτωση θα μεταβαλλόταν κάτω απ' την επίδραση παραγόντων έξω απ' τις συνθήκες παραγωγής του.

Έτσι, η ταύτισή της με το αναγκαίο κόστος ή αναγκαία εργασία για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος, είναι αναπόφευκτο να οδηγεί σε λογικές ασυνέπειες, αντιφάσεις και αδιέξοδα τόσο στο θεωρητικό πεδίο, όσο και στο εμπορικό, όπου τα συμπεράσματα που προκύπτουν έρχονται συχνά σε αντίθεση με τα δεδομένα της πραγματικότητας. Η πηγή όλων των παραπάνω, θεωρούμε ότι βρίσκεται στη σύγχυση και την άκριτη μεταφορά στον αγροτικό τομέα και τον οικιακό τρόπο παραγωγής, της αντιστοιχίας των εννοιών του αναγκαίου κόστους εργασίας ή του μεταβλητού κεφαλαίου και του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, που ισχύει μόνον στις καθαρά καπιταλιστικές συνθήκες επιχείρησης, ή ακόμη και στην περίπτωση των δουλοπαροικων αγροτών στο φυσιοκρατικό υπόδειγμα, όπως αναφέραμε προηγούμενα.

Το κόστος αναπαραγωγής όμως του αγρότη στα πλαίσια της οικογενειακής εκμετάλλευσης με τις συνθήκες που αυτή λειτουργεί, δεν είναι απαραίτητο και δεν μπορεί να αντιστοιχεί στο κόστος της αναγκαίας εργασίας ή του μεταβλητού κεφαλαίου, που απαιτείται για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος της. Ξαν ιδιοκτήτες της γης και του κεφαλαίου που απαιτείται –και στο βαθμό που συμβαίνει αυτό– ιδιοποιούνται το πλεόνασμα, μέρος ή όλο, το οποίο στηρίζει την κατανάλωσή τους και συντηρεί την αναπαραγωγή τους. Ενώ στην καπιταλιστική εκμετάλλευση πλεόνασμα και μεταβλητό κεφάλαιο διαχωρίζονται, λόγω των σχέσεων παραγωγής, στην οικογενειακή εκμετάλλευση υπάρχουν, αλλά θα πρέπει να υπολογισθούν τεκμαρτά. Διαφορετικά θα συνέβαινε ίδιες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, με ίδια τεχνική, λόγω των διαφορετικών σχέσεων ιδιοκτησίας, η μία να παράγει πλεόνασμα και η άλλη όχι. Είναι φανερό, ότι οι παραγωγικές σχέσεις και οι σχέσεις ιδιοκτησίας καθορίζουν μόνον την ιδιοποίηση του πλεονάσματος, ή τη διανομή του καθαρού προϊόντος. Η ύπαρξη και το μέγεθος των μεγεθών αυτών προσδιορίζεται μέσα απ' τις συνθήκες και ανάγκες της παραγωγής, μέσα απ' την ίδια την παραγωγική διαδικασία.

Διαφορετικού περιεχομένου είναι οι έννοιες του αγροτικού πλεονάσματος που έχουν διατυπωθεί στα πλαίσια της θεωρίας της οικονομικής ανάπτυξης⁵ και οι οποίες χρησιμοποιούνται σαν θεωρητικά εργαλεία για την ανάλυση του ρόλου του αγροτικού τομέα στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης των αναπτυσσόμενων χωρών. Οι κυριότερες απ' τις διατυπώσεις αυτές, που στηρίζονται περισσότερο σε μορφολογικά κριτήρια, παρά σε αξιακή σύνθεση του αγροτικού προϊόντος, διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες⁶:

α) Το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού (εργασίας), που αναφέρεται στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού, το οποίο θα μπορούσε να αποσπασθεί απ' τον αγροτικό τομέα και να μεταφερθεί στους άλλους τομείς, χωρίς αυτό να προκαλέσει μείωση της αγροτικής παραγωγής.

β) Το πλεόνασμα αγροτικών προϊόντων που διακρίνεται σε τρεις μορφές: 1) Αυτό της διαφοράς μεταξύ της συνολικής αγροτικής παραγωγής και της κατανάλωσης αγροτικών προϊόντων απ' τον ίδιο τον αγροτικό πληθυσμό. Δηλαδή ό,τι απομένει απ' την αυτοκατανάλωση του αγροτικού πληθυσμού και είναι διαθέσιμο για ανταλλαγή (εμπορεύσιμο πλεόνασμα αγροτικών προϊόντων). 2) Αυτό της διαφοράς μεταξύ της συνολικής αγροτικής παραγωγής και της συνολικής εγχώριας κατανάλωσης προϊόντων του

αγροτικού τομέα (εξαγωγίμο αγροτικό πλεόνασμα) και τέλος 3) της διαφοράς μεταξύ της αξίας της αγροτικής παραγωγής και της συνολικής κατανάλωσης του αγροτικού τομέα, η οποία εκφράζει την αποταμιευτική ικανότητα του τομέα αυτού.

Οι διατυπώσεις αυτές χρησιμοποιούνται σαν θεωρητικό εργαλείο, προκειμένου να αναλυθούν τα προβλήματα στη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης, τόσο στην πλευρά της προσφοράς, όσο και στην πλευρά της ζήτησης, με βάση την κεντρική σημασία που διαδραματίζει ο αγροτικός τομέας στα πρώτα στάδια ανάπτυξης και την πρωταρχική διαδικασία συσσώρευσης. Για τους σκοπούς αυτούς –και χωρίς να παραγνωρίζεται η θεωρητική σημασία και αναλυτική αξία των παραπάνω διατυπώσεων– θεωρούμε τουλάχιστον εξίσου σημαντική και απαραίτητη την οριοθέτηση του αγροτικού πλεονάσματος που προκύπτει μέσα απ' την παραγωγική διαδικασία και την αξιακή σύνθεση του αγροτικού προϊόντος. Με βάση αυτή, το αγροτικό πλεόνασμα σαν οικονομικό μέγεθος δεν συμπίπτει –σχεδόν ποτέ– και διαφέρει από αυτό που προκύπτει με όποια απ' τις παραπάνω διατυπώσεις.

3. Η παραγωγή του αγροτικού πλεονάσματος

Η παραγωγή κάθε προϊόντος αποτελεί μια σκόπιμη ανθρώπινη δραστηριότητα, μια διαδικασία μετασχηματισμού των αγαθών, που γίνεται στα πλαίσια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Για την παραγωγή μιας ποσότητας ενός ή περισσοτέρων προϊόντων, τόσο στο σύνολο της οικονομίας, όσο και σε κάθε επιμέρους κλάδο, απαιτείται η δαπάνη μιας αντίστοιχης ποσότητας εργασίας και μέσων παραγωγής –εργαλεία, υλικά, πρώτες ύλες– το μέγεθος και ο συνδυασμός των οποίων καθορίζεται απ' την χρησιμοποιούμενη τεχνική. Το συνολικό προϊόν του κάθε κλάδου ή του συνόλου της οικονομίας, καθώς και οι ποσότητες των απαραίτητων εισροών που απαιτούνται για την παραγωγή του, μπορούν να εκφρασθούν είτε σε φυσικές ποσότητες (quantity system), είτε σε αξίες (value system), είτε σε χρηματικές τιμές (price system). Η διερεύνηση της παραγωγής και των σχέσεων που την διέπουν, μπορεί να γίνει μέσα από κάθε μία απ' τις κατηγορίες αυτές, μέσω των οποίων φωτίζονται ως ένα βαθμό και διαφορετικές πλευρές της ίδιας πραγματικότητας, που είναι η παραγωγή του κοινωνικού προϊόντος.

Η περιγραφή της παραγωγικής διαδικασίας, τόσο για το σύνολο της οικονομίας, όσο και για κάθε κλάδο χωριστά, μπορεί να

γίνει σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό μέσω του πίνακα εισροών-εκροών του Leontief, ο οποίος κάτω από ορισμένες υποθέσεις μπορεί να μετατραπεί σε ένα γενικό αναλυτικό εργαλείο και ακόμη να δειχθεί η αντιστοιχεία των επιμέρους μεγεθών με αυτά που προκύπτουν απ' τη Μαρξική θεωρία της παραγωγής.

Με βάση τον πίνακα αυτόν και τη σχετική ανάλυση που παραλείπουμε εδώ χάριν συντομίας, λαμβάνουμε τη μαθηματική έκφραση της συνολικής παραγωγής διαδικασίας της οικονομίας⁷ σύμφωνα με την οποία προκύπτει ότι: η συνολική παραγωγή της

οικονομίας $\sum_{j=1}^n$ που είναι το άθροισμα των ενδιάμεσων $\sum_{i=1}^n$ $\sum_{j=1}^n X_{ij}$ και τελικών προϊόντων όλων των κλάδων $\sum_{i=1}^n F_i$ και έχουμε:

$$\sum_{i=1}^n X_i = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij} + \sum_{i=1}^n F_i \quad (1)$$

είναι ίση με τη συνολική αξία των χρησιμοποιούμενων ενδιάμεσων εισροών $\sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij}$ και αμοιβών που καταβλήθηκαν στους

συντελεστές παραγωγής απ' όλους τους κλάδους $\sum_{j=1}^n Y_j$. Οι τε-

λευταίες αντιπροσωπεύουν την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ή ακαθάριστο κοινωνικό εισόδημα Y_j που διακρίνεται σε καθαρή προστιθέμενη αξία: μισθοί W_j και κέρδη S_j , και ακαθάριστη όταν περιλαμβάνονται οι αποσβέσεις D_j . Έχουμε τότε:

$$\sum_{j=1}^n X_j = \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij} + \sum_{j=1}^n Y_j \quad (2)$$

Επειδή $\sum_{i=1}^n X_i = \sum_{j=1}^n X_j$ εύκολα προκύπτει απ' τις (1) και (2) ότι:

$$\sum_{i=1}^n F_i = \sum_{j=1}^n Y_j \quad (3)$$

η οποία αποτελεί και την βασική εξίσωση (ταυτότητα) των εθνικών λογαριασμών σύμφωνα με την οποία η αξία των τελικών αγαθών και υπηρεσιών που παράχθηκε στην οικονομία, δηλαδή το ακαθάριστο εθνικό προϊόν (όταν συμπεριλαμβάνονται έμμεσοι φόροι και εξωτερικές συναλλαγές), είναι ίσο με το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα, που ένα μέρος αφορά τους μισθούς που καταβλήθηκαν και το υπόλοιπο τα κέρδη και κάθε μορφής προσόδους

και τις αποσβέσεις. Τα παραπάνω μεγέθη, με την αφαίρεση των αποσβέσεων απ' το καθένα, γίνονται καθαρό προϊόν (F^n) και εισόδημα (Y^n) αντίστοιχα, για το σύνολο της οικονομίας.

Όλα τα στοιχεία κάθε στήλης ή γραμμής του πίνακα εισροών-εκροών εκφράζονται σε όρους τιμών, εκφράζουν χρηματικές αξίες. Μπορούν όμως, αν κάθε στοιχείο του πίνακα πολλαπλασιασθεί με τις κοινωνικά αναγκαίες ώρες εργασίας (μονάδες αφηρημένης εργασίας) κατά μονάδα προϊόντος του κάθε κλάδου, να εκφραστούν σε όρους αξιών, ενώ η άθροιση και έκφραση σε φυσικές ποσότητες των διαφορετικών προϊόντων με τις διαφορετικές μονάδες μέτρησης, είναι μάλλον αδύνατη.

Επειδή για το σύνολο της οικονομίας –πράγμα που δεν ισχύει για τους επιμέρους κλάδους– το άθροισμα της αξίας των ενδιάμεσων εκροών είναι ίσο με το άθροισμα των ενδιάμεσων εισροών, το ακαθάριστο προϊόν ή η συνολική αξία των τελικών εκροών της οικονομίας είναι ίση με την αξία των αρχικών εισροών δηλαδή την άμεση ή ζωντανή εργασία $W + S$ και την έμμεση ή νεκρή αξία D_i που εισήλθαν στην παραγωγή. Σύμφωνα με την μαρξιστική ανάλυση, η νεοπροστιθέμενη, η καθαρή νέα αξία $W + S$ αποτελείται απ' το μεταβλητό κεφάλαιο W ή το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης για την παραγωγή του προϊόντος και την υπεραξία S που είναι η υπεραξία που ιδιοποιούνται οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Όταν οι άμεσοι παραγωγοί είναι και ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής όπως στην απλή εμπορευματική παραγωγή, τότε ιδιοποιούνται οι ίδιοι ολόκληρη την νέα αξία.

Το τελικό προϊόν της οικονομίας –τελική ζήτηση– δηλαδή το ακαθάριστο προϊόν, διατίθεται εν μέρει για την αντικατάσταση των φθαρέντων μέσων παραγωγής D_j , και το υπόλοιπο καθαρό προϊόν για την κατανάλωση της εργασίας που το παρήγαγε, C_w , των ιδιοκτητών που ιδιοποιούνται την υπεραξία C_k , και για καθαρή νέα συσσώρευση I . Αν απ' την αξία του καθαρού προϊόντος αφαιρέσουμε την αξία που αντιστοιχεί στο κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, το μεταβλητό κεφάλαιο, το υπόλοιπο αποτελεί ένα υπερπρόϊόν που ιδιοποιούνται και χρησιμοποιούν για τους σκοπούς που αναφέρουμε οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Εκφράζοντας τα αντίστοιχα μεγέθη σε όρους τιμών, για το σύνολο της οικονομίας, αν απ' το ακαθάριστο κοινωνικό εισόδημα αφαιρέσουμε το αναγκαίο κόστος σε μισθούς W και μέσα παραγωγής D , προκύπτει το πλεόνασμα S' , η χρηματική έκφραση της υπεραξίας, δηλαδή κέρδη, τόκοι, πρόσοδοι. Αν απ' το ακαθάριστο προϊόν αφαιρέσουμε αυτό που αντιστοιχεί στις

αποσβέσεις D και τους μισθούς W , τότε απομένει ένα υπερπροϊόν S^P , το οποίο αντιστοιχεί στο πλεόνασμα. Και τα δύο μεγέθη, αντιπροσωπεύουν αυτό που απομένει πάνω απ' το κοινωνικά αναγκαίο κόστος για τη συνολική παραγωγή μιας οικονομίας, αντιπροσωπεύουν δηλαδή το περίσσειμα της οικονομίας που είναι πάνω απ' τις ανάγκες της παραγωγής και το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για διάφορους σκοπούς, εκφράζοντας το βαθμό οικονομικής ελευθερίας της. Έτσι με βάση την εξίσωση (3) έχουμε:

$$\sum_{i=1}^n F_i - (C_{wi} + D_i) = S_i^P = C_{ki} + I_i^n \quad (4)$$

και αντίστοιχα:
$$\sum_{j=1}^n Y_j - (W_j + D_j) = S_j \quad (5)$$

Το πλεόνασμα και το υπερπροϊόν της οικονομίας θα συμπίπτουν με την υπόθεση ότι καταναλώνονται όλοι οι μισθοί. Η υπεραξία που περιέχεται στο υπερπροϊόν αυτό, είναι κατά προσέγγιση ίση με το πλεόνασμα, το οποίο αποτελεί τη χρηματική έκφραση της τελευταίας, πράγμα όμως το οποίο δεν ισχύει για κάθε επιμέρους κλάδο, δεδομένου ότι οι τιμές στην πράξη δεν είναι ανάλογες των αξιών λόγω της μεσολάβησης πολλών επιμέρους παραγόντων. Ούτε επίσης το προϊόν του κάθε κλάδου που αντιπροσωπεύεται στο τελικό προϊόν της οικονομίας, την τελική ζήτηση, συμπίπτει με το ακαθάριστο προϊόν του κάθε κλάδου, δεδομένου ότι ορισμένοι κλάδοι μπορούν να παράγουν μικρό μέρος ή καθόλου προϊόν για τελική ζήτηση και άλλοι μεγαλύτερο ή ολόκληρο το προϊόν για την τελική ζήτηση. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι το συνολικό προϊόν του κάθε κλάδου διατίθεται, τόσο για ενδιάμεση, όσο και για τελική ζήτηση, στα πλαίσια του δοσμένου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας μέσα στην οικονομία. Προκειμένου να υπολογίσουμε το υπερπροϊόν και το αντίστοιχο πλεόνασμα του κάθε κλάδου, θα πρέπει όπως και για το σύνολο της οικονομίας, απ' τις συνολικές εκροές του ενδιάμεσες και τελικές, να αφαιρέσουμε το κόστος για εισροές, ενδιάμεσες και αρχικές, δηλαδή απ' τα συνολικά του έσοδα, να αφαιρέσουμε τα συνολικά του έξοδα. Τα πρώτα προέρχονται από πωλήσεις προϊόντων του κλάδου για ενδιάμεσες εισροές άλλων κλάδων και τελική ζήτηση και το δεύτερο από αγορές του κλάδου για ενδιάμεσες και αρχικές εισροές του, δηλαδή ενδιάμεσα προϊόντα, πρώτες ύλες, ανάλωση παγίου κεφαλαίου και μισθούς. Ο υπολογισμός του συνολικού προϊόντος που παράγει κάθε κλάδος με δοσμένη την τελική ζήτηση, γίνεται με τη βοήθεια των τεχνολο-

γικών συντελεστών, των οποίων θα πρέπει να υπολογίσουμε τη μήτρα, για το σκοπό αυτό. Χρησιμοποιώντας τους τεχνολογικούς συντελεστές οι οποίοι δείχνουν τις απαραίτητες εισροές a_{ij} που προέρχονται απ' τον κλάδο i για την παραγωγή μιας μονάδας του κλάδου j και έχουμε $X_{ij} = a_{ij}X_j$, η εξίσωση που δείχνει το συνολικό προϊόν του κλάδου X_i μπορεί να γραφεί:

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} X_j + F_i \quad (6)$$

και αντιστοιχεί για κάθε έναν απ' τους κλάδους της οικονομίας. Αν το σύστημα όλων αυτών των εξισώσεων γραφεί με τη μορφή μήτρας, όπου το διάνυσμα της συνολικής παραγωγής όλων των κλάδων X επί την μήτρα των τεχνολογικών συντελεστών A , συν το διάστημα του προϊόντος της τελικής ζήτησης F , είναι ίσο με το διάνυσμα της συνολικής παραγωγής, δηλαδή:

$$X = AX + F \quad (7)$$

Η εξίσωση αυτή μπορεί να γραφεί και:

$$X - AX = F \quad (8)$$

ή

$$(I - A)X = F \quad (9)$$

όπου I η μοναδιαία μήτρα με διαγώνια στοιχεία ίσα με τη μονάδα, και μηδενικά τα μη διαγώνια στοιχεία. Η γενική λύση της εξίσωσης (9) επιτυγχάνεται με τον υπολογισμό της αντίστροφης μήτρας $(I - A)^{-1}$ –που είναι η αντίστροφη της μήτρας Leontief $(I - A)$ – τα στοιχεία ή οι συντελεστές της οποίας, αντανακλούν όλα τα άμεσα ή έμμεσα αποτελέσματα που προέρχονται από μεταβολή της τελικής ζήτησης κατά μία μονάδα. Έτσι έχουμε:

$$X = (I - A)^{-1} \cdot F \quad (10)$$

Έχοντας υπολογίσει τη συνολική παραγωγή του κλάδου, X_i , στην προκειμένη περίπτωση του αγροτικού, X_a , με την αφαίρεση των ενδιάμεσων εισροών που αγόρασε από άλλους κλάδους, E , και το κόστος των αρχικών εισροών του σε εργασία, W , και ανάλωση σταθερού κεφαλαίου, D , θα προκύψει όπως και για το σύνολο της οικονομίας στις εξισώσεις (8) και (9) το πλεόνασμα ή υπερπροϊόν του αντίστοιχα, που παράγει ή παίρνει ο συγκεκριμένος κλάδος απ' το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας. Η απλοποιημένη μορφή αυτών, μέσω των οποίων προκύπτει το αγροτικό πλεόνασμα είναι:

$$X_a = E + W + S + D = \text{συνολική παραγωγή} \quad (11)$$

$$F_a = C + I^n + D = \text{ακαθάριστο προϊόν του κλάδου} \quad (12)$$

$$Y_a^n = W + S = \text{καθαρό εισόδημα} \quad (13)$$

και

$$Y_a^n - W = S_a = \text{αγροτικό πλεόνασμα} \quad (14)$$

Έχουμε αντίστοιχα:

$$F_a^n = C + I^n = \text{καθαρό προϊόν} \quad (15)$$

απ' το οποίο αν αφαιρεθεί η αξία της κατανάλωσης που αντιστοιχεί στο κόστος της εργασίας C_w –αναγκαίους μισθούς– προκύπτει το υπερπροϊόν, S_a^P που είναι:

$$S_a^P = F_a^n - C_w \quad (16)$$

Προκειμένου όμως να έχουμε την πλήρη εικόνα της πραγματικότητας, θα πρέπει στις βασικές αυτές εξισώσεις να λάβουμε υπόψιν τους αμέσους φόρους του κράτους και τις επιδοτήσεις, εθνικές και κοινοτικές. Έτσι, σύμφωνα με την ανάλυση και τον ορισμό του αγροτικού πλεονάσματος που παρουσιάστηκε ως τώρα, βλέπουμε ότι αυτός είναι παραπλήσιος της έννοιας του πλεονάσματος του παραγωγού (producer's surplus), όπως αυτή αναπτύσσεται απ' την ορθόδοξη οικονομική θεωρία⁸. Το τελευταίο όμως ενώ σαν οικονομικό μέγεθος είναι πολύ κοντά στον παραπάνω ορισμό –θεωρούμενο σαν η επιφάνεια μεταξύ της καμπύλης προσφοράς ή οριακού κόστους και της γραμμής της τιμής σε ανταγωνιστικές συνθήκες, είτε στην βραχυχρόνια περίοδο όπου περιλαμβάνει κέρδη και πρόοδο, είτε στη μακροχρόνια που στην περίπτωση της γης περιλαμβάνει μόνον πρόσοδο (Ρικαρντιανή πρόσοδος)– διαφέρει ως προς την προέλευση, το ρόλο και σημασία του στο σύστημα σκέψης που χαρακτηρίζει το ρεύμα αυτό της οικονομικής επιστήμης.

4. Παραγωγική ή μη παραγωγική η αγροτική εργασία;

Όπως αναφέραμε προηγούμενα, για τους φυσιοκράτες, η αγροτική εργασία ήταν όχι μόνον παραγωγική εργασία, αλλά και η μόνη παραγωγική εργασία που γνώριζαν. Στην εξέλιξη όμως της προβληματικής αυτής πάνω στο θέμα και ιδιαίτερα στην κλασική οικονομική σκέψη, η αγροτική εργασία θεωρείται μεν παραγωγική, αλλά όχι όμως και η μόνη παραγωγική εργασία στην κοινωνία. Υπάρχουν και άλλες εργασίες σε άλλους τομείς της οικονομίας που έχουν το χαρακτηριστικό κριτήριο να παράγουν ένα καθαρό προϊόν, μια νέα αξία μεγαλύτερη απ' το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, δηλαδή $Y^n > W$. Βασικό κριτήριο στη Μαρξική ανάλυση αποτελεί η παραγωγή υπεραξίας για το κεφάλαιο και σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο ορισμός της πα-

ραγωγικής εργασίας, ταιριάζει μόνο στη μισθωτή αγροτική εργασία, όπου υπάρχουν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής. Αλλά θα μπορούσε όμως να εφαρμοσθεί, ακόμη και στην περίπτωση που οι παραγωγοί είναι εμπορευματοπαραγωγοί, όπως «... οι βιοτέχνες, αγρότες, οι οποίοι εργάζονται με δικά τους μέσα παραγωγής... οι οποίοι είναι δυνατόν να αναπαράγουν όχι μόνον την εργατική τους δύναμη, αλλά να δημιουργούν και υπεραξία, γιατί η θέση τους επιτρέπει σ' αυτούς να ιδιοποιούνται την δική τους υπερεργασία ή ένα μέρος της» (γιατί ένα μέρος της αφαιρείται με τη μορφή φόρων κ.λπ.)⁹. Στην περίπτωση αυτή ο αυτοαπασχολούμενος βιοτέχνης ή αγρότης «... εκμεταλλεύεται τον εαυτό του σαν μισθωτό εργάτη και με την υπεραξία που πληρώνει στον εαυτό του, πληρώνει φόρο υποτέλειας τον οποίο η εργασία χρωστάει στο κεφάλαιο. Ίσως να πληρώνει στον εαυτό του και ένα τρίτο μέρος σαν γαιοκτήμονας (πρόσοδο)...»¹⁰. Και το γεγονός ότι «—ιδιοποιείται ο ίδιος ολόκληρο το προϊόν της δικής του δουλειάς και δεν το ιδιοποιείται ένα τρίτο αφεντικό, το περίσσευμα της αξίας του προϊόντος του πάνω απ' τη μέση τιμή του λ.χ. της ημερήσιας εργασίας του, δεν το χρωστάει στη δική του εργασία που τον κάνει να μην ξεχωρίζει απ' τους άλλους εργάτες— αλλά στο ότι είναι κάτοχος μέσων παραγωγής»¹¹.

Ο αγροτικός τομέας που παράγει και παίρνει ένα μέρος απ' το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας, που συνδέεται με διακλαδικές συναλλαγές με τους άλλους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας, είναι παραγωγικός τομέας και η εργασία που απασχολείται σ' αυτόν, για το λόγο αυτό είναι παραγωγική. Αναπαράγει όχι μόνον τον εαυτό της, αλλά και ένα περίσσευμα, το οποίο μπορεί να διατεθεί, τόσο για παραγωγική, όσο και για μη παραγωγική εργασία, χαρακτηριστικό που δεν έχει η μη παραγωγική εργασία, αλλά μόνον η παραγωγική. Όπως είδαμε και προηγούμενα, το καθαρό προϊόν ή η νέα αξία του αγροτικού τομέα —ο οποίος όπως όλοι οι παραγωγικοί τομείς παράγει εμπορεύματα με βάση τα δεδομένα της αγοράς— αποτελείται απ' το μέρος εκείνο που απαιτείται για την πληρωμή της αναγκαίας εργασίας —του αναγκαίου κόστους σε εργασία— και το υπόλοιπο αποτελεί ένα πλεόνασμα που περιλαμβάνει κέρδος στο απασχολούμενο κεφάλαιο και γαιοπρόσοδο (ενοίκιο γης) και το οποίο πληρώνεται στους ιδιοκτήτες γης, όταν ενοικιάζουν την καλλιεργούμενη γη, ή είναι τεκμαρτό στην περίπτωση που είναι ιδιοκτησία τους. Το πρώτο μέρος καθορίζεται απ' τη δοσμένη τεχνική και είναι το κοινωνικά αναγκαίο κόστος σε ημερομίσθια, πραγματικά πληρωνόμενα αν έχουμε καπιταλιστικής μορφής επιχείρηση που απασχολεί

αγρεργάτες, ή τεκμαρτό αν έχουμε οικογενειακής μορφής εκμετάλλευση. Στην δεύτερη περίπτωση μπορεί ακόμη τα αναγκαία ημερομίσθια να προέρχονται κατά ένα μέρος από πληρωνόμενη εργασία που δεν διαθέτει το νοικοκυριό, λόγω του είδους της, ή τεκμαρτή με ανταλλαγή (δανεική) μεταξύ νοικοκυριών. Το κόστος όμως αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης του νοικοκυριού, είναι ένα διαφορετικό μέγεθος και οι ανάγκες συντήρησης μπορεί να είναι μεγαλύτερες ή μικρότερες του τεκμαρτού ή μη κόστους που εισέρχεται στην παραγωγή των επιμέρους προϊόντων. Στην πρώτη περίπτωση, είναι επόμενο να καλύπτονται απ' την κατανάλωση ενός μέρους του αγροτικού πλεονάσματος και ακόμη από εξωγεωργικά εισοδήματα ή τη μεταφορά μέσω του κράτους σ' αυτό –μέσω επιδοτήσεων– πλεονάσματος απ' τους άλλους τομείς της οικονομίας, που αποσπάται μέσω του εξουσιαστικού του μηχανισμού. Αντίθετα, στην περίπτωση των μισθωτών αγρεργατών που μετακινούνται συνεχώς σε διάφορες αγροτικές εργασίες ή και εκμεταλλεύσεις, το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης συμπίπτει με το κοινωνικά αναγκαίο κόστος σε μισθούς που καταβλήθηκαν για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος. Για τους λόγους αυτούς και το πλεόνασμα που παράγεται ή συλλαμβάνεται από καπιταλιστικές ή μη επιχειρήσεις με ίδια τεχνική και συνθήκες αγοράς είναι το ίδιο, δεδομένου ότι οι τιμές των προϊόντων είναι ίδιες. Διαφορετικά θα συνέβαινε, επιχειρήσεις με ίδια τεχνική, να παράγουν διαφορετικό ή καθόλου πλεόνασμα λόγω των διαφορετικών παραγωγικών σχέσεων, των σχέσεων ιδιοκτησίας. Οι τελευταίες όμως καθορίζουν μόνον τον τρόπο ιδιοποίησης του πλεονάσματος και όχι το μέγεθος και την ύπαρξή του, πράγμα που προέρχεται και καθορίζεται μέσα απ' την παραγωγική διαδικασία, μέσα απ' την παραγωγή, όπως είδαμε προηγουμένα.

Για τους λόγους αυτούς το αγροτικό πλεόνασμα παράγεται τόσο από καπιταλιστικές, όσο και από οικογενειακής μορφής επιχειρήσεις και είναι αυτό που μένει πάνω απ' το κοινωνικά αναγκαίο κόστος –τεκμαρτό ή πληρωνόμενο– σε εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος και η οποία επειδή παράγει, εκτός από ένα θετικό καθαρό προϊόν και ένα υπερπροϊόν ή πλεόνασμα, είναι παραγωγική.

5. Προσδιοριστικοί παράγοντες του αγροτικού πλεονάσματος

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε για την παραγωγή του αγροτικού πλεονάσματος και τις εξισώσεις-ταυτότητες απ' τις οποίες αυτό προκύπτει, μπορούμε στη συνέχεια να προχωρήσουμε σε μεγαλύτερη ανάλυση των στοιχείων των εξισώσεων αυτών, προκειμένου να καθορισθούν οι σημαντικότεροι επιμέρους παράγοντες –οικονομικοί και εξωοικονομικοί– που καθορίζουν το μέγεθος του αγροτικού πλεονάσματος και να ερμηνευτούν οι εξελίξεις σ' αυτό, έτσι ώστε να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο στην άσκηση αγροτικής πολιτικής. Ξεκινώντας απ' τη συνολική ακαθάριστη αξία του συνόλου της αγροτικής παραγωγής X , ή ενός επιμέρους κλάδου της, το μέγεθός της εξαρτάται απ' τις τιμές P που ισχύουν κάθε χρόνο (μέσες σταθμισμένες τιμές παραγωγού χωρίς ενισχύσεις) και τον όγκο της παραγωγής Q . Έχουμε δηλαδή $X = P \cdot Q$. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων καθορίζονται απ' τις συνθήκες προσφοράς και ζήτησης, καθώς και από την πολιτική παρέμβασης ή προστασίας σε εθνικό ή κοινοτικό επίπεδο, μέσω της οποίας διαμορφώνονται τιμές διαφορετικές απ' αυτές που θα ίσχυαν με την ελεύθερη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς. Ο όγκος της παραγωγής, εκτός απ' την καλλιεργούμενη έκταση και τις δοσμένες εισροές σε εργασία, υλικά και μηχανήματα, εξαρτάται απ' τις καιρικές συνθήκες και την μεταβολή στην παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας. Η μεταβολή στον όγκο της αγροτικής παραγωγής, εκφράζει συνήθως τους δύο τελευταίους παράγοντες.

Με την αφαίρεση των ενδιάμεσων εισροών E και των αποσβέσεων D φθάνουμε στην ακαθάριστη (Y) και καθαρή προστιθέμενη αξία (Y^n) αντίστοιχα. Η εξέλιξη των τιμών αυτών των μεγεθών και ιδιαίτερα των ενδιάμεσων εισροών σε σχέση με τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη του ακαθάριστου ή καθαρού αγροτικού προϊόντος, της ακαθάριστης ή καθαρής προστιθέμενης αξίας. Η σχέση αυτή, που εκφράζει τους όρους εμπορίου στο πεδίο της παραγωγής μεταξύ του αγροτικού τομέα και των άλλων τομέων της οικονομίας, δείχνει τη μεταφορά πλεονάσματος –ή εισοδήματος του οποίου το πρώτο είναι μέρος– προς ή από τον αγροτικό τομέα, αν οι όροι εμπορίου στρέφονται υπέρ ή σε βάρος του, η οποία πραγματοποιείται στα πλαίσια του οικονομικού μηχανισμού των τιμών και της αγοράς. Με την αφαίρεση του κόστους για την αμοιβή της αναγκαίας εργασίας W απ' την καθαρή προστιθέμενη αξία ή το

καθαρό προϊόν, προκύπτει όπως αναφέραμε προηγούμενα, το πλεόνασμα που ιδιοποιούνται οι ιδιοκτήτες γης και μέσω παραγωγής –γαιοπρόσοδος και κέρδη– μέσα από τα δεδομένα και τη διαδικασία της παραγωγής. Το αναγκαίο εργατικό κόστος σε ημερομίσθια, πραγματικά πληρωνόμενα ή τεκμαρτά, καθορίζεται απ' τον αριθμό των ημερομισθίων που απαιτεί η δοσμένη τεχνική για κάθε επίπεδο παραγωγής και το ύψος του αγροτικού ημερομισθίου, που καθορίζεται από παράγοντες που σχετίζονται με την προσφορά αγροτικής εργασίας και το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Το πλεόνασμα που προκύπτει με βάση τα οικονομικά δεδομένα και τους παράγοντες που αναφέραμε ως τώρα, μπορεί να μεταβληθεί σαν μέγεθος, κάτω απ' την επιρροή εξωοικονομικών παραγόντων και μηχανισμών και συγκεκριμένα από το ρόλο και την πολιτική του κράτους στον τομέα αυτόν. Το κράτος μέσω της φορολογίας T , αποσπά ένα μέρος του ιδιωτικού πλεονάσματος της οικονομίας¹² και μπορεί να μεταφέρει άμεσα πλεόνασμα σε κάποιον τομέα μέσω των επιδοτήσεων ή επιχορηγήσεων Z προς αυτόν.

Στην περίπτωση της ελληνικής γεωργίας, τον ίδιο ρόλο παίζουν και οι κοινοτικές επιδοτήσεις. Η μεταβολή στο αγροτικό πλεόνασμα εξαρτάται απ' τη διαφορά $(Z-T)$. Έτσι, το αγροτικό πλεόνασμα που προκύπτει με βάση τους παραπάνω επιμέρους παράγοντες –οικονομικούς και εξωοικονομικούς– εκφράζεται και μπορεί να εκτιμηθεί απ' την παρακάτω σχέση:

$$S_A = PQ \cdot (E + D + W) + (Z - T) \quad (17)$$

Ακόμη με βάση τα παραπάνω μπορεί να αναλυθεί η συμπεριφορά των επιμέρους παραγόντων, η κατεύθυνση και ακόμη η έκταση των επιπτώσεων και μεταβολών στο μέγεθος του αγροτικού πλεονάσματος, που προέρχονται από μεταβολές σε έναν ή περισσότερους απ' αυτούς και οφείλονται σε διαφορετικές αιτίες.

6. Εκτιμήσεις για το αγροτικό πλεόνασμα στην ελληνική οικονομία

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε και τους παράγοντες που το προσδιορίζουν, όπως αυτοί εκφράζονται στην εξίσωση (17), το αγροτικό πλεόνασμα μπορεί ν' αποκτήσει λειτουργικό περιεχόμενο και εύκολα να υπολογισθεί τόσο για το σύνολο του αγροτικού τομέα, όσο και για τους επιμέρους κλάδους του και προϊόντα, χρησιμοποιώντας τις αντίστοιχες στατιστικές της

ΕΣΥΕ για τον αγροτικό τομέα, το εισόδημα, την παραγωγή, τις τιμές κ.λπ. Το μόνο όμως κενό το οποίο δεν καλύπτουν οι στατιστικές αυτές και το οποίο είναι πολύ σημαντικό για την εκτίμηση του αγροτικού πλεονάσματος, αφορά το κόστος ή την αμοιβή της αναγκαίας εργασίας για την παραγωγή του κάθε προϊόντος, χωρίς το οποίο δεν μπορεί να γίνουν οι ανάλογες εκτιμήσεις.

Το κενό αυτό μπορεί να καλυφθεί με τα στοιχεία που παρέχει η έρευνα της υπηρεσίας κόστους και τιμών του Υπουργείου Γεωργίας για τη διάρθρωση του κόστους παραγωγής αγροτικών προϊόντων¹³. Στην έρευνα αυτή παρουσιάζονται οι επιμέρους κατηγορίες δαπανών που συνθέτουν το συνολικό κόστος παραγωγής κάθε προϊόντος της φυτικής παραγωγής, τόσο σαν απόλυτα μεγέθη, όσο και σαν ποσοστά στο σύνολο, καθώς επίσης και κατά τάξη μεγέθους εκμεταλλεύσεων και μέσο όρο. Το συνολικό κόστος της απαιτούμενης εργασίας, με τις επιμέρους κατηγορίες – πληρωνόμενης, τεκμαρτής, οικιακής ή ξένης κ.λπ.– δίνεται σαν απόλυτο μέγεθος ή ποσοστό, καθώς και οι διάφορες κατηγορίες του πλεονάσματος, όπως ενοίκια, τεκμαρά ή πληρωνόμενα, ή τόκοι. Ακόμη με βάση την έρευνα αυτή μπορεί να υπολογισθεί το κέρδος σαν η διαφορά μεταξύ όλων των δαπανών και εσόδων. Με βάση τις στατιστικές του γεωργικού εισοδήματος και την έρευνα αυτή, επιχειρήσαμε μια εκτίμηση του συνολικού αγροτικού πλεονάσματος της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 1980-88 και με βάση όμως ορισμένες υποθέσεις και παραδοχές, οι οποίες οφείλονται στο γεγονός ότι τα στοιχεία της έρευνας αυτής είναι διαθέσιμα μόνον για τα έτη 1983, 1984 και 1985, ενώ για τα υπόλοιπα έτη μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει η σχετική επεξεργασία. Η εκτίμηση του κόστους της εργασίας, στηρίχθηκε στα δεδομένα για τα έτη αυτά, λαμβάνοντας το απόλυτο μέγεθος και ποσοστό κατά προϊόν και κατόπιν έγινε στάθμιση ανάλογα με τη συνολική αξία του κάθε προϊόντος και τη συμμετοχή της στη συνολική αξία της φυτικής παραγωγής.

Το ποσοστό της συμμετοχής της εργασίας που προέκυψε, θεωρήθηκε σταθερό για τα προηγούμενα έτη και για τα επόμενα, γεγονός το οποίο βέβαια αποτελεί κάποια απόκλιση απ' την πραγματικότητα, δεδομένου ότι και το ποσοστό του στο συνολικό κόστος υπόκειται σε μεταβολές έστω και μικρής έκτασης και η συμμετοχή του κάθε προϊόντος στο σύνολο υπόκειται επίσης σε μεταβολές προκαλούμενες απ' τις μεταβολές στον όγκο και τις τιμές που διαμορφώνονται γι' αυτό. Το ποσοστό που προέκυψε σαν μέσος όρος, σταθμισμένο για τη συμμετοχή της εργασίας στη συνολική ακαθάριστη αξία της φυτικής παραγωγής, εί-

Πίνακας 1
Το Αγροτικό Πλεόνασμα στην Ελληνική Οικονομία, Περίοδος 1980-88

Έτος	Συνολική Ακαθ. Αξία	Ενδιάμεση Κατανάλωση	Ακαθάριστη Προστιθ. Αξία	Καθαρή Προστιθέμ. Αξία $v = Y - D + (Z - T)^*$	Εργατικό Κόστος	Αγροτικό Πλεόνασμα	$\frac{5a}{\gamma^n}$	$5a - (Z - T)^{**}$
	P . Q	E	Y	Y	W	S _a		
1980	323.629	73.304	250.235	241.692	122.979	118.715	48.9	114.622
1981	394.058	92.257	301.801	299.910	149.742	150.168	50.2	136.537
1982	488.415	108.054	380.361	381.891	185.597	196.294	51.5	176.121
1983	551.726	137.875	413.851	410.022	209.655	200.367	48.8	180.541
1984	701.819	163.728	538.091	536.513	266.691	269.822	50.2	242.112
1985	863.934	200.599	663.235	656.578	328.294	328.284	50.0	298.872
1986	977.835	230.530	747.305	729.661	371.577	358.084	49.1	330.448
1987*	1.064.710	258.710	806.000	833.131	404.589	428.542	51.3	351.853
1988*	1.237.985	288.044	949.941	999.048	470.434	528.614	52.8	429.949

* Προσωρινά στοιχεία.

** Αν ληφθούν υπόψιν και οι επιδοτήσεις ορισμένων ενδιάμεσων εισροών το ύψος τους είναι μεγαλύτερο και άρα το πλεόνασμα είναι μικρότερο.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Eurostat, Υπ. Γεωργίας.

ναι 50% και για τη ζωική παραγωγή σύμφωνα με εκτιμήσεις προερχόμενες από άλλες πηγές, 10%. Έτσι για τη συνολική ακαθάριστη αξία της αγροτικής παραγωγής, προέκυψε ένα μέσο ποσοστό, 38.5%, το οποίο ελήφθη για τον υπολογισμό του αναγκαίου εργατικού κόστους στο σύνολο της αγροτικής παραγωγής. Με τα δεδομένα και τις υποθέσεις αυτές, οι εκτιμήσεις για το αγροτικό πλεόνασμα της ελληνικής οικονομίας δίνονται στον πίνακα που ακολουθεί και στηρίζεται στην εξίσωση (17) που διατυπώθηκε προηγούμενα.

Συμπεράσματα

Το πλεόνασμα του αγροτικού τομέα, όπως ορίσθηκε εδώ, σαν συνθετικό στοιχείο της αξίας του αγροτικού προϊόντος, προέκυψε μέσα απ' την ανάλυση της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας της οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο αγροτικός τομέας σαν ένας απ' τους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας, παράγει και παίρνει σύμφωνα με τα δεδομένα της παραγωγής του και τις συναλλαγές του με τους άλλους τομείς, ένα μέρος απ' το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας. Με βάση τη θεωρητική θεμελίωση και την ποσοτικοποίησή του, που στηρίζεται σε διαθέσιμο και πραγματικά δεδομένα, μπορούν να διερευνηθούν, τόσο οι παράγοντες –οικονομικοί και εξωοικονομικοί– οι οποίοι το προσδιορίζουν, όσο και η συμβολή ή συμμετοχή των επιμέρους κλάδων ή προϊόντων στο σύνολό του. Εκτός απ' την παραγωγή του, μπορεί να ερευνηθεί και η επίσης σημαντική πλευρά της ιδιοποίησης και χρήσης του και συγκεκριμένα οι κατηγορίες και μορφές που αυτό εμφανίζεται –κέρδη, τόκοι, γαιοπρόσοδος– οι φορείς που το ιδιοποιούνται, καθώς και οι τρόποι χρήσης του στη δοσμένη οικονομία και χρονική περίοδο. Σαν κρίσιμο οικονομικό μέγεθος, αποκτά έτσι μεγαλύτερη θεωρητική και πρακτική αξία, λειτουργικό περιεχόμενο και δυνατότητες εμπειρικών εφαρμογών, για την διερεύνηση των προβλημάτων και εξελίξεων του αγροτικού τομέα, καθώς και των επιπτώσεων απ' τη χάραξη της αγροτικής πολιτικής. Επιπλέον, μπορεί να συμβάλει σε μια λεπτομερέστερη ανάλυση του αγροτικού εισοδήματος κατά κατηγορία και προέλευση, πράγμα απαραίτητο για μια ορθότερη φορολογική πολιτική στον τομέα αυτόν.

Σχετικά με το αγροτικό πλεόνασμα της ελληνικής οικονομίας και τις εκτιμήσεις που προέκυψαν για την περίοδο 1980-88, κάτω απ' τους περιορισμούς που αναφέρθηκαν και αφορούν την πα-

ροχή των διαθέσιμων στοιχείων της έρευνας για τη διάρθρωση του κόστους παραγωγής αγροτικών προϊόντων, παρατηρούμε τα εξής: α) Το μέγεθος του πλεονάσματος που παράγει ή παίρνει ο αγροτικός τομέας της ελληνικής οικονομίας την περίοδο αυτή, μένει σχεδόν στάσιμο σαν ποσοστό του καθαρού προϊόντος του τομέα, παρά την ευνοϊκή εξέλιξη των όρων εμπορίου του τομέα αυτού με τους άλλους τομείς που απολαμβάνει, λόγω του υψηλότερου προστατευτικού πλαισίου στα πλαίσια της κοινής αγροτικής πολιτικής. Η ελαφρά άνοδος του στο τέλος της περιόδου, οφείλεται στην αυξανόμενη μεταφορά πλεονάσματος μέσω εξωοικονομικών μηχανισμών –εθνικοί και κοινοτικοί πόροι– προς τον αγροτικό τομέα και τη σημαντική μετά το 1987 μείωση των φόρων που πλήρωναν οι παραγωγοί. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται μάλλον στην πτωτική πορεία της παραγωγικότητας και την καθυστέρηση της αναδιάρθρωσης προς περισσότερο παραγωγικούς κλάδους ή προϊόντα που σημειώνεται στον τομέα αυτόν, ενώ η εισροή μεταναστών από χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, επέτρεψε μάλλον σημαντικές αυξήσεις στο κόστος εργασίας. Λεπτομερέστερη ανάλυση όλων των επιμέρους παραγόντων και της συμβολής των διαφόρων κλάδων ή προϊόντων, ενώ είναι δυνατή με βάση τα στοιχεία της παραπάνω έρευνας –αν αυτά διατεθούν– ξεφεύγει απ’ τα όρια της εργασίας αυτής. β) Σημαντικό μέρος αποτελεί η γαιοπρόσδοος –ενοίκιο γης, τεκμαρτό ή πληρωνόμενο– σημαντικό μέρος της οποίας ιδιοποιούνται άτομα που δεν ανήκουν στον αγροτικό πληθυσμό. Επίσης τα κέρδη είναι σημαντικά, ιδιαίτερα στις δυναμικές καλλιέργειες, ενώ πολύ λιγότερο είναι το μέρος που αφορά τους τόκους. Λόγω του οικογενειακού χαρακτήρα της ελληνικής γεωργίας, το μεγαλύτερο μέρος του πλεονάσματος ιδιοποιείται απ’ τους ίδιους τους παραγωγούς, ενώ σημαντικό είναι τα τελευταία χρόνια, το μερίδιο που ιδιοποιούνται άτομα που ανήκουν σε άλλες επαγγελματικές κατηγορίες.

Με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν για τις ιδιωτικές επενδύσεις στον αγροτικό τομέα, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως ένα πολύ μικρό και μειούμενο ποσοστό του αγροτικού πλεονάσματος, κάτω του 10%, χρησιμοποιείται για επενδύσεις την παραπάνω περίοδο στο αγροτικό τομέα, ενώ το υπόλοιπο διατίθεται για κατανάλωση και συντήρηση του πολυάριθμου αγροτικού πληθυσμού, που με ποσοστό απασχόλησης 28% περίπου του εργατικού δυναμικού της χώρας, είναι το υψηλότερο στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Λαμβάνοντας επίσης υπόψιν, τη διαφορά μεταξύ του μέσου επιπέδου κατανάλωσης του αγροτικού νοικοκυριού που

προκύπτει απ' την έρευνα των οικογενειακών προϋπολογισμών και αυτής που καλύπτεται απ' την αμοιβή και το κόστος για την αναγκαία εργασία στη γεωργία, εύκολα συμπεραίνεται, ότι για τη συντήρηση των αγροτικών νοικοκυριών θα πρέπει να χρησιμοποιείται ένα σημαντικό μέρος του πλεονάσματος που παράγεται εκεί, καθώς και των εξωγεωργικών εισοδημάτων, η ύπαρξη των οποίων είναι σημαντική στην ελληνική ύπαιθρο. Ιδιαίτερα για τα μεγάλα αγροτικά νοικοκυριά, σημαντικό μέρος αφορά πολυτελή κατανάλωση και επενδύσεις στον αστικό τομέα. Οι τρόποι χρήσης του αγροτικού πλεονάσματος, που συντηρούν τις διαρθρωτικές αδυναμίες και τη στασιμότητα του ελληνικού αγροτικού τομέα, καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό απ' το υψηλό προστατευτικό πλαίσιο και εισοδηματική στήριξη που απολαμβάνει ο αγροτικός τομέας λόγω της κοινής αγροτικής πολιτικής. Λόγω αυτής αμβλύνεται η πίεση του ανταγωνισμού και της αγοράς για εκσυγχρονισμό και αναδιάρθρωση των καθυστερημένων παραγωγικών δομών του αγροτικού τομέα, αλλά και έμμεσα καθυστερεί η διαδικασία του διαρθρωτικού μετασχηματισμού του συνόλου της οικονομίας. Αν όμως το πλαίσιο αυτό αποτελεί αιτία εφησυχασμού και χαλάρωσης της παραγωγικής προσπάθειας, παρέχει συγχρόνως και τις δυνατότητες εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης της γεωργικής παραγωγής, τις δυνατότητες μιας άλλης αγροτικής πολιτικής και τη χρήση του αγροτικού πλεονάσματος με μορφές που εκτός απ' τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του αγροτικού πληθυσμού, θα εγγυώνται ένα καλύτερο μέλλον, στο ανταγωνιστικότερο πλαίσιο, στο οποίο αυτός, αργά ή γρήγορα, θα κληθεί να επιβιώσει.

Σημειώσεις

1. W. Eltis (1984), σελ. 34.
2. Κ. Μαξ, *Θεωρίες της Υπεραξίας*, τόμος Α', σελ. 177.
3. B. Meek (1960), p. 330, W. Eltis (1984), σελ. 13.
4. Γ. Σταμάτης (1989), σελ. 59.
5. Σχετικά έργα πολλών θεωρητικών όπως: Lewis W., Nurkse R., Fei J., Baran P. κ.ά. Βλέπε στο: Meier G., *Leading issues in Economic Development*, 1970.
6. Λεπτομερή ανάλυση βλέπε στο: Πάκου Θ. και Ρέππα Π., *Το γεωργικό πλεόνασμα στην οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 52-61.
7. Βλέπε: Θ. Σκούντζου (1981), σελ. 42.
8. Μεταξύ άλλων βλέπε: J. Mishan, «What is producer's surplus», *A.E.R.*, 58, Dec. 1968, Currie J., Murpy J., Schmitz A., «The concept of economic surplus

and its use in economic analysis», *E.J.*, Dec. 1971, p. 755, 757, Baumol W., *Economic Theory and Operations Analysis*, 1977, N. Jersey, p. 595.

9. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες της Υπεραξίας*, τόμος Α', σελ. 456.

10. Στο ίδιο, σελ. 457.

11. Στο ίδιο, σελ. 457.

12. Το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας, αποτελείται απ' το ιδιωτικό πλεόνασμα, που είναι η χρηματική έκφραση της υπεραξίας με τις διάφορες μορφές που αυτή λαμβάνει (κέρδη, τόκοι, πρόσδοδος) και αυτό που αποσπά το κράτος και είναι πάνω απ' το ιδιωτικό πλεόνασμα. Βλέπε: P. Baran, P. Sweezy *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός*, Gutenberg, σελ. 14, 207.

13. Μόνον κατά μέρος, λόγω της απαγόρευσης που ισχύει με Υπουργική απόφαση.

Βιβλιογραφία

- Γιαννούσης Γ., «Συμβολή στη διερεύνηση των οικονομικών αποτελεσμάτων και της απασχόλησης στο γεωργικό τομέα», Διεθνές Οικονομικό Συνέδριο Α.Τ.Ε., *Οικονομία και Αγροτικός Τομέας*, Αθήνα, 1986.
- Eltis W., *The classical theory of economic growth*, London, 1984.
- Ishikawa S., *Resource flow between Agriculture and Industry. The Chinese Experience*, The Developing Economies, 1979.
- Καμαρινού Αλ., *Αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα και Γεωργικό Πλεόνασμα*, Αθήνα, 1973.
- Meek R., «The interpretation of the "Tableau Economique"», *Economica*, November 1960.
- Mundle S., Ohkawa K., *Agricultural Surplus Flow in Japan*, The Developing Economies, 1979.
- Μυλωνάκη Δ., «Κράτος και οικογενειακή εκμετάλλευση. Η αγροτική πολιτική ως παράγοντας διεύρυνσης και ιδιοποίησης του Αγροτικού Πλεονάσματος», Δ.Ο.Σ. ΑΤΕ, 1986.
- Παρασκευαΐδης Π., «Αγροτικό υπερπροϊόν. Τρόποι παραγωγής και μηχανισμοί μεταφοράς του», Δ.Ο.Σ. ΑΤΕ, 1986.
- Πάκος Θ., Ρέππας Π., *Το Γεωργικό Πλεόνασμα στην οικονομική ανάπτυξη*, ΠΑΣΠΕ, εις μνήμην Γ. Πάντου.
- Σκούντζος Θ., *Μαθήματα περιφερειακής μακροοικονομικής Αναλύσεως*, Καραμπερόπουλος, Αθήνα, 1981.
- Σταμάτης Γ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, μέρος 1, Σάκκουλα, Αθήνα, 1985.
- Σταμάτης Γ., «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της Μαρξικής πολιτικής οικονομίας στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας», *Θέσεις*, 27, 1989.
- Σάρρος Π., *Το Γεωργικό Εισόδημα. Περιγραφή των Μηχανισμών της ΚΑΠ. Στατιστικά στοιχεία για την Ελληνική Γεωργία*, ΑΤΕ, Αθήνα, 1989.

Τόλιος Γ., «Αγροτικό υπερπροϊόν. Μορφές σύλληψης και μηχανισμοί μεταφοράς», Δ.Ο.Σ. ΑΤΕ, 1986.

Hatziprokoriou M., *On the transformation problem*, ΑΒΣΘ, Θεσσαλονίκη, 1975.

Ψυχογιός Δ., «Η απόσπαση πλεονάσματος απ' τον αγροτικό χώρο: Θεωρητική και εμπειρική», Δ.Ο.Σ. ΑΤΕ, 1986.

**Eduard Ziegenhagen
and Kleomenis Koutsoukis**

*Political Conflict in Southern Europe Regulation:
Regression and Morphogenesis,*
Praeger, New York, 1992, σελ. 148.

Η πρόσφατη επιστημονική έρευνα των καθηγητών της Πολιτικής Επιστήμης Eduard Ziegenhagen (University Center, University of N.Y., Η.Π.Α.) και Kleomenis Koutsoukis (Πάντειο Πανεπιστήμιο) εστιάζεται στο πρόβλημα των «πολιτικών συγκρούσεων» (ο όρος είναι επιστημονικός, διεθνώς καθιερωμένος και δεν σχετίζεται με τον συνήθη δημοσιογραφικό όρο), στον χώρο της νότιας Ευρώπης. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα αυτή πραγματεύεται την διαδικασία γένεσης και κυρίως ελέγχου και εξέλιξης των πολιτικών συγκρούσεων.

Είναι αλήθεια, ότι οι ελάχιστες ως τώρα έρευνες τέτοιου είδους, τείνουν να είναι case studies για μια συγκεκριμένη χώρα ή να είναι γενικά ιστορικές-περιγραφικές. Απ' όσα γνωρίζουμε είναι η πρώτη του είδους διεθνώς που εξετάζει συγκριτικά το φαινόμενο των πολιτικών συγκρούσεων σε ένα αριθμό χωρών μιας ευρείας γεωγραφικής περιοχής, όπως είναι η νότια Ευρώπη. Το εγχείρημα είναι ιδιαίτερα σοβαρό επίσης για τον λόγο ότι οι οκτώ εξεταζόμενες χώρες διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς την οικονομική τους ανάπτυξη, το κοι-

νωνικό σύστημα και την μορφή πολιτικής τους διακυβέρνησης.

Σαν κυριότερες μορφές «πολιτικής σύγκρουσης» ορίζονται οι εξεγέρσεις, οι εκκαθαρίσεις, οι απεργίες, οι διαδηλώσεις και τα πραξικοπήματα. Αναγνωρίζεται ότι η μορφή της συγκεκριμένης σύγκρουσης διαφέρει από χώρα σε χώρα. Σαν έλεγχος των πολιτικών συγκρούσεων, ορίζεται η συμπεριφορική διαδικασία, με την οποία η εξουσία θα την οδηγήσει σε γνωστά ή και επιθυμητά όρια. Δεν γίνεται καμιά προσπάθεια να διαπιστωθεί εάν θα πρέπει η συμπεριφορά του κράτους-εξουσίας να είναι τέτοια, που να οδηγεί στον αυστηρό έλεγχο των συγκρούσεων. Συμπερασματικά βέβαια το κράτος-εξουσία προσπαθεί μέσα από τις συγκρουσιακές διαδικασίες να προωθήσει ή επιτύχει συγκεκριμένους στόχους.

Παντού και πάντα, όλα τα καθεστώτα ισχυρίζονται ότι έχουν την δυνατότητα αντιμετώπισης συγκρούσεων χωρίς όμως να λαβαίνουν υπόψη τους το εύρος και τις κοινωνικές διαστάσεις των πολιτικών συγκρούσεων κάθε μορφής. Υπάρχουν, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, διάφορες μορφές πο-

λιτικών συγκρούσεων. Αντίστοιχα υπάρχουν και διάφορες μορφές ελέγχου (καταστολής) των συγκρούσεων στη διάθεση κάθε κράτους-εξουσίας.

Η κύρια υπόθεση της παρούσας έρευνας είναι ότι οι πολιτικές συγκρούσεις δεν μπορεί να γίνουν κατανοητές ή να αναλυθούν σωστά, χωρίς επαρκή γνώση στοιχείων που να προσδιορίζουν τη σχέση των πολιτικών συγκρούσεων με την προσαρμοστικότητα του κάθε πολιτικού συστήματος.

Οι ερευνητές χρησιμοποιούν οχτώ νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Ελλάδα, Αλβανία, Γαλλία, Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία, Τουρκία και Γιουγκοσλαβία) σαν πηγή εμπειρικών στοιχείων για την επαλήθευση ή μη των θεωρητικών υποθέσεων. Η έρευνα δεν εστιάζεται τόσο σε κάθε μια από τις χώρες-παραδείγματα ξεχωριστά, αν και κάθε μια εμφανίζει το δικό της προφίλ σύγκρουσης, αλλά μάλλον στις σχέσεις πολιτικών συγκρούσεων κρατικής εξουσίας με προοπτική μια ευρύτερη κατανόηση του φαινομένου πέρα από τα στενά κρατικά όρια. Οι δύο ερευνητές χρησιμοποιούν μια αναλυτική και σταδιακά συνθετική προσέγγιση, χωρίς να στέκονται σε μια απλή στατιστική περιγραφή. Δίδεται έμφαση στον τρόπο που αντιδρά μια εξουσία σε πολιτικές συγκρούσεις, ιδιαίτερα όταν η πολιτική σύγκρουση απειλεί αυτή καθαυτή την ύπαρξη του καθεστώτος.

Η δομική-ιδεατή ταξινόμηση αποτελεί χρήσιμη μεθοδολογική προσέγγιση, στο βαθμό που συμβάλλει στην δυνατότητα να προκύψουν ορισμένες σχέσεις για έρευνα, όπου άλλες θα μεγιστοποιηθούν και άλλες θα ελαχιστοποιηθούν. Η έρευνα χωρίζεται σε *έξι κεφάλαια* που περιλαμβάνουν 37 πίνακες, 26 διαγράμματα, θεωρη-

τικά σχήματα, παράρτημα και μια εκτεταμένη βιβλιογραφία (161 τίτλοι), τόσο θεωρητικών της πολιτικής σύγκρουσης και παρεμφερών θεωρητικών προσεγγίσεων, όσο και ειδικών ερευνών που έχουν ασχοληθεί μεμονωμένα με τις οχτώ χώρες-παραδείγματα αλλά και άλλες χώρες.

Οι ερευνητές αναπτύσσουν τα υποδείγματα-σχήματα αλλά και την εμπειρική τους απόδειξη/μη απόδειξη με μοναδική σαφήνεια και καθαρότητα σκέψης. Μέσα από τις σελίδες του έργου αυτού, ξεπηδάει μια αίσθηση άρτιας επιστημονικής κατάρτισης των συγγραφέων, σοβαρής και σε βάθος γνώσης των θεωρητικών προσεγγίσεων που αφορούν τις πολιτικές συγκρούσεις, επίμονης και συστηματικής δουλειάς και μια καθαρότητα σκέψης και έκφρασης. Η σύζευξη των θεωρητικών σχημάτων με τα ζωντανά εμπειρικά στοιχεία, από τις οχτώ χώρες της νότιας Ευρώπης, αποτελεί ένδειξη επίμοχθης ενσυνείδητης και καθαρά επαγγελματικής (professional) προσέγγισης του προβλήματος από μέρος των ερευνητών.

Πιο αναλυτικά, στο *εισαγωγικό κεφάλαιο* (Κεφάλαιο 1), τίθεται θεωρητικά το πρόβλημα της πολιτικής σύγκρουσης με όλες του τις παραμέτρους, το σχέδιο της έρευνας και η διαγραμματική διάρθρωση του βιβλίου.

Το *δεύτερο* κεφάλαιο καταπιάνεται με την περιγραφή των πολιτικών συγκρούσεων στις οχτώ χώρες-παραδείγματα που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Ευρώπης. Αναζητούνται κοινές συνισταμένες πολιτικών συγκρούσεων ανάμεσα στις χώρες. Στο κεφάλαιο αυτό, σκοπός των ερευνητών είναι να δείξουν τις πολιτικές συγκρούσεις σε σχέση με την συχνότητά τους και τον τύπο του πολιτικού-εξουσιαστικού συστή-

ματος, στα χρονικά όρια μέσα στα οποία κινείται η ανάλυση. Γίνεται χρήση της γραμμικής απεικόνισης μιας ιστορικής πορείας πολιτικών συγκρούσεων ξεχωριστά, για κάθε μια από τις οχτώ χώρες-παραδείγματα που εξετάζονται.

Η έρευνα κινείται στην περίοδο 1946-1986, αρχικά σε γραφική μορφή. Τα στοιχεία παρατίθενται όπως προήλθαν μέσα από συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα που συνιστούν πολιτικές συγκρούσεις. Τα γεγονότα αυτά αποτελούν χρήσιμα σημεία αναφοράς για μια αναλυτική περιγραφή της φύσης κάθε μορφής σύγκρουσης, είτε πρόκειται για εξέγερση, είτε για πραξικόπημα κ.λπ. Με αυτή την μεθοδολογική προσέγγιση οι ερευνητές μας παρουσιάζουν ένα πλούτο από γεγονότα, που μέσα από την αλληλουχία τους, έχουν την δυνατότητα να οδηγήσουν σε πρόγνωση των πολιτικών συγκρούσεων, άρα και στην ανάπτυξη θεωρητικών σχημάτων που επιχειρούν οι δυο ερευνητές.

Οι Ziegenhagen και Κουτσούκης μας παρέχουν με μοναδικό και επιτυχημένο τρόπο εναλλακτικές ερμηνείες για την ποικιλία των πολιτικών συγκρούσεων στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου. Εδώ συνδύασαν επιτυχώς τα θεωρητικά σχήματα με τα εμπειρικά στοιχεία. Ιδιαίτερη προσοχή δίνουν σε εξωγενείς παράγοντες αποσταθεροποίησης (π.χ. εδαφικές διεκδικήσεις), όπως όταν επισημαίνεται στο κεφάλαιο αυτό ότι τα εξωγενή γεγονότα που χαρακτηρίζονται σαν «αποσταθεροποιητικά», έχουν μια δυναμική μετασχηματισμού τους σε πολιτικές συγκρούσεις στο εσωτερικό. Εδώ επίσης σημειώνουν την φοβερή δυναμική που αποκτά η «εξωγενής αποσταθεροποίηση» εάν συνδυαστεί με κρίσιμες εσωτερικές καταστάσεις

όπως οικονομικές, πολιτικές κρίσεις, πολιτικές ανακατανομές, κ.λπ. Εξίσου εντυπωσιακή είναι η καταμέτρηση της πολιτικής ανάπτυξης που έχει άμεση σχέση με τις πολιτικές συγκρούσεις. Επιτυχώς χρησιμοποιείται ο «σύνθετος δείκτης» του Banks για την παρουσίαση της πολιτικής ανάπτυξης σαν παράγοντα στις πολιτικές συγκρούσεις.

Η δομική επαλήθευση των μεθοδολογικών ερωτημάτων της τάξης του αιτιατού, τα επίπεδα ανάλυσης, τα θέματα καταμέτρησης, η αντιπαράθεση με τις μεταβλητές, παρατίθενται στο τέταρτο κεφάλαιο. Στο κεφάλαιο αυτό ορίζονται και αναλύονται σε βάθος έννοιες όπως η «πολιτική σύγκρουση», τα «γεγονότα αποσταθεροποίησης», η «πολιτική ανάπτυξη», η «κατανομή πόρων» και η «οικονομική πολιτική». Η παραπέρα ανάλυση γίνεται πάνω στις δυνατότητες που αναπτύσσουν τα πολιτικά συστήματα για κρατική-εξουσιαστική καταστολή. Στην σωστή ανάλυση και παρουσίαση όλων αυτών των εννοιών συμβάλλει η επιτυχής χρήση διαγραμμάτων και εμπειρικών στοιχείων.

Τα εναλλακτικά θεωρητικά πρότυπα (models), που τέθηκαν στο τρίτο κεφάλαιο, δοκιμάζονται με άκρως επιστημονικό τρόπο και η ανάλυση αυτή παρατίθεται στο πέμπτο κεφάλαιο. Στο κεφάλαιο αυτό τα αποτελέσματα της έρευνας συγκρίνονται με θεωρητικά πρότυπα πολιτικών συγκρούσεων που προϋπήρχαν. Αναλύονται επιτυχώς τα πρότυπα ελέγχου των πολιτικών συγκρούσεων, εξετάζονται οι στρατιωτικές μεταβλητές, οι οικονομικές μεταβλητές, ο έλεγχος του ποσοστού λάθους (margin of error) και το πρότυπο του ελέγχου του λάθους. Αφού παραθέσουν και αναλύσουν τις μεταβλητές με την βοήθεια μαθημα-

τικών τύπων (στοχαστικά μοντέλα), δοκιμάζονται τα πρότυπα στις συγκριμένες περιπτώσεις μαζικών πολιτικών συγκρούσεων και οι τρόποι ελέγχου τους στις οχτώ χώρες-παραδείγματα. Χρήσιμη είναι η ανάλυση των πολιτικών συγκρούσεων σε δύο επίπεδα: συγκρούσεις γενικά και συγκρούσεις των ελίτ.

Το τελευταίο κεφάλαιο (έκτο) περιλαμβάνει ανακεφαλαίωση και εκτίμηση εξεύρεσης εναλλακτικών προτύπων, για τον έλεγχο πολιτικών συγκρούσεων. Αυτό γίνεται από τη σκοπιά των αποτελεσμάτων της έρευνας. Οι συγγραφείς-ερευνητές δίνουν έμφαση στην επίδραση που έχουν οι πολιτικές συγκρούσεις πάνω στα πολιτικά συστήματα. Συγκεκριμένα ορίζουν την διαδικασία αυτή σαν «μορφογένεση» (ένας όρος που χρησιμοποιείται κυρίως στην γενική θεωρία των συστημάτων).

Όπως και η όλη έρευνα, έτσι και τα συμπεράσματά της, παρατίθενται με τρόπο τεκμηριωμένο επιστημονικά και υπεύθυνα. Τα διαγράμματα βοηθούν στην παράθεση ενός ολόκληρου συστήματος «μορφογένεσης», στο πρόβλημα των πολιτικών συγκρούσεων. Διαπιστώνεται η ύπαρξη συμπεριφορικής διαφοράς ανάμεσα σε χώρες και ειδικότερα στις οχτώ χώρες-παραδείγματα της έρευνας, αλλά και αυτών των χωρών σε σχέση με τα μοντέλα πολιτικής σύγκρουσης στην κεντρική και θόρεια Ευρώπη.

Το βασικό συμπέρασμα των Ziegenhagen και Κουτσούκη δέχεται ότι ο έλεγχος των πολιτικών συγκρούσεων δεν μπορεί να γίνει κατανοητός χωρίς κάποια αντίληψη για τις δυνατότητες προσαρμοστικότητας του συστήματος ελέγχου των πολιτικών συγκρούσεων.

Πέρα από την κατασκευή θεωρητι-

κών σχημάτων και την εμπειρική τους επαλήθευση, έρευνες σαν αυτή που εξετάζεται, έχουν και μια πρακτική αξία. Η πρακτική αξία έγκειται στην δυνατότητα που μας παρέχουν τέτοιες έρευνες να προβλέπουμε πολιτικές συγκρούσεις, στο μέτρο που θα μπορούν να προληφθούν. Είναι χαρακτηριστικό ότι η έρευνα αυτή στο βαθμό που αναλύει τις πολιτικές συγκρούσεις και την έντασή τους στην πρώην Γιουγκοσλαβία κατά κάποιο τρόπο «προβλέπει» πριν εμφανιστούν, τις δραματικές εξελίξεις της διάσπασης που ακολούθησε. Σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, πρώτη φορά αναλύεται το φαινόμενο των πολιτικών συγκρούσεων με τόσο συστηματικό τρόπο. Μια σοβαρή και υπεύθυνη χρήση τέτοιων ερευνητικών εργασιών από μεγάλες δυνάμεις ή και διεθνείς οργανισμούς θα μπορούσε ίσως, εάν υπήρχε και η ανάλογη πολιτική βούληση, να αποτρέψει τραγικές εξελίξεις ανάλογες εκείνης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης μέσα στην πρώην Γιουγκοσλαβία.

Υπό αυτό το πρίσμα έρευνες σαν αυτή των Ziegenhagen και Κουτσούκη, δεν είναι μόνο επιστημονικά χρήσιμες, αλλά και κατάλληλες για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνικής-πολιτικής πραγματικότητας στις υπό εξέταση χώρες. Γι' αυτό και θα πρέπει να πούμε τέλος ότι η έρευνα αυτή εντάσσεται στο ενεργητικό και του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών που από ελληνικής πλευράς, συγχρηματοδότησε την έρευνα αυτή όπως προκύπτει από τον πρόλογο των συγγραφέων. Ευχόμαστε να δούμε κι άλλες τέτοιες εργασίες του δραστηρίου αυτού ερευνητικού ιδρύματος στη χώρα μας.

Δημήτρης Ψύλλας

Χάρης Ναξάκης
Προς έναν πράσινο καπιταλισμό
Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα, 1993

Η σχέση ανθρώπου-φύσης είναι πρόβλημα όλων των πολιτισμών, η αντίθεσή τους όμως προέκυψε από την ανάδυση της επιστήμης και των χρήσεών της από τον άνθρωπο. Στην αρχή της βιομηχανικής επανάστασης, ελάχιστοι ήταν εκείνοι που σκέφτηκαν την πιθανότητα αντίφασής της με τον άνθρωπο – αν και οι αρχαίοι Έλληνες είχαν πρώτοι διαισθανθεί, σύμφωνα με τον R. Flacelière, αυτόν τον κίνδυνο (*Histoire littéraire de la Grèce*, Gayard 1962 επίλογος). Σήμερα κανείς δεν γνωρίζει αν υπάρχουν όρια ή όχι στην ιστορική αντίθεση του ανθρώπου με τη φύση και κανείς δεν μπορεί να αποδείξει ότι θα έχει άσχημο τέλος και για τους δυο, παρόλο που οι ενδείξεις περί τούτου πληθαίνουν. Η προμηθεϊκή λογική της απεριόριστης συσσώρευσης στην οποία στηρίζεται ο καπιταλισμός, υμνήθηκε και καταδικάστηκε από πολλούς (βλ. I. Wallerstein, E. Balibar, *Φυλή, έθνος, τάξη*, Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 223), αλλά η άρνηση των ορίων που ενέχει αυτή η λογική, οδήγησε σε ανυπέρθλητα διλήμματα, στα οποία η απάντηση του καπιταλισμού υπήρξε δεδομένη: μεταλλασσόμενος και προσαρμοζόμενος ο ίδιος, μπορεί να επεκτείνει αενάως τα όρια αυτά και, συνεπώς, αποτελεί το τελευταίο και οριστικό στάδιο της ιστορίας. Η τελευταία μεταμόρφωσή του είναι οικολογική: τείνει να ενσωματώσει στη λογική του την ίδια την καταστροφή, να την καταστήσει εμπορεύσιμο είδος, δηλαδή να αναγάγει σε αντικείμενο συναλλαγής την ίδια τη ζωή. Θα έλεγε κανείς, μαζί με τον

συγγραφέα, ότι το ένστικτο της αυτοκαταστροφής, μεταφερόμενο από το ατομικό επίπεδο στην ανθρώπινη συλλογική κλίμακα, έχει αρχίσει προ πολλού, αργά και ανυποψίαστα, να δραστηριοποιείται και να οδηγεί αναπόδραστα τον αλλοτριωμένο από τον οικονομισμό και ασυνείδητο για τα όριά του άνθρωπο, στο αδιέξοδο της μη επιστροφής, στο θάνατο. Οι δύο τελευταίοι αιώνες, κυρίως, «συνωμότησαν» σ' αυτό.

Ο Διαφωτισμός αντέστρεψε τη θεολογική πρόταση ζωής, συνδέοντας τη σωτηρία με τη δυνατότητα για μια επίγεια ευτυχία που θα ήταν αποτέλεσμα της προσδευτικής κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση. Με ευαγγέλιο την ιδεολογία της προόδου, η νέα Θεολογία, στην οποία ο μαρξισμός – ο ίδιος ο Marx δήλωνε σαϊνσιμονιστής – φαντάζει ως απλή αίρεση (μια *αντιπολίτευση* στο πλαίσιο του Διαφωτισμού κατά τον Ναξάκη), ήθελε τον άνθρωπο απόλυτο υποκείμενο, γνώστη των μυστικών νόμων στη θέση του Υπέρτατου Όντος. Πρόοδος ως συσσώρευση της γνώσης, ως συσσώρευση πλούτου που θα προέκυπτε από τη χρήση της γνώσης, ως συμμετοχή όλων στον πλούτο και ως «αιώνια ειρήνη» μεταξύ των εξανθρωπισμένων ανθρώπων. Η κοινωνική ουτοπία ξαναβρίσκεται σήμερα μπροστά στην αφετηρία της, οι ιστορικές συνθήκες όμως την έχουν μάλλον υπερκεράσει κατά πολύ.

Ο σημερινός καπιταλισμός έχει διεισδύσει σε κάθε γωνιά του πλανήτη και έχει εμποτίσει και τους πλέον πε-

ριθωριοποιημένους πολιτισμούς με τις ατομιστικές αξίες και τον εργαλειικό του λόγο, που υποσκάπτουν αδιάκοπα κάθε έννοια συλλογικού συμφέροντος. Ο πλούτος κατανέμεται όλο και πιο άνισα στις βιομηχανικές χώρες, παρά την πρόσβαση της πλειοψηφίας (των «δύο τρίτων»...) στην ευημερία. Η ανάπτυξη παράγει τη σχετική φτώχεια αναπαράγοντας τις ανισότητες σε ολόενα και υψηλότερα επίπεδα. Αν και η φτώχεια είναι μια ιστορική έννοια, αυτό που υποστήριξε κάποτε ο Wallerstein (*Historical Capitalism*, 1983), ότι δηλαδή η απόλυτη –και όχι απλώς η σχετική– φτώχεια είναι στον καπιταλισμό μεγαλύτερη απ' ό,τι ήταν στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, παρόλο που δεν μπορεί να αποδειχθεί με επιστημονικούς όρους, φαίνεται να ενισχύεται σήμερα από τις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις. Η σύγχρονη φτώχεια έχει ως μέτρο αντικειμενικά οικονομικά κριτήρια και ανάγκες που συνδέονται με τη γενικευμένη μίμηση των αστικών προτύπων και με τα μέσα που προσφέρει η αγορά και όχι με υποκειμενικές αξίες ανάλογες με αυτές των αρχαίων πολιτισμών. Αλλά η φτώχεια εκτιμάται σύμφωνα με τα ίδια τα κριτήρια της κυρίαρχης οικονομικής λογικής, ακόμα και από εκείνους που την απορρίπτουν και αναφέρονται νοσταλγικά στις αρχαίες αξίες. Και αυτοί είναι στην πραγματικότητα όλοι όσοι αναζητούν σε ένα ουτοπικό μέλλον τις κοινωνικές και φυσικές ισορροπίες ενός εξίσου ουτοπικού παρελθόντος. Η φενάκη της ευτυχίας ως αποτέλεσμα του ορθολογισμού που δημιούργησε η κυρίαρχη σκέψη του Διαφωτισμού δεν είναι όμως, παρά η άλλη όψη μιας μήτρας κοινής με εκείνη του αδυσώπητου παραλογισμού της αγοράς, που μετατρέπει,

τόσο τη δημιουργία (αγαθά), όσο και την καταστροφή (φυσικοί πόροι) σε αυτοσκοπό και, κατ' ανάγκη, σε κινητήρια δύναμη του συστήματος.

Ο παραλογισμός αυτός φαίνεται κατεξοχήν στον τρόπο μέτρησης του ΑΕΠ.

Όσο κι αν τα κριτήρια της UNESCO, καθώς και ορισμένων οικονομολόγων, για τον ορισμό της ανάπτυξης περιλαμβάνουν ποιοτικές παραμέτρους όπως ο πολιτισμός και οι κοινωνικοί παράγοντες (λες και οι παράμετροι αυτοί δεν έχουν εμπορευματοποιηθεί), η μοναδική και ανυπέρβλητη πραγματικότητα είναι αυτή της αύξησης της ποσότητας των αγαθών που είναι ανταλλάξιμα στην αγορά, η λογική της οποίας δεν οδηγεί στην «αύξηση της ευημερίας των πολιτών», αλλά στην αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος, γεγονός που συνεπάγεται όχι μόνο την ανισότητα στην κατανομή του αλλά, κυρίως, την απώλεια αγαθών που ευτυχία, μετρούμενες με το ΑΕΠ, δεν είναι η σωματική και η ψυχική υγεία, η ισόρροπη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, η αυτάρκεια και οι ανθρώπινες σχέσεις των αγροτικών κοινοτήτων του τρίτου κόσμου ή η ίδια η φύση, αλλά η δυνατότητά τους να καταστραφούν («η καταστροφή ως ανάπτυξη»), ώστε να παράξουν οικονομίες κλίμακας που θα ενσωματωθούν στην συνέχεια στο μηχανισμό της αγοράς για να αποδώσουν εισόδημα: ο θάνατός σου ταλεφτά μου. Ορθά υποστηρίζει ο συγγραφέας ότι «το κόστος της ανάπτυξης είναι μεγαλύτερο από το όφελος», εφόσον συνεκτιμηθούν οι «εξωτερικές επιβαρύνσεις στην οικονομία», ενώ η τιμή με την οποία η αγορά αποτιμά μια σειρά από θεμελιώδη κοινά αγαθά δεν έχουν απολύτως καμιά τιμή. Από μια σκοπιά, λοιπόν, το κόστος της ανά-

πτυξης δεν μπορεί να συγκριθεί με το όφελος και, συνεπώς, το ΑΕΠ είναι ένα ιδεολόγημα προς ανάλωση από τους καταναλώνοντες και η ανάπτυξη μια απάτη.

Πρόκειται όμως για μια απάτη που προσκρούει στη συμμεριζόμενη και από επιστήμονες πεποιθήση ότι η φύση μπορεί να αφομοιώνει διαρκώς την καταστροφή και την απομύζηση πόρων αρκεί να γίνεται... επιστημονικά (βλ. κάλεσμα της Χαϊδελθέργης, 14/4/1992). Το ζήτημα που θέτει η σύγχρονη επιστήμη και τεχνολογία, είναι ανάλογο με αυτό που τέθηκε προηγουμένως σχετικά με τη φτώχεια και το οποίο, βέβαια, είναι εξίσου αναπόδεδεικτο: πώς μπορεί κανείς να είναι βέβαιος ότι τα προβλήματα που λύνει η επιστήμη είναι περισσότερα από αυτά που δημιουργεί και ότι υπάρχει πράγματι πρόοδος; Αντίθετα, η ζοφερή πραγματικότητα δεν αφήνει περιθώρια για την αισιοδοξία που, ως κάλός μαθητής του θετικισμού, προτάσσει ο σύγχρονος επιστημονισμός. Τα δεδομένα που παρουσιάζει ο Ναξάκης, αν εξαιρεθεί η διατυπωμένη και από άλλους μάλλον υπερβολική άποψη ότι κάθε χρόνο χάνεται το ισοδύναμο της Μεγάλης Βρετανίας σε τροπική θλάστηση, προκαλούν δέος. Η πεποίθηση όμως για την αφομοιωτική ικανότητα της φύσης τυγχάνει πρώτα πρώτα να συμφέρει τους επιχειρηματίες, τα κράτη και τους επιστήμονες που εργάζονται γι' αυτούς, άρα δεν διαθέτει την έξωθεν καλή μαρτυρία. Τόσο περισσότερο που πρόκειται για κατοίκους του βιομηχανικού βορρά. Τι θα πουν όμως όταν το 1,1 δισεκατομμύριο Κινέζων θα καταναλώνουν ενέργεια ανάλογη με εκείνη που καταναλώνουν σήμερα οι Αμερικανοί;

Η συνειδητή του σοσιαλιστικού πει-

ράματος στην εντατικοποίηση του «εξανθρωπισμού» της φύσης, το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκονται σήμερα οι επαναστατικές δυνάμεις και η αδυναμία τους να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση ανθρώπου-φύσης στα πλαίσια ενός νέου κοινωνικού σχεδίου, οδηγούν σε επιλογές εντός του συστήματος. Το οικολογικό κράτος, που αποτελεί, σύμφωνα με το συγγραφέα, τη νεοκεϋνσιική εκδοχή του κράτους πρόνοιας και ο πράσινος καπιταλισμός (ενσωμάτωση της οικολογίας στο κεφάλαιο) φαίνεται πως είναι η μόνη ορατή απάντηση στο οικολογικό πρόβλημα. Όσο κι αν η προοπτική αυτή μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικές συγκρούσεις για την κατανομή του κόστους που θα προκύψει, είναι μάλλον δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι οι συγκρούσεις αυτές θα υπερβούν το πλαίσιο της διαχείρισης του συγκεκριμένου προβλήματος και θα οδηγήσουν σε ριζικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς, για τον απλούστατο λόγο ότι δεν υπάρχει πλέον πειστικό κοινωνικό σχέδιο. Το μόνο που απομένει, συνεπώς, είναι να αναπαράγεται η ουτοπία, έστω και σε χαμηλότερους τόνους. Μόνο που οι δυνατότητες μεγάλων κοινωνικών κινητοποιήσεων με ουτοπικούς σκοπούς, όπως αυτές που εμπνεύστηκαν από τα κοινωνικά οράματα μέχρι το 1989, είναι τραγικά περιορισμένες. Η διεύρυνση, για παράδειγμα, του μεριδίου των κοινωνικών σχέσεων που διανέμονται από τα αλτρουϊστικά αισθήματα και ο περιορισμός της οικονομικής λογικής που προτείνει ο Α. Γκορζ (*Καπιταλισμός, σοσιαλισμός, οικολογία*, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1993) παραπέμπουν σε κίνητρα και σε στάσεις ζωής που αποτελούσαν τον ίδιο τον τελικό σκοπό της παραδοσιακής επαναστατικής θεωρίας, συνεπώς δεν

υπάρχει λόγος για να λειτουργήσουν σήμερα ως μέσα. Τα κίνητρα αυτά δεν μπορούν να ενεργοποιηθούν σε μεγάλη κλίμακα, παρά μόνο αν συνδυαστούν με συνθήκες γενικευμένης κοινωνικής κρίσης, θα λέγαμε «επαναστατικής κατάστασης» με την κλασική ορολογία, ιδιαίτερα στα κέντρα του καπιταλισμού. Κάποια ελπιδοφόρα μηνύματα που έρχονται από τον τρίτο κόσμο, όπου, ως αντίδραση, τα θύματα της ανάπτυξης αναπτύσσουν εκ νέου τις παλαιές μορφές αλληλεγγύης (Serge Latouche, *La planète des naufrages*, La Decouverte, 1993), δεν είναι παρά ψιμίθια παρηγοριάς. Επίσης, τίποτε δεν προδικάζει ότι η μειώση του χρόνου εργασίας, που θα σημάνει καταρχήν μια αλλαγή στις παραγωγικές δομές, θα ωθήσει σε μεταβολή των κυρίαρχων κοινωνικών προτύπων και αξιών, ώστε να προκύψει μια νέα συνείδηση –εφαλτήριο των οικονομικο-κοινωνικών μεταβολών σε μια κατεύθυνση συστημικών μετασχηματισμών. Η δυσεύρετη ποιότητα στο επίπεδο της συνείδησης και των ηθικών αγαθών –παλαιός ευσεβής πόθος του φιλοσοφικού στοχασμού– φαίνεται να υπολείπεται όλο και περισσότερο της ποσότητας. Η οικουμενική απελευθέρωση της ανθρωπίνης συνείδησης με την οποία συμπορεύτηκε η ουτοπία, έχει μετατραπεί σήμερα σε οικουμενικό δίλημμα και η υπόσχεση της ιστορίας σε ενδεχόμενο επιστροφής σε μια ασύλληπτη

προϊστορία. Αν και ο έσχατος κριτής της ιστορίας παραμένει τη ίδια η ιστορία (Hegel), ο άνθρωπος συνεχίζει να τη δημιουργεί ερήμην του και εκείνοι που διατίθενται να την τροποποιούν στην πράξη, ακόμα και μεταξύ των ριζοσπαστικότερων οικολόγων, γίνονται όλο και λιγότεροι.

Παρόλο που «η κοινωνική συνείδηση δεν εξαρτάται μονοσήμαντα από τις παραγωγικές δυνάμεις», εντούτοις το αίτημα του Διαφωτισμού όπως συμπυκνώνεται στο σύνθημα *sapere aude*, δεν φαίνεται να μπορεί να αυτονομηθεί επαρκώς από αυτές. Αν όμως, σε ένα λιγότερο κοινωνιολογικό επίπεδο, η δημιουργία συνείδησης προϋποθέτει την εγρήγορση της σκέψης, το βιβλίο που παρουσιάζουμε συμβάλλει αναμφίβολα σ' αυτήν.

Αν και μικρό, το βιβλίο του Χ. Ναξάκη προσφέρει μια περιεκτική, γενική και, κυρίως, σαφή εικόνα των καταβολών και της εξέλιξης της σύγχρονης οικολογικο-κοινωνικής προβληματικής. Η σύνδεση της ανάλυσης με τις περιπέτειες της σκέψης ευαισθητοποιεί την ιστορική συνείδηση του αναγνώστη απέναντι στη δραματική εξέλιξη που έχει προσλάβει η ανθρωπινή επέμβαση στη ζωή του πλανήτη, στις φυσικές και κοινωνικές ισορροπίες σε παγκόσμια κλίμακα και την προβληματίζει για το μέλλον της φύσης και της ανθρωπότητας.

Στάθης Μπάλιας

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Angelos Angelopoulos and Melvin Fagen
The Third World and the Rich Countries.
Proposals to Combat the Global Economic Crisis,
Foreword by Javier Pérez de Cuéllar,
University Press of America, New York, 1993, σελ. 146.

Η μελέτη αυτή αποτελεί μια διευρυμένη έκδοση του έργου του καθηγητού και τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών Άγγελου Θ. Αγγελουπούλου, που είχε δημοσιευθεί με τον τίτλο, *Les Tiers-Monde face aux Pays riches* (Paris 1972) και μεταφρασθεί σε πέντε γλώσσες¹. Τα προβλήματα όμως που ταλανίζουν την παγκόσμια οικονομία σήμερα, δεν έχουν επιλυθεί στα είκοσι χρόνια που έχουν διαρρεύσει από την πρώτη έκδοση και για το λόγο αυτό η διερεύνησή τους και οι προτάσεις που προβάλλονται αποκτούν επικαιρότητα. Για το λόγο αυτό, το βιβλίο παραμένει ένα βοήθημα για τους ασκούντες την οικονομική πολιτική, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει στον πρόλογό του ο πρώην Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών de Cuellar (σελ. viii-ix).

Το βιβλίο χωρίζεται σε επτά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο «Introduction: The Global Economic Crisis» (σελ. 1-8), περιγράφονται με σαφήνεια τα προβλήματα που μαστίζουν τον τρίτο κόσμο (ανεργία, πληθωρισμός, υπέρογκο δημόσιο χρέος, υπερπληθυσμός, φτώχεια), ενώ στο δεύτερο κεφάλαιο «The Downward Spiral of Poverty in the Third World» (σελ. 9-33), διαγράφεται με τα μελανότερα

χρώματα ο φαύλος κύκλος της φτώχειας, που αποτελεί άλλωστε χαρακτηριστικό γνώρισμα των χωρών του τρίτου κόσμου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν οι παρατιθέμενοι στατιστικοί πίνακες (σελ. 12-13), όπου απεικονίζεται το συνεχώς αυξανόμενο χάσμα ανάμεσα στις πλούσιες χώρες και στις χώρες του τρίτου κόσμου. Ας σημειωθεί φυσικά, πως τα νέα στατιστικά στοιχεία έχουν πλουτιστεί από τον καθηγητή Melvin Fagen, πρώην διευθυντού της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών στην Ευρώπη. Η μεθοδολογική προσέγγιση του κεφαλαίου αυτού είναι σαφώς επηρεασμένη από το έργο και τους εννοιολογικούς ορισμούς του Σουηδού οικονομολόγου και κατόχου του βραβείου Nobel για την Οικονομία (1976) Gunnar Myrdal (1898-1987)².

Στο τρίτο κεφάλαιο «Prospects for the Next Decades» (σελ. 35-50), παρατίθενται οι προβλέψεις των Διεθνών Οργανισμών (Διεθνής Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ηνωμένα Έθνη) για την πορεία του εξωτερικού δημόσιου χρέους των χωρών του τρίτου κόσμου για την τρέχουσα δεκαετία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο «The Problem of Over-Indebtedness» (σελ. 51-76) κα-

τατάσσονται καταρχήν σε έξι κατηγορίες οι οφειλέτιδες χώρες ανάλογα με τη δανειοληπτική τους ικανότητα (σελ. 51-52) και θίγεται εύστοχα, κατά την άποψή μας, η προβληματική του εξωτερικού δημόσιου χρέους των χωρών του τρίτου κόσμου στην επιβάρυνση των πλούσιων χωρών εις βάρος των ολιγότερο πλούσιων. Ας μη λησμονούμε άλλωστε, πως οι πλείστες οφειλέτιδες χώρες είναι πρώην αποικίες των πλούσιων και η οικονομική τους εξάρτηση συνεχίζεται να υφίσταται.

Στο πέμπτο κεφάλαιο «What should the Third World Countries now do to promote the Welfare of their Peoples?» (σελ. 77-92) και στο έκτο «Why and how should the rich Countries aid the poor Countries?» (σελ. 93-109) θίγεται το ίδιο πρόβλημα υπό δύο διαφορετικές πρισματικές γωνίες. Ειδικότερα, προτείνονται μέτρα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής που θα πρέπει να λάβουν οι χώρες του τρίτου κόσμου, οι οποίες μαστίζονται από μια μεγάλη διαφθορά στη δημόσια διοίκηση και υψηλό ποσοστό αναλφαριθμητισμού. Με τον τρόπο αυτό το ανθρώπινο κεφάλαιο (human capital) δεν μπορεί αποτελεσματικά να συμβάλλει στην οικονομική και κοινωνική πρόοδο. Ένας άλλος σοβαρός παράγοντας που δυσχεραίνει την οικονομική ανασυγκρότηση των χωρών αυτών, είναι οι υψηλές στρατιωτικές δαπάνες (σελ. 82-85). Για να αποτραπεί μια περαιτέρω επιδείνωση των οικονομιών των χωρών του τρίτου κόσμου, θα πρέπει να αλλάξει η πολιτική των πλούσιων χωρών. Θα πρέπει να πάψουν να πωλούν όπλα και στρατιωτικό υλικό στις χώρες του τρίτου κόσμου, επιβαρύνοντας υπέρμετρα το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών τους. Τούτο όμως θα επιτευχθεί με μια αλλαγή στην όλη φι-

λοσοφία της Δύσεως, η οποία θεωρεί τις χώρες του τρίτου κόσμου ως «αποικίες» της.

Με τον τρόπο αυτό μας εισάγουν οι συγγραφείς στο *έβδομο* και πιο ενδιαφέρον κεφάλαιο της μελέτης που φέρει τον τίτλο «International Cooperation to Combat Poverty and Over-Indebtedness: A New Marshall Plan» (σελ. 111-123). Εδώ προβάλλεται με ιδιαίτερο ενθουσιασμό μια πρόταση ανάλογης πρακτικής σημασίας που έλαβε χώρα αμέσως με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου από τις ΗΠΑ (σχέδιο Marshall). Η πρόταση συνίσταται στη σύγκλιση διασκέψεως οφειλέτιδων-πιστωτριών χωρών (σελ. 114-119), στον επαναπροσδιορισμό του δημόσιου χρέους των χωρών του τρίτου κόσμου (σελ. 117-118) και στην χορήγηση οικονομικής βοήθειας από τις πλούσιες στις πτωχές χώρες, ανάλογα με την πρακτική των ΗΠΑ μετά τον πόλεμο (σελ. 119-121).

Η εφαρμογή μιας τέτοιας προτάσεως, όπως ορθά υπογραμμίζεται στον επίλογο της μελέτης (σελ. 125-132) θα είναι και υπέρ των πλούσιων χωρών, αρκεί μόνο –και αυτό είναι κατά την άποψή μας το αποφασιστικό σημείο– να επενδυθεί η βοήθεια αυτή παραγωγικά από τις πτωχότερες χώρες. Για να υλοποιηθεί όμως η πρόταση αυτή, απαιτείται αρκετός χρόνος για να πειστούν οι πλούσιες χώρες να πράξουν ανάλογα.

Σημειώσεις

1. Πρβλ. την ελληνική έκδοση, Α. Θ. Αγγελόπουλου, *Ο Τρίτος Κόσμος και οι πλούσιες χώρες*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1972.

2. Πρβλ. τα έργα του, *The Challenge of World Poverty*, New York, Random House, 1970 και *Against the Grain – Critical Essays in Economics*, New York, Pantheon, 1972.

Χρήστος Μπαλόγλου

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Δίμηνο περιοδικό με κριτική
άποψη για την εκπαίδευση

---

* *Επικαιρότητα*

* *Καθημερινότητα*

* *Θεωρία*

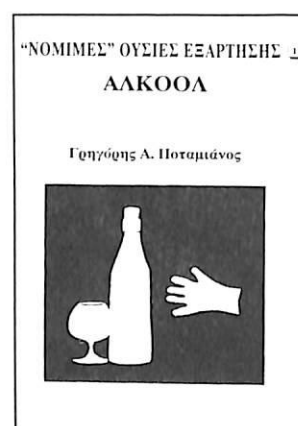
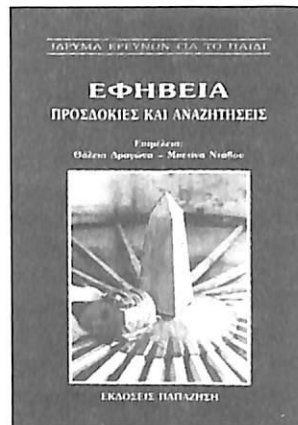
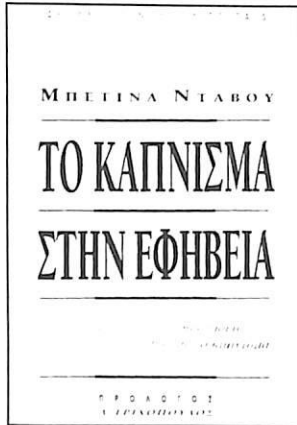
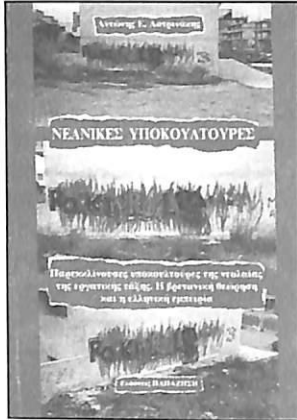
* *Θεσμοί*

Πανελλαδικά σε κεντρικά βιβλιοπωλεία
και στα Πρακτορεία Αθηναϊκού Τύπου
Συνδρομές (1800 δρχ.):
Μπισκίνη 1, 157 72 Ζωγράφου
Τηλ.: 3647001, 7750687

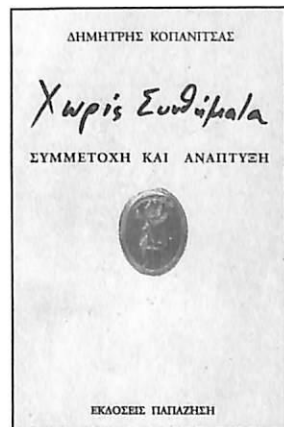
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΤΕΥΧΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρα

Γιώργος Σταμάτης, Οι έννοιες του ανοιχτού και του κλειστού συστήματος παραγωγής Γιάννης Μπαχός, Δικαιώματα ιδιοκτησίας σε μετακαπιταλιστικές κοινωνίες

Κριτικά Σημειώματα

Θράσος Λεβαδίτης, Η επιστήμη του Κ. Τσουκαλά: Η χρεοκοπία της μπαράκ κοινωνιολογίας

Βιβλιοκρισίες

13

ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1993

PETRA PROGRAMME
Ελληνικό Κέντρο Αναπτυξιακών Μελετών (ΕΛΚΑΜ)

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Θέματα θεωρίας, μεθοδολογίας
& ειδικών προσεγγίσεων

γράφουν:

Κ. Λάσπας

Α. Βλάχου, Η. Κουφλιούρας, Γ. Παπαγιάννης

Γ. Χάλαρης, Α. Ράκος, Φ. Λουκάκης

Α. Λουλούρης, Ν. Μπατάτσος, Α. Παναγιώτου

Ν. Ζαλαϊφάκης, Η. Τσάρτας, Κ. Παναγιώτου

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 1993

1 Δίκαιο και Θεοί 1

ΚΥΡΙΑΚΟΥ Ν. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ
ΔΙΚΗΓΟΡΟΥ

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1993

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΥΧΟΣ 18 19

ΙΟΥΝΙΟΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1993

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικών σπουδών

Δ. ΔΕΔΕΣ Ποιήματα του Μουλάν Ρουφι □ Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Μάθημα
στη οικογένεια ενδοπότοι □ Χ. ΜΟΥΛΙΑΣ, Εγκυκλίου Ευρωπαϊκά χρόνια
□ Β. ΠΑΤΡΩΝΗΣ, Κορινθιακή ιστορία στη γαλλική αγορά □ ΑΙΚΗ ΒΑΣΕ-
ΒΑΝΟΓΛΟΥ, Έλληνες κεφαλαίου □ Ο. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Οπαδοί του Α.
Μακάρι □ ΕΛΛΗΝ ΣΚΟΠΕΤΕΣ, Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα □
ΧΡΗΣΤΙΝΑ ΒΑΡΣΑ, Πολιτική φερεσιακή στη Μικράσια □ ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ,
Θεσσαλονίκη: Ο σοσιαλισμός των «άλλων» □ Κ. ΦΟΥΝΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Η
γλώσσα του συνδικαλισμού □ ΑΛ. ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ-ΜΠΑΝΙΑ, Ατομικότητα,
μητρώο και συλλογική συνείδηση □ Α. ΛΙΑΚΟΣ, Π. Παυλιόπουλος □ Γ. Χ.
ΜΠΙΤΩΝΗΣ, Μεταρρυθμίσεις των Ασφαρώσεων □ Σ. Ι. ΑΣΔΡΑΚΑΣ, Μιμή-
μη Κ. Ο. Δημόσιος □ Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, Η Μπαρζαλίνα της φιλολογίας □ Χ. ΚΑ-
ΤΣΙΩΣΗΣ, Ο François Desse στην Ελλάδα □ ΜΝΗΜΗ ΛΕΑΝΔΡΟΥ
ΒΡΑΝΟΥΣΗ □ Η. ΚΟΥ Σ. Ι. Αδριατικός □ ΧΡΟΝΙΚΟ Βραβείο Ν. Ίβερνίου
□ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ Δ. Κυριάτος, Ρ. Σταυρίδη-Πατρίκιου, Μ. Β. Μαριμαράς

18
19

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑ ΠΑΡΑΡΤΗΡΙΟ 10, 10562 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ 2611022 ΤΑΧ 202085
17ΑΡΧΙΑ 1420ΥΚΑ ΤΤ 11582 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ 2611022 263922

**Κυκλοφόρησαν
τα Αντιτετράδια
της εκπαίδευσης**

Τα αντιτετράδια της εκπαίδευσης
κυκλοφορούν στα κεντρικά βιβλιοπωλεία
της Αθήνας και στα πρακτορεία Αθηναϊκού τύπου
όλων των επαρχιακών πόλεων.

Γραφεία Μαυρομιάλη 78, 106 80 Αθήνα
Τηλ. 97 13 651, 51 25 714, 36 30 892, Fax. 36 05 421